

J. Madarik

IIIGIKUKUTAJAD

RIIGIKUKUTAJAD

W. B. L. & C. O.

J. Madarik

RIIGIKUKUTAJAD

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1950

1.

Meri leotab väikese maa kaldaid, järv uhab idapiiri ja jõed voolavad ta serval, ning kus pole vett, seal on löödud püsti vaiad, mis risti-rästi on põimitud okastraadiga, nagu oleksid teine teisel pool elutsevad rahvad sõjajalal algmisest ja igavesti. Seespool neid looduslikke piire ja piiritõkkeid on muidugi inimühiskond, mis koosneb klassidest. Elatakse paremini seal, kus loodus on rikkam, ja kehvalt seal, kus maa ja tema rüpp on vaene. Kuid needki varandused, mis sel väikesel maal leiduvad, on läinud ühe klassi kätte — teise klassi kurnamiseks.

Siin vee ja traadiga piiratud maal on sood ja rabad, on kivikärkad ja kadakad, aga on ka lokkavaid nurmi ja haljendavaid aasu, suuri maju ja tähelepanuväärseid tehaseid. Kuid siin on ka hammaste kiristamist: siin käib halastamatu võitlus.

Kodanlus oli haaranud võimu enda kätte. See oli rõhumise, surve ja veristamise aeg. Rõhutud klassi

tegelased täitsid vanglaid ja liivakünkaid. Rüüstamine käis rüüstamise järel.

Vangimaja korstnad suitsesid. Kaikus kuulipildujate podin suvehommiku vaikuses.

Elu oli soikunud, nagu oleksid inimesed surnud. Kuid siiski... rõhutute klass polnud alistunud ning koondas ikka ja jälle kõigi rüüstamiste ja veristamiste kiuste oma võitlusridu.

Seda võitlust juhiti salaja, peiduurgastest, sügavalt põranda alt.

2.

Aleksander Marmor oli kasvanud, elanud ja töötanud siin paesel kaldal. Poisikesena karjas, siis põllul, viimaks vabrikus, kust ta streikide ajal heideti tänavale; hiljem kangutas ta kivimurrus paasi, tehes vaheaegadel jälle ehitustööd. Ta oli 35 aastat vana, oimud juba hõbedased, ta pruunikasse habemesse tungis halle karvu. Tal oli kühmus nina ja vesihallid punetavate laugudega silmad. Kaelas oli tal valge rätik, jalas säärikud ning taskud raamatuid täis. Sõjad, näljad, okupatsiooni elas ta läbi. Juba aastaid oli ta partei liige. Mitmel korral oli ta olnud surma suus ning vaenlaste poolt taga aetud. Tal olid lapsed. Kus need aga praegu elasid, seda ta ei teadnud. Nüüd töötas Marmor põranda all.

Puhtevalgus värvis veest õhukeseks uhutud rannaklibu veripunaseks. Vahetevahel pröksus mõni kild Marmor ja tema kaaslaste raskelt astuvate säärikutalade all.

Tema kaaslasteks oli Tõnis Toming, raseeritud kesk-ealine mees, kes kandis peas nokkmütsi ja seljas kulu-

nud riideid. Nad peatusid, justkui oleks see koht neil juba varemalt hingetõmbeks ette nähtud ning seadsid endid lautrikividele jalgu puhkama.

„Kas hakkame nüüd teist korda selle riigi ajal oma ridu kohendama?“ katkestas Toming pika vaikuse.

Ta ei saanud vastust. Marmor oli sügavas mõttes ja pomises enda ette: „Muudkui ehita... Päeval tee... Õhtul ei näe mingit tagajärge... Rüüstata annab aga küll!“ laskis ta piibuvarre vahelt kuuldavale.

„Lähemal ajal tuleb ära pidada kaks koosolekut!“ pöördus ta siis kaaslase poole.

„Kas tähtsad koosolekud?“ küsis Toming.

„Põhjanevad!... Esiteks — tegelasi informeerida! ... Ja siis — partei kongress... taktikat selgitada!“ Nõnda seadis Marmor töökava.

Tallinna panoraami kivine nikerdis elustus tõusva päikese esimestes kiirtes. Siin-seal kiiskas akende klaase.

„Paar vabrikut neil ikka suitseb,“ ütles Toming vidukil silmi linna poole noogutades. „Vabrikutöölised sammuvad meil esimestes ridades... Proletaarlased! Klassisõjad, vastuhakkamised läbi tehtud...“

Viimaseid sõnu rõhutas ta erilise jõuga, otsekui nähes enda ees tuhandetest töölistest voogavat hulka, kes ootavad üleskutset.

Marmor vaikis. Suitsurõngad tõusid ta pea ümber. Siis võttis ta lainetest siledaks uhutud laperguse kivi ning lennutas selle kaugele merre.

„Ajaleheta ei lähe,“ ütles ta otsustavalt. „See on tarvis esimeses järjekorras käima panna.“

„Trükikoja asjus on väljavaated olemas,“ teatas Toming, kellele oli tehtud ülesandeks astuda samme

trükikoja ümberkorraldamiseks. „Insener on mängus. Vanast ajast jäänud niisugune, metallistide ühingusse,“ kõneles Toming.

„Mina räägin legaalsest lehest,“ rõhutas Marmor. Siis tõstis ta veel rohkem oma madalat häält. „Ka tegelasi on tarvis juurde! Tegelasi! Teadlikke inimesi! Rahva seast! Seal on neid küllalt! Tarvis ainult leida! Liikumine ise õpetab neid!“ rääkis ta oma lühikestes lausetes, nagu tulistaks, popsides sealjuures iga lause järel suitsupilve õhku.

„Aga vaat, nende inseneridega — ettevaatust!“ lisas ta hoiatavalt.

Tuul vihises mööda veepinda, ja see oli esimesi puhanguid, mis läksid päikese kerkides üha sagedamaks.

„Rahvale peab läheneda mõistma,“ ütles Marmor kivilt tõustes ja ringutades.

„Tarvis magama minna! Terve öö on longitud,“ sõnas Toming.

Nad olid maalt tulnud ja peaaegu terve öö ühtsoodu astunud.

Mehed jätsid rannajoone selja taha, läksid mõnisaada sammu eemale ja ronisid küüni, mis asetses põõsaste vahel. Viskusid pikali ning vaatamata tühjale kõhule uinusid varsti. Uni oli aga rahutu.

„Mh! Tegelasi! Tegelasi!“ ümises Toming, nagu oleks ta mõttevahetus Marmoriga jätkunud ka magamise ajal.

Aga sääsed inisesid kuuse okstes küüni katuse kohal ja torkisid meeste naha kallal, laskmata neid rahulikult puhata. Juba mõne minuti pärast Marmor ärkas. Nälgatunne puuris kõhus. Ta ajas end istuli. Heinte liikumine ja sahin äratas ka Tominga.

„Meie proletaarlastel on vabadus veres... Mahtad!
Kubernerid! Kerenskid! Võitlused Pätsidega...“ aru-
tas ta.

„Pidid jääma neile alla! Rõhutud kont on meil seni
ikka alla jäänud!“ ümises Marmor. „Aga võitma peab
ometi proletariaat!... „Iseseisvus“ tarvis läbi elada...
Rõhutud rahvale on tarvilik see „iseseisvus“ läbi elada,“
targutas ta.

„On läbi ka! Pankrotis kõigest hoolimata...“ kinnitas
Toming.

„Kes?“ küsis Marmor.

Aga Toming oli jäänud juba uuesti magama ja Mar-
mor võis ainult järeldada, et kurnajad on pankrotis.
Toming norskas. Ka Marmoril silmad vajusid vägisi
kinni, kuid ta hoidis neid jõuga lahti. Ta müksas Tomingale,
kelle norskamine ikka valjemaks läks, vastu külge.
Nad otse hüppasid istuli, vaatasid ringi, ja veidi rahunenud,
heitsid siis uuesti.

Aga magamisest ei saanud enam asja.

★

Pika ootamise järel jõudis viimaks õhtu. Nende üles-
anded kutsusid neid linna. Siin oli Tomingal valmis
vaadatud tulevane tegelane, keda ta juba mõnda aega
oli tundnud ja kes nüüd, parajal ajal, meelde tuli. See
oli Jaan Ilves. Ta oli kahekümne kaheksa aastane. Oli
töölisühinglane, kuid lihtliige, võib-olla meelega kõrvale
hoidunud ja nii säilinud tänini väljaspool vanglamüüre.
Ilves oli elavate silmadega, kondise näoga ja pikavõitu
kasvu ning teraste liigutustega. Õpipoisiks oli ta läinud
metallitehasesse, mis oli olnud talle suurimaks ja pari-

maks kooliks. Kui ta esmakordselt töötoa uksest sisse astus, jäi ta kokkunult seisma, sest tundus, et ta iga hetk võib jääda liikumise alla või langeb kraana haagis hõljuv mürakas talle kaela. Seisis siin nolgina, ei juhatatud talle pinki ega näidatud tööd. Viimaks paigutati ta vanale treipingi-logule.

Ilvese isa ja ema orjasid mõlemad, Jaan, see „poisivolask, kes niigi palju ei suuda teenida, et end toita“, ei kuulnud kodus head sõna.

Perekonnaelu oli kujunenud tülide talguks, mis kestis seni, kui vanemad surid. See sündis varakult.

Tehas hakkas Ilvest huvitama seda rohkem, mida enam ta võis maitsta loomingumõnu, mida enam ta õppis tundma oma ala, ametit. Ta tegi edusamme: hakkas lõikama vinti, treis silindreid kaliibrisse; tema pingile tuli üha keerukamaid töid. Masinad huugasid, kraanad ragisesid, vintsid küünitusid seinast eemaie nagu hiigelkäed. Ventilaatorid vuhisesid. Peitlid sõid malmi. Sinkjaks kuumunud laastud kargasid talle vastu nägu ja käsi. Kärisedes pritsis vasesuru, raksatades hüppas peitel terasest rattakodara tagant teise taha.

Selline oli Ilvese ümbruskond ja kasvatusasutis. Masinad sisendasid temasse mõtteid ja liigutusi. Käed ja aju toimisid masinate rütmis. Ta muutus täpseks, painduvaks, imbus läbi masina temperamendist.

Kuid elu oli vilets. Väikese palga tõttu oli seisukord raske. Jätkus vaevalt kehvaks toiduks ja toa üüriks. Inimväärilisest elust ei olnud mõeldagi.

Kuidas sellest vabaneda? mõtiskles ta ja hakkas otsima väljapääsu. Seda ei leidnud ta kohe. Alles kestva otsimise järel, kogemuste najal avanesid silmad.

Ta hakkas hindama oma kaaslasi. Vaenlased ja klas-

side vahekorrad hakkasid ta pimeduses uinunud ajju vagusid ajama.

Ta tutvunes ühe oma kaastöölise Arnold Raamatuga.

Arnold Raamat oli kasvukas mees, aga vastandina Ilvesele pikaldane, mehise, teravajoonelise näoga. Ta oli juurdleja ning sümpaatse iseloomuga. Tema see oligi, kes äratas Ilvese huvi lugemise vastu.

Uha sagedamini sattus ta kätte kommunistlikke lende, lehti, brošüüre ja ajalehti. Koos Raamatuga ahmised nad põrandaalust kirjandust, mida levitati ka tehases.

Töölisühingu raamatukogust hankisid nad Marxi ja Lenini teoseid, millede lugemine pani nende maailma-vaatele teoreetilise aluse.

3.

Marmor ja Toming astusid tuppa, kus Ilves elas all-üürnikuna. Taburet vedeles jalus. Lapsed kilkasid. Supipott auras lahtisel pliidil.

„Jõudsime veel parajal ajal,“ lausus Marmor tervituse asemel Jaanile, kes näis valmistuvat kuhugi minekuks. „Peaaegu oleksite meil eest ära lipanud.“ Mehed vahetasid tuttavlikke, koduseid pilke, justkui kohtuksid nad täna juba mitmendat korda. Ilvesele esitleti Marmorit Juhani varjunime all. Külalised võtsid istet.

„Kuidas te tänini „puutumata“ olete?“ asus Toming asja juurde, tehes näo, nagu ei teakski Ilvese elulugu.

„Me ju sõja ajal väerinnal olime ühes!“ heitis Jaan Tomingale uuriva pilgu.

„Väerinnal nüüd küll jah! Aga seitsaadik on mitu tuult jalge all olnud,“ naeratas Toming.

„Mäletate, kui lõikasime tõkkeid läbi... Aga tookord ei tulnud pealetungi... Kurat teab...“ püüdis Jaan veelgi värskendada ühiseid sõjamälestusi, mis talle piltlikult ette tulid.

Marmor muigas.

„Kaua te parteis olete?“ küsis ta.

„Ise teate paremini,“ puikles Jaan. „Tükati... Vahel sidemed katkenud...“

Nad vaikisid. Supp ajas üle ja kärtsahaisu levis tuppalaest põrandani.

„Nüüd peate tööle hakkama,“ ütles Marmor. „Vabrikust võtke lõpparve... Seadke seal kollektiiv enne hästi jalule! Tooge sidemed kaasa...“

„Praegu nõuame palka juurde. Ei anta! Ähvardavad värava taha visata,“ selgitas Ilves olukorda.

„Kui viskavad, tuleb sedagi ära kasutada. Nõudmist ärge jätke.“

„Kuidas teil haridusega on?“ jätkas siis Marmor küsitlemist.

Jaan arutles omaette mõttes, kuidas siin õigem vastata oleks. Kuid Toming ruttas abiks. Ta lausus vaikselt, pooleldi endamisi: „Eks ta ole omaenda jõuga kirjatähest võitu saanud.“

„Praegu on peaasi organiseerimine,“ rõhutas Marmor. „On teil ka ustavaid inimesi?“

Seistes akna all vaatas Ilves välja, hämarasse hoovisoppi. Ta pilk rändas mõtlikult mööda pehkinud aia hõredalt löödud püstlaudu, mille kolmnurkseiks teritatud otstele oli kuivama laotatud lapitud tööpluus. Tänavaplangu taga, millelt tuge otsis lösakili vajunud madal puukuur, kägises möödasõitev maamehe vanker. Ta arutles:

„Teilegi teada — Leida Müür, Arnold Raamat. Võib proovida.“

Raamat — Krause ja Ko. vanem — seda meest Marmor tundis.

„Tema kõlbab metallistide esimeheks!“ pomises ta endamisi. „Hea küll, Ilves!“ tõusis Marmor minekule. „Teie minge nüüd Müüride ja teiste juurde. Ja seletage neile, milles asi seisab,“ ütles ta Jaanile oma vaikselt häälel.

Marmor ja Toming lahkusid.

Oli soe suveõhtu. Jalutasid ja arutasid, kust leida öömaja, sest enamasti kõik varjukohad olid läbi puistatud.

„Kaader peaaegu koos,“ rõõmutses Marmor, kui rea nimesid ette luges. „Ilves Töölismaja organisaatoriks... Sidemeheks,“ ütles ta vaheaja järel.

„Tal loomulikku mõistust on,“ kinnitas Toming omalt poolt.

„Õpib! Erilisi pahesid — kas tal neid kuulu järgi on?“ päris Marmor.

„Pole kuulda,“ vastas Toming.

Nad suundusid linna poole.

4.

Ka Ilves seadis sammud linna. Ta lonkis mööda tänavaid omaette vilistades, kuni otsustas lõpuks Leida Müüri poole sisse astuda. Varsti jõudis ta südalinnast läbi. Hakkas uuesti tulema puulobudikke, mille kohal hõljus sinist suitsuvina ja kasimata agulihoovide lehka.

Leida Müüri tundis Jaan aastaid. Nad olid tutvunud

juba ammu ühingute vingustes tubades, kus nad aitasid voltida töölislehti ja neid posti saata. Ajuti olid nad irdunud teineteisest, kuid siis jälle sattunud kokku, ja nii nende tutvus kestis pikki aegu tänapäevani.

Leida oligi kodus. Ta oli alles töölt tulnud, oli pese-mata, väsinud ilmega. Käis tikuvabrikus.

„Täna sundis tegema ületunde,“ siunas Müür. Siis ta pesi ennast, kuivatas, masseeris nägu ja kaela. Ta otsa-esine ja lõug olid koltunud, silmakoopad sinkjad, ainult põsed roosatasid argset. Tema silmavalgeil ristlesid punased peened veresoonekesed, blondid juuksed lange-sid valgeile kõrvadele. Ta sirge nina võbises, kui ta naeris, hambad olid tal terved ning valged.

„Väävel, raisk!“ köhis ta.

Jaan kõneles talle Juhanist ja Tomingast, kelle üles-andel ta täna olevatki siin.

„Olud on pagana räbalad... Kooliõde tuleb ka tööle,“ seletas Leida.

„Kes see kooliõde on?“

„Sillamäe.“

Ilvese kulmude vahele kerkisid voldid, siis aga vaatas ta Leidale küsivalt otse silmi ning pikkamisi hakkas ta nägu selginema.

„Aa, seesama jah... nüüd ma mäletan!“

5.

Möödusid mõned päevad. Leida Müür, saabunud töölt koju, heitis varsti puhkama. Aga vaevalt oli ta pool tundi pikutada saanud, kui koputati uksele ja sisse söös-tis Milla Sillamäe. See neiu otse lõõmas tervisest. Mus-

tad juuksekrupsid kähardusid ta kaelal, silmad heitsid sätendavaid pilke. Oli oma ema ainus tütar. Kui Müür visati koolist välja, siples Sillamäe edasi. Teda upitas auahne ja läbini väikekodanlik isa — kas või ainult selleks, et teiste ees kelkida.

Gümnaasiumis püsis ta Leida meelevald all, kuid temast eemaldudes laskus Milla halli väikekodanliku elu rüppe. Oma kooliõde aga austas ta endiselt, mida põhjustas sügav mulje Leidast, kes hakkas vajaduse korral kellele tahes julgesti vastu. Ta nõudis õigust. Nad olid ühevanused, Leida ilusam, praktilisem, asjalikum, Milla tervem, uhkem, hoogsam, koguni tasakaalutugi. Mõlemad olid kirjandusest mõjutatud. Leida oli omal käel elades ja vabrikus orjates vilunum, Milla pirtsakas, isegi peenutsev, kuid arenemisvõimeline.

Jõudmata veel oma kübaratki varna visata, kilkas ta: „Tead ka, Leida, ma sain koha!“ ja oli ise lapselikult rõõmus.

„Kuhu?“ päris Leida. Ta rüüpas külma vett, astus peegli ette, kohendas pead ja jäi Millat küsivalt silmitsema.

„Kaubandusministeeriumi, masinakirjutajaks!“

Leida mossitas huuli. „Lubasid ju ikka vabrikusse tulla.“

Kuid Milla pööras jutu teisale.

„Tead! Jaan tuli vastu! No küll põrnitses mulle otsa. Ma ei tea, mis ta mõtles. See pilk tuleb öösi kah meelde! . . .“

Ilves asus ühingusse ametisse. Vabrikust heideti ta värava taha. Nüüd oli ta iga päev Töölistmajas. Siin võitis ta kiiresti usalduse ja poolehoiu. Juhan soovitas teda vabrikumeestele ja peatselt tunti teda neis ringkondades oma mehena. Mehhanism liikus. Ka Leida Müür askeldas õhtuti siin ja hakkas Millatki sagedamini kaasa tooma. Neile jätkus toimetusi kõigile. Töö käis tavaliselt poole ööni. Organiseerisid, kõnelesid, vaimustasid ja julgustasid. Kirjutasid masinal ja pühkisid ruume, käisid koosolekuil ja koondasid laialipillatud tegelasi.

Marmor ja Toming aga valmistasid ette neid koosolekuid, millest nad olid kõnelnud merekaldal. Nad püstitasid teese, koostasid kõnekonsepte, töötasid välja resolutsioone; nad hindasid situatsiooni ja kaalusid rahvusvahelist olukorda.

Marmor asus oma peiduurkas nagu mutt maapõues. Kõik praod ja pilud olid kinni topitud, et ei kostaks välja, kui ta masinal kirjutada klõpsis, ja seda tegi ta terved päevad. Mitmesugused ajalehed olid virnas laual, paberid vedelesid toolidel ja siin-seal lebasid raamatud. Ta öine magamisase, kokkurullitud õlekott, seisis päeval nurgas püsti nagu vangil. Marmori kolletanud nägu kumas ähmase tule valguses, otsaesine mõtlemisest kipras. Vahetevahel toppis ta piibu täis ning asus uuesti kirjutama. Sedasi vältas see hommikust õhtuni.

„Võta palitu maha!“ sundis Marmor Tomingat, kes vargsi sisse astus. „Olengul oled referendiks.“

Toming palitut maha ei võtnud. Toppis kirjad taskusse ja lahkus varsti: ta pidi otsima uut öömaja, sest vana oli muutunud kahtlaseks.

Kuid selgus, et ta oli hiljaks jäänud: hoovivärvad ja majauksed olid juba kinni. Lõpuks lähenes ta väike-sele puumajakesele aguli serval. Astus suletud luugi juurde ja koputas sellele.

Alles pika ootamise järel vastati talle.

7.

Päevad kulusid ~~eelnõupidamiste organiseerimiseks~~, ~~tegelaste otsimiseks~~ ja ~~töö ühtlustamiseks~~. Koosoleku päev jõudis kätte.

Hõredad sulgpilved aelesid taevasinas.

Marmor ja Toming liikusid metsas juba varahommikul. Nad kohtasid vabrikumehi, pidasid läbirääkimisi. Aga ka kogumiskohas pikutas juba mehi, kes sosistasid juttu ajada ja salaja suitsetasid, varjates paberossi peos.

„See ongi insener, kellest kõnelesin,“ näitas Toming mehe peale, kes eemal teiste hulgas seisis.

„Mis ülesandel ta siis kohe siia on kutsutud?“ lausus Marmor etteheitvalt. Kuid Toming arvas, et insenerist „saab asja“, saab organisaator.

Ettevaatuse mõttes paigutati mõned mehed valvuriteks ümberkaudsesse metsa, et hoiduda üllatusest.

Algas koosolek.

Marmor kõneles esimesena. Ta ütles:

„Esimest korda oleme koos pärast järjekorralist rüüstimist. Senised juhtivad tegelased on vanglates. Ühin-gud on suletud. Kas peame nüüd käed rüppe panema?“

Ta tuletas meelde proletariaadi ajaloolist ülesannet. Kõneles kahest vaenulikust leerist, lepitamatust vaenust ja sõjast töölisklassi ja kodanluse vahel. Ta kõneles sellest, kuidas proletariaat väsimata tungib läbi kõigist

raskustest. Klassiteadlik proletaarlane ei tohi kunagi öelda: tühi töö ja vaimunärimine. Sipelga usinusega ja väsimatusega ehitab ta oma organisatsioone, kuni jõuab võidule.

Marmor oli tõsine nagu kohtunik. Ja ümbrus oli vaiki, ainult üksik lepalind segas suikunud looduse rahu.

Marmor jätkas. Koosolijad kuulasid hinge kinni pidades, sest Marmoril sõnad tulid veenvalt, selgelt, kaasakiskuvalt ja torkasid lihha nagu noaga.

Ka insener Oskar Rängel kuulatas. Tal oli tähniline soni peas, lapitud saapad jalas ja punasekirju kaelasid sinise särgi kaeluses. Ta oli kitsa näo, laia suu ja sirge ninaga keskealine mees. Pea oli tal siledaks põetud ja pruunikas vunts nina alla jäetud. Noorena oli ta olnud „verine revolutsionäär“.¹

Kui Marmor lõpetas, pühkis Rängel higi.

Koosolek jätkus. Kõnekord oli jõudnud Tominga kätte.

Ta kõneles töötavast intelligentsist, kelle hulgas on kasvamas rahulolematust ja pettumust. Ta leidis, et ka nemad jõuavad arusaamisele ainsast õigest pääseteest. Siis kõneles ta kuuendikust maakerast, kus ehitatakse uut ühiskonda. Sattus vaimustusse, näidates teaduse ja tehnika tähtsust, elektrienergia ja traktorite revolutsioneerivat mõju.

Marmor soovitas sõbrale väljendada end tasemini. Kuid Toming oli läinud hoogu. „Ainsa tõelikult revolutsioonilise klassina!... Selgroona!... Peaajuna!... Distsipliin!...“ virutas ta.

Rängel kuulas, venitades alumist huult ning süütas paberossi paberossi järel.

Toming lõpetas. Temale järgnesid teised kõnelejad.

Siis selgitas Marmor veel üksikasjaliselt ja konkreet-

selt, kuidas organiseerida, talitada seltsides ja „võtta üle“ ühinguid. Ta andis juhtnööre, kuidas toimida streikide puhul ja kindlustada kättevõidetud seisukohti.

„Jõuti „koosolekul tekkinud küsimusteni“. Arnold Raamat selgitas meeoleolu, mis on valitsemas tehastes. Siis järgnesid aruanded üksikuist vabrikuist ja tehastest. Siin olid tuhandete esindajad koos.

Veel oli neid, kes polnud sõna võtnud. Näiteks Mart Reburaiq istus jalad risti kasteheinas ja näris kõrt. Ta sülgas, võttis mütsi, pani põlvele; midagi näis tema keelel pakitsevat.

„Olen müütanud lehti,“ ütles ta. „Rahata olen neid jaganud, kuid asi ei edene nii nagu tahaks. Meie kollektiivis on ammugi tööjaotus. Aga — inimesed kardavad! Kuid töö hakkab minema jälle pinevamaks...“

Äkki oli ragin ja kahin koosolijate lähedal. Tekkis mulje, nagu tormataks koosolijaile kallale. Kõik ootasid korruga midagi rabavat või koguni katastroofilist. Toming ja Marmor istusid rahulikult. Insener Rängel jooksis metsa, kuid enamik istus paigal, nende hulgas ka Leida Müür ja teised naised.

Kui Marmor seletas, et need olid valvurid, kes ragistasid, alanes pinevus kohe. Ka Rängel tuli metsast tagasi. Ta piilus siiski kahtlevalt ringi ja oli kahvatu. Leida popsis paberossi, ta tegi seda esimest korda.

Marmoril vilgas pilk lendas mütsinoka all. Ta oli tõsisem ja karmim kui varem, sest rahu oli rikutud.

Varsti lõpetati koosoleku ametlik osa ja kõneldi era- viisil. Marmor andis informatsiooni maaproletariaadi organiseerimise kohta ning jutt läks uuesti elavaks.

Viimaks võttis ka Rängel sõna ja kõik jäid teda uudishimulikult kuulatama.

„Imelik nähtus,“ ütles ta. „Imelik nähtus on kapitalistlikus majanduses. Kriis. Metallitööstuses. Söetööstuses. Võitlus elu ja surma peale on ajaküsimus,“ kõnles ta rahulikult toonil. „Ja mis puutub „meie“ riiki, siis on see mädanev laip...“

Veel kõneldi ja siis lõpetati. Koosolijad lahkusid kohalt paarikaupa. Marmor, Toming ja Ilves jäid viimasteks. Nad võtsid kaasa inseneri ja kadusid põõsaste vahele.

8.

Päike kaldus loojangule.

Nad pugesid neljakesi läbi tihniku. Jõudsid heinamaale. Kahlasid läbi pika rohu, mis küündis rinnuni. Siis tuli niidetud maa. Ronisid küüni, kus lõhnas värske hein. Läbi hõreda lattseina paistis ümbrus nagu peo peal. Marmor asetus vastu tagumist viilu, vajudes sügavale heintesse. Ka teised viskusid pikali ja sukeldusid.

„Kuidas meie suvila meeldib?“ küsis Toming Rängelilt. Insener naeratas. Ka Marmor muheles veidi ja küsis järsku:

„Kuidas vaatate meie võitlusele?“

Rängel jäi mõtlema. Näis, et ta varjab oma ärevust.

Võttis sigaritoosi ja pakkus kaaslastele suitsu. Need aga keeldusid suitsetamast.

„Olen kaalunud ja võidelnud enesega,“ ütles ta siis. Marmor heitis pilgu Ilvesele, siis Tomingale, ja kummaline ironia joon ilmus ta näole.

„Enesega võidelnud,“ ümises ta.

Aga Rängel jätkas.

„Olen hinnanud kommuniste kõrgelt, olen lugenud nende lehti, raamatuid, kuid ma mõistan, et lugemine üksi ei tähenda.“

„Ega ei tähenda jah!“ ütles Marmor.

„Miks üks proletaarlane on kommunist, teine sotsiaal-demokraat?“ seadis insener küsimuse. Kuid ta ei katsunud sellele vastata, vaid seletas:

„Ühel on ühed tõekspidamised, teisel teised. Kui minul on rikkus, mõis, vabrik, ja kui seda varandust minult tahetakse võtta, siis hakkan vastu. Hea küll, olgu ühiskondlik arenemisseadus nii, et peab tulema sotsialism. Olgu, ühel pool on miljonid proletaarlased, teisel pool väike käputäis kurnajaid, kuid need kurnajad ei muutu härdaiks eitedeks, kes paneksid oma kokkuröövitud varandused tööliste ja talupoegade jalgade ette. See ei tule vabatahtlikult kunagi... Sellest kõigest saan ma aru... Aga — mis sinna parata!“ ohkas Rängel. „Kui ma näiteks olen insener, mulle makstakse suurt palka, mul on ettevõtte osatähti, kapitali, siis ei suuda ma ometi revolutsiooniliselt võidelda...“

Marmor pigistas silmad pilukile. Aga et insener vabalt oma vaateid väljendas, ei seganud keegi vahele.

„Ma kujutlen küll, kuis vaene tööline on oma näljapennide juures raskes seisukorras,“ jätkas ta. „Tööline ei tea, mida pista suhu, millega end katta. Aga ma ei suuda teha selgeks endale, kuidas minna uulitsale ja asuda barrikaadidele, tappa inimest! Tapmine on jälk! Parem vereta! Ma aitan meeeldi töölisühinguid.“

„Teie olete tõesti raskes seisukorras,“ pilkas Marmor. Rängel vaikis hetke. Ta tahtis jälle süüdata paberossi, kuid talle kinnitati veel kord, et suits ja tuli võivad tõmmata kõrvalist tähelepanu. Ta loobus.

„Ma olin isamaalane, olin kord vaimustatud rahvuslane ja suurim iseseisvuse aate jünger,“ ütles ta. „Mis on mul rahvusliku iseseisvuse vastu? Eks ole? Aga ma pettusin mõninga aasta jooksul. Nüüd mulle ei meeldi isamaa, kus tõlbid inimesed ajavad rahva kulul miljooneid tasku.“

Ja siis kõneles ta „iseseisvuse paljaksriisumisest“, riigivargustest, korrupsioonist, hallparunite, vabrikantide ja kaupmeeste taskutäitmisest. „Seda olen ma ise oma silmaga näinud. . . Olen nende ringkonnas liikunud!“ hooples ta.

„Aga kas teile ei libisenud's midagi suhu?“ hõiris Marmor. Insener ei vastanud. Ta silmad kilasid ringi kord Marmorile, kord Tomingale, siis Ilvesele. Kõigi nägudes märkas ta pilget ja koguni vaenulikkust. Ainult Toming tõmbus lahkemale naerule, mis ei suutnud aga häiritud Rängelit lohutada. Ta läks näost punaseks, tõusis ja läks küüni suule. Hüppas küünist välja. Toming pidi talle kohe järele kargama, kuid insener ronis juba tagasi.

„Mis juhtus?“ küsis Marmor.

„Ei midagi! Hirm hakkas,“ vastas Rängel hajameelselt.

Nad asetusid ümber. Teised viskusid pikali küüni suu poole, Rängel taamale.

9.

Toming ei saanud enam oma kavatsusi insenerile ilmutada, nagu ta seda oli mõelnud. Nad lahkusid varsti. Üldse ta kahetses, et kutsus Rängeli siia.

Rängelil polnud aimu, kus ta viibib. Nad pugesisid

mööda kitsaid jalgradu ja tihnikuid. Kunagi polnud ta siin käinud, olgugi et see koht ei olnud linnast kuigi kaugel.

Jõudsid ristteele välja.

„Minge siit maanteeni, pöörduge paremale, ja lühikese aja jooksul olete raudteejaamas, kust võite sõita linna,“ juhatas Toming inseneri.

Rängel läks.

Marmor pilkas Tomingat „niisuguse intelligendi“ välja-kaevamise pärast, kuna Toming talle vastu vaidles ja soovitas veel kord katsuda pinda Rängeli „veendumuste suhtes“, et kasutada teda „tehniliseks otstarbeks ja kodanlaste võtete paljastajana“. See tekitas terve vaidluse nende vahel. Marmor hoiatas: see olgu viimne kord teha niisugust suurt viga, et tuua säherdusi salakoosolekule.

Otsustati siit lahkuda, sest Marmor pidas võimalikuks, et Rängel saadab linnast politsei.

Kuid inseneril ei tulnud mõttesegi pöörduda võimude poole. Talle näis see juhtum peaaegu viirastusena.

10.

Marmor, Ilves ja Toming solistasid mööda soid ja rabu, kuni jõudsid kuhugi põllu äärde. See oli endine mõisa nurm, kus kasvasid kastehein, harakalatv ja ohakapõõsad. Soo serval kükitas üksik teomaja, mis nüüd oli muutunud värske peremehe eluhooneks. Ka nimi oli talle antud, aga Vetiku asunikku tundsid ümberkaudsed vähe, sest harva puutus siitrahvas kokku teistega.

Kõik kolm astusid õueväravast sisse. Kuid kodus polnud inimhingegi.

Oodata ei tulnud siiski kaua. Varsti ilmus peremees ise hobuse turjal vaarudes. Teda näis rahutuks tegevat uudis, et leiab kodunt eest korraga kolm võõrast.

„Teil peale vana hobuse veel sälg kah,“ alustas Toming jutulõnga, kui Vetiku Jüri hobuse seljast maha oli kaltsanud.

„Keda ta on või,“ oli see tusane. „Kaugelt mehed olete?“ kiirustas Jüri, et asja kohta mingit selgust saada. Marmor asus vastama. Pakkus Jürile suitsu ja ütles tulevat linnast. Puhkepäeval lonkinud metsas, sattunud otsaga siia ja astunud sisse, et paluda juua.

Jüri võttis küll paberossi vastu, kuid kahtlus ja mingi salajane valvelolek halvas ta meelt. Sidus loomad sõimele ja istus pingile meeste kõrvale.

Kui Toming küsis piima, vastas Jüri: naised olevat kodunt läinud ja tema ei teadvat minna sahvrisse kobama, ning jutul oli jällegi lõpp.

Mehed tegid minekut.

„Keskmine koht,“ ütles Marmor värava taga.

„Võib tulla,“ lausus Toming.

Ise vaatasid nad üksteisele otsa ja kiirendasid sammu. Ka Vetiku Jüri kuulis nende kahekõnet ja teda asus painama veelgi suurem kahtlus.

11.

Mart Reburaig, Arnold Raamat ja Peeter Tagapere kõnelesid kogu tee palgast, tööst, laiskusest ja kultuurist, kusjuures nad kord ägenesid, kord rahunesid, kuid mingile tulemusele ei jõudnud

„Mida rohkem teed, seda enam läheb kurnajale,“ kinnitas vana Reburaig autoriteetselt. „Vabrikant haub plaane, kuidas aga tõsta tööviljakust ja alandada palku.“

„Jah, seab sisse preemiaid, tükitööd,“ väitis Tagapere omakorda.

„See on endast mõista!“ hüüdis Raamat, sest ta arvas, et tema enam teab kui kaaslased ja et need ainult kulu- nud asju kõnelevad.

„See on teatava kildkonna taskuhuvi, mitte üldine huvi,“ ütles ta siis targutavalt ja kõneles häält venitades edasi: „Peame saboteerima kodanlikus ettevõttes... Piiblis on kirjutatud, et laiskus on saatanast... Kantslist sajatatakse meid, et me olevat laisad...“

Mehed siunasid nüüd kirikut, kõrtsi ja kogu maailma- elu läbisegi, kuni jutt siirdus ühingutele, ja Tagapere küsis äkki:

„Seltsimees Raamat, kuis on lugu laisklemisega siis, kui on tarvis ühinguid luua?“

Raamat oli nimelt ülistanud laiskust kui tähtsat ajendi inimkonna ajaloos, ja oli teinud seda korduvalt.

„Inimene nagu loomgi on ikka laisk,“ toonitas Raamat jälle. „Inimene tahab väikese vaevaga palju saada. Kui inimene tahab laiselda, peab ta otsima vahendeid, kuidas loodusjõude oma teenistusse rakendada, kuidas leida uusi ja täiuslikke masinaid...“

„Aga kuidas te viitsite neid täiuslikke masinaid valmistada?“ pilkas Tagapere.

„Lase ma kõnelen!“ käratas Raamat. Aga teda ei lastud enam oma mõtet arendada, mispeale ta vihastas.

„Loba!“ arvas Reburaig. „Keda laiskus on edasi viinud? Kui räägime poliitilise võimu võtmisest ja ühin-

gute loomisest, nagu ütles Tagapere, kas seda saab kätte laiseldes?"

Sel puhul vaidlus arenes edasi. Arnold kinnitas, sellest kõnelevat ka Marx, kuid vanal Reburaiial oli siit-sealt loetud tsitaate peas ning talle juhtus tulema meelde selle küsimuse kohta käivaid lauseid. Ta ladus nad ette töö raskusest, töö põlgamisest, tööst tulevases sotsialistlikus ühiskonnas kui iga töövõimelise inimese auasjast.

„Muidugi,“ kinnitas ka Tagapere. Raamat jäi hoopis vait.

Jõuti Reburaiia õueväravasse. Vana hakkas kaaslasi kutsuma endale külaliseks. Raamat punnis vastu, tal polevat aega, Tagapere niisamuti, kuid lõpuks andis järele ja astus Reburaiia kannul koridori. „Proua“ Reburraig aga oli kodunt välja läinud, ukse lukustanud ja võtmed nii peitnud, et vanamees ei leidnud neid hoolimata hoolsast otsimisest. Läksid tänavale tagasi, jalutasid mööda puisteed linna poole ja astusid kõrvalisse lokaali, et juua pudel õlut.

12.

Järgmiseks õhtuks määras Toming kohtumise Jaan Ilvesega. Juba aegsasti jalutas Jaan kokkulepitud kohal. Toming tuli täpselt määratud ajal. Tükk aega talutas ta Jaani mööda aguleid, piilus selja taha ning ümberringi ja suundus siis otse südalinna. Siin läksid nad suurde kivimajja, ronisid kolmandale korrale, helistasid paar korda, koputasid kõogiaknale, mis avanes trepikotta. Nähtavale tuli noore tüdruku tumedajuukseline pea. Tüdruk avas ukse. Hele valgus paistis neile vastu.

Härrased olid suvitamas.

Võtsid istet, ootasid. Viimaks ilmus Marmor. Seekord oli ta end „džentlmeniks“ riietanud, igapidi siledaks klaninud. Tavaliselt aga käis ta sinises pluusis nagu vabrikumees, või siis valge rätt vedrunõelaga kinni lõua all, nagu küla töömees. Läksid härraste söögisaali ja istusid nahkseile toolidele ümber raske tammest laua. Marmor puistas taskud lauale. Sealt tuli nähtavale kirjanduse ja padrunite ladu.

„Tänane nõupidamine on mõeldud ajakirjanduse asjus,“ ütles ta, otsides mingisugust dokumenti.

„Mis muud kui — registreerime!“ tähendas Toming.

Arutati, mis panna lehele nimeks, ja jõuti üksmeelselt otsusele, et see peab olema niisugune, mis näitaks tema proletaarset päritolu. Nii jäid nad peatuma „Tööraha Hääle“ juurde.

Kuid tööliste lehe puhul kerkis üks raske küsimus, see oli — toimetuse koosseis. Siin nad olid optimistlikud. Marmor tegi meestele selgeks, et juhtkirjad on lapsemäng, nende kirjutajatest lehel puudust ei tule, informatsiooni aga, seda uuema aja häälekandja olulist osa, on juba raskem hankida. See peaks olema faktide kuhi, mis kisendab kurnamiskorra vastu.

Siis määrati kindlaks silmapilgu ülesanded. Need pidid olema tihedas seoses intensiivse agitatsiooni- ja propagandatöoga. Kõike, isegi „õnnetusi ja kuritöid“ otsustati kasutada võitluse huvides, naelutades neid kinni kodanliku korra paisetena.

„Kodanlike agentuuride telegrammidele meiepoolsed selgitused juurde,“ ütles Marmor huuli torru ajades.

„Mitu korda nädalas?“ küsis Ilves arglikult.

„Esiialgu paar korda,“ arvas Toming. „Rohkem ei jaks, pole võimalusi.“

Suitsetasid.

„Majanduslik külg hoidke korras,“ õpetas Marmor. „Palgake hoolas ja õiglane asjaajaja...“

See kandidaat oli Tomingal juba valmis. Ta oli osav inimeste leidmisel, kuigi ta pahatihti nende valikus eksis, mis ei andnud head tunnistust tema „psühholoogilisest taiplikkusest“. Ometi on see aga põrandaalusele tegelasele eriti tarvilik.

Kerkis veel kümme küsimust, mis Marmor leidliku mehena kogemuste varal lahendas. Vastutava toimetaja küsimus proletaarlaste häälekandja juures oli kummaline: vastutavad toimetajad olid vanglakandidaadid. Siingi aitas Toming asjast üle, sest ta kinnitas, et tal olevat järjest võtta sääraseid mehi, kes türmi ei karda.

Nad olid oma tööga rahul ja pidid juba lahkuma, kui Ilves tõstis üles küsimuse noortööliste ajakirjast. Seda aga ei võetud päevakorda, sest kõikidel oli rutt.

Marmor puges oma peidukohta ja hakkas tööle. Tomingal oli veel nõupidamisi vabrikumeestega.

Ka partei kongressiks käisid ettevalmistused.

Marmor kirjutas tulevasele legaalsele töölistelehele paar artiklit, mis aga vananesid enne kui lehe ilmumiseks luba saadi. Kirjutas teesid organiseerimisküsimusest, poliitilise olukorra hinnangu, artikli partei distsipliinist, ning viimaks veel juhtnöörid koosolekuil esinemise kohta — legaalseile tegelastele.

13.

Ka Ilvesel oli palju tööd. Organiseerimiskoosolekud, sideme pidamine põrandaalustega, juhtnööride edasi-toimetamine.

Täna õhtul oli tal erakorraline kohtumine Arnoldiga, et talle edasi anda Marmorihüüsed homse vabrikusse mineku puhuks, kus tuli läbi viia vanemate valimised.

Ta marssis kärsitult määratud kokkusaamiskohal edasi-tagasi. Oodatav hilines. Ilves otsustas veel kolm tiiru teha kohtamiskohal ja siis lahkuda.

Ta oli viimast tiiru tegemas, kui tundis õlgadel tugevaid käsi. Raamat haaras teda selja tagant, kuid ta polnud üksi. Ei keegi muu kui Milla Sillamäe seisis tema kõrval ja naeris oma sätendavate silmadega. Jaan oli tõrges ja pahane. Tiris Arnoldi kõrvale, seletasid sosinal, oli kuulda noomivaid lauseid. Nende vahel toimus kokkupõrge.

Jaan ulatas Arnoldile kirja. Siis pöördus ta kannalt ümber ja pani vehkides minema, heitmata Millale ainsatki pilku.

Ilvesel oli ees veel teisigi kohtumisi. Vaadates sageli kella, ruttas ta edelapoolsesse agulisse.

Õhk oli sametiselt sume. Sahisevate pärnade all pikka-del puiesteedel jalutasid rahulikult inimesed. Jaan aga tormas, pea seljas. Siin teda oodatigi. Ta korraldas oma tööd nõnda, et ühel ei oleks võimalust näha teist, et üks salk ei kohtuks teisega. Lahkumisel talutas ta mehi kohtamispai galt kõrvalisi teid mööda, saatis neid koju ja silkas ise jälle teistele vastu. Viimane kohtumine oli tal täna raudteedepoo mehega.

„Kas teil on tuleval nädalal vanemate valimised?“ küsis ta, ning ootamata vastust, hakkas ise seletama: „Teie vabrikus on märgatav poolehoid meile. Kasutage see ära! Meie vanemakandidaadid lähevad seal läbi. Teil tuleb üles seada kollektiivi² liikmed ja meie lähemad poolehoidjad. Tehke tööd, et valitaks nemad!“ Siis sele-

tas ta lähemalt eeltööst ja kandidaatidest ning ulatas mehele kandidaatide nimekirja.

„Ma paberit ei taha,“ pomises depoolane. „Juhtub midagi — dokument, ja siis kisa...“

„Õpi's nimed pähel!“ sundis Jaan.

Siiski pigistas mees paberi kõvasti pihku ja kadus. Kodus uuris nimesid, need olid talle tuntud ja jäid kergesti meelde. Tõmbas kirja tükkideks, põletas need ära ja tundis südant kergenevat. Kogu aja aga oli ta mures. Viimaks pani ta ülesande, mis talle oli tehtud, ühe noore seltsimehe peale ja andis Jaanile aru: „Kõik läheb hästi.“

Ka järgmisel õhtul oli Jaan kohtumistel; neid oli tal enamasti igal õhtul. Nüüd oli tal jutuajamine riidevabriku naistöölistega.

„Teie vist teete ainult ilusaid sõnu,“ pahandas ta, kui seltsimehed vaimustatult kiitlesid, et neil organisatsioon iga päevaga suurenevat. „Aga mina kuulsin, teil vanevad istuvad ainult büroos ja unustavad tööliste nurinad,“ noomis ta. „Teil on ühel osal mitme nädala palk saamata... Tegelikke samme on tarvis!... Uhingut... Hulgalist organiseerimist! Vähem endaga rahulolu...“

14.

Raamat ja Sillamäe läksid linna taga asuvale heinamaale, kus linnarahvas värsket õhku nautides vaba aega veetis. Milla oli endaga rahul, et selline kokkupõrge oli toimunud Jaani ja Arnoldi vahel. Ta naeris ja rõõmutses, et ta Raamatuga oli jalutanud Jaani silma all. Tema arvates pidi see Ilvese ärritamiseks sobima. Ta kavatses Arnoldile teha üllatava ettepanekugi, ning „rabada teda jalust“. „Las läheb jutt laiali,“ arutles ta endamisi. Kuid

Ilvesele ei olnud ta seni oma mõtteid väljendanud. Korduvalt oli Milla otsustanud seda teha, kuid selleks polnud kunagi parajat juhust. Kui ta jäigi mõnikord Jaaniga kahekesi, siis ta püüdis aina naerda ja lobiseda. Jaan aga oli ükskõikne, koguni jäine tema vastu: oli süvenenud omadesse asjadesse.

Nad võtsid Arnoldiga raudtee lähedal istet.

Rong vuhises mööda, liiva tuiskas ja varises nende kübaraile. Sädemed ja helbed lendlesid soojas õhus.

„Kui veel rong tuleb, panen pea alla,“ simuleeris tüdruk ja krahmas Arnoldi käsivarrest kinni. Ta puuris oma pilgu mehe silmadesse.

„Arnold! Kas sa ei taha surra?“

„Surra?“ imestas see. „Ma pole õnnetu armastaja ega elust tüdinud. Ei mõtlegi!“

„Mina mõtlen,“ vastas Milla oma lapsehäälega. „Tuleb vahel kummaline tundmus, hardus,“ seletas ta. „Nagu ekstaas... Kui sõidan merel või kui vaatan silla käsilalt, siis hüppaksin alla, aga — miski hoiab veel... Siis mõtlen: elada on hea... Aasta viie-kuueteistkümmeni olin laps, nüüd olen kakskümmend ja pean minema hauda...“ Ta hääel värises. Raamat märkas midagi, kuid ta ei võinud otsustada, kas see oli lihtne romantika või kaval teesklus, mis kõik tuli panna Sillamäe väikekodanliku päritolu ja teda päev-päevalt ümbritseva õhkkonna arvele.

„Läheb mööda! Noored tütarlapsed on romantilised,“ sõnas Arnold pikaldaselt.

„Arnold!“ ja Raamat tundis sooja hingeõhku oma põse lähedal.

„Lahkume siit parem!“ sosistas Milla.

Nad läksid pikkamisi, vaikides kodu poole.

Juba Milla muutus Arnoldi vastu tõrksaks. Ta hakkas käituma Jaani suhtes heldinult, olles vahetevahel nagu kartlik. Jaan ei paistnud sellest hoolivat. Talle jäi Millast mulje, et see ajab taga rumalat nalja ja kipub takistama tööd. Töölisliikumise keerises ta võõrutas end sellistest sentimentaalsustest, nagu olid nüüd tema meelest õrnuste avaldamised ükskõik millisel kujul. Ta ei saanud pealegi sobida Milla pirtsakuse ja jonnaku-sega. Ennemini paelus teda Leida. See tüdruk, liikudes tööliskeldris³, pani kogu oma ümbruse keema. Jaan pidas end külmaks, kuid ei saanud olla kivikalk, kui nägi Leidat. Leida oli töökas, julge ja energiline, ega tulnud tal ka vastastega vaieldes tabavatest sõnadest puudu.

Oli hiline öö. Raamat ruttas kodu poole. Tühjad tänavad kaikusid tema raskeist sammudest. Ta vibutas oma suuri rusikaid ja sülgas. Kuid järgmisel õhtul läks ta jälle Milla poole.

Sillamäe muigas. Riietus. Ta keksles tänaval ja silmit-ses Arnoldit, kes lonkis ta kõrval. Jõudsid järve kaldale. Eemalt paistsid kollased tuiskliiva hanged, mille külge-del kasvasid väikesed männijäserikud. Päike vajus kün-gaste taha.

„See oli ammu, kui siin mägedes pandi toime julm roim... Tapeti kaks tütarlast ja... Ulualuseta mehed ja naised elavad siin metsinimestena...“ kõneles Raamat. Kuid Milla ei pannud seda tähelegi. Tema mõtted näisid viibivat mujal.

„Meie majas viskas naine lõngaõli teisele näkku,“ ütles ta äkki.

„Muidugi armukadedus?“

„Jah!“ Milla tõusis, korjas suure peotäie lilli ja raputas need Arnoldile kaela.

„Kui pole armukadedust, siis pole ka armastust,“ ütles ta.

„Pole õigus,“ vaidles Raamat vastu. „Armukadedus peab kaduma.“

Milla jooksis eemale ja hüüdis sealt ükskõikse häälega:

„Kunas see sünnib?“

„Siis, kui ka eraomandus on kadunud.“

Milla naeris. Ta hakkas nüüd vallatama, lobisema, Arnoldile rohtu krae vahele ajama ja virgutab ta kergeks nagu poisikese.

„Arnold, kas tead? Ah-ah-haa!“ naeris Milla. „Sina ja mina! Mis? Kas pole tore? . . . Eks ole?“

Sillamäe pani käed Raamatu õlgadele ja naeris. Kuid natukese aja pärast muutus ta meeleolu. Arnold ei suutnud enesele aru anda kummalisest olukorrast, millesse ta oli sattunud.

„Mida sa unistad?“ sai ta vaevalt öelda, kui Milla algas uuesti.

„Sina ja mina! Ei! Oh ei! . . . Jaan!“ Milla sulges silmad. Üürikese aja pärast avas ta need ja hakkas laginal naerma. Ta hääl helkis kogu tee.

Jõudsid koju. Uksel ütles ta Arnoldile lihtsa „nägemiseni“ ja lahkus.

Arnoldis aga jäi pulbitsema rahulolematus.

„Väikekodanlik mamsel!“ pahandas ta.

Aga kui tal vaba aega oli, sammus ta jälle siia ning jalutas Milla akna all, kuni Sillamäe tuli välja ja sissejuhatusega küsis kärealt:

„Mis sa tahad siit?“

Arnold jäi tummaks. Kui tüdruk veel tema kallal hõiris ja teda pilgata püüdis, kergitas ta mütsi ja kadus. Endal süda kipitas kangesti ja rinnus ängitses.

Aga varsti asusid sinna uued mured. Millaga ta kohtumisi enam ei otsinud.

16.

Tehastes oli märgata käärimist. Krause ja Ko-s oli ammu streigimeeleolu, tegevus läks elavamaks ning inimestel oli talitusi rohkem. Ilves rahmeldas töötada mitu teistkümmend tundi päevas. Hommikupoole ööni olid nad Töölismajas, isegi ööbisid siin ja hakkasid vara uuesti peale. Leivatükk suus, lugesid nad äsjailmunud ajalehti ja sirvisid välismaisi raamatuid.

„Meie ei saa kirjutada kehva brošüürikestki siin,“ kirus Jaan vastas istuva trükitoõliste ametiühingu sekretäri poole pöördudes.

„Trükivabadused on ju ainult härradele,“ põrises see. „Kui süda kägistades sandiks läheb, siis käivad trükikodades allkirju võtmas, et seal ei trükitaks töölislehti.“

„Meie asi edeneb siiski... Saime sõnumi, isegi maakoolid otsustavad tulla meie majja ekskursioonile...“ ütles Ilves ja ei saanud lõpetadagi, kui avati uks ning sisse astusid noored ja vanad. Meeste imestus oli suur, kui nad märkasid, et siin ongi tegemist ekskursiooniga.

Need olid maakooli õpilased eesotsas õpetajaga. Terased silmad vaatasid ümberringi ja päevitunud põsed löid naerule, kui neid lahkesti vastu võeti.

„Olge nagu kodus,“ julgustas Leida ja avas neile uksi, mis kägisesid nagu koitanud sängisambad. Ta näitas neile ühingute ruume. Põrandad olid siin auklikud, nii

et külalised komistasid ja üks noori nikastas peaaegu jala. Leida kirjeldas neile ühingu te, noorteorganisatsioonide, spordiseltside ja töölispartei ehitust ning nende asjaajamist ja tegevust.

„Aga kuidas nuhkidega on, kas neid ka siin näha saab?“ küsis üks maanoori naiivselt.

Töölisühinglased ei suutnud pidada naeru.

17.

Vabrikuviled hüürgasid õhtule. Varsti hakkas Töölistamajja kogunema mehi ja naisi. Ka Mür jõudis kohale. Majas hakkas elu kihama. Pidasid koosolekuid, kirjutasid sõnumeid, kärutasid posti, vedasid paberit, kõnlesid ja lugesid lehti, nii et need kulusid räbalaiks. Siin oli tragisid poisse ja virku tüdrukuid. Käisid töölistaulukooris, võimlemiskursustel, deklameerisid Töolisteatris ja näitlesid pidudel. Kõikidel oli ühe või teise ühingu liikmekaart taskus, mõnel isegi mitu. Siin oli pealetükijaid ja tagasihoidlikke, avameelseid ja salalikke. Oli neid, kes loobusid Töolistamajast pettunult, otsides mujalt ajaviidet, kuid nad ilmusid mõne aja pärast siiski tagasi. Vanad tõid kaasa uusi ja olid vaimustatud oma tööst. Siin oli sõnakaid kõnemehi ja ökitavaid kidakeelseid. Peagi ühendas endisi võhivõõraid ühine ülesanne. Noored ja vanad, tervete hilpude ja katkiste rõivastega, rakensid ühingu te tööle. Kes paistis rohkem silma, oli aktiivsem, jõudis ette nagu Leida, see instrueeris ja kamandas. Leida ei sallinud vasturääkimist ega virisemist. Ta krahmas kinni poiste kraest, tuuseldas neid, kui nad tõrkusid, ja vedas nurgaslobisejaid koosolekule, ja

kõik tundsid tema hakkamist, millele vastu panna oli asjatu.

Ta kahmas kinni mõne käisest ja hüüdis:

„Poiss, lähme, toome lehed trükikojast!“ Seekord oli Ants Saarepea tema „ohus“.

Tasane Ants ei pannud vastu, vaid tõusis sõna lausumata ja läks Leidaga kaasa. Sõbralikult lükkasid nad käru. Aga varsti tekkis neil ka vaidlus ei millestki muust kui ajalehest ja selle tiraažist, milles kõiges Ants Saarepea pidas end niisama kirjatundjaks kui Leida Müür.

„Niipalju tuleb iga lehte trükkida, kui jõuab müüa,“ arvustas ta, sest hulk lehti vedelevat Töölismajas.

Leida naeris valjult:

„Kui need müümata on, siis oled sina süüdi: sa ei viitsi müüa!“ trotsis ta. Ants jäi vait, tüdrukule pidi jääma õigus.

Koguni — nad kõik hakkasid austama Leida Müüri. Vaidlesid ja leppisid jälle.

Leida aga käis pea püsti, silmad võitlustahtest säravad. Ta oli nagu noorteorganisatsiooni täitev-organ väiksemal määral ja legaalses töös.

18.

„Jaan!“ hõiskas Leida. Kuid Jaan oli silmapilkselt kadunud. Ta hääl kostis referaatkoosolekul, kui Müür „saali“ astus. Jaan seletas rahvale lisaväärtuse tekkimist ja kurnamist nii „teaduslikult“, kui ta suutis. Et tal osavust ei puudunud oma mõtteid soravalt väljendada, kuulati teda huviga. Ka Leida jäi peatuma.

Koosolek lõppes. Nad asusid oma endise töö juurde.

Ilves täitis ankeetlehte, Leida kirjutas uutele liikmetele liikmekaarte välja ja kõneles: „Kui jalutasin maanoortega linnas, lonkis meie järel paar isandanahka meest. Uks paistis olevat „meie“ Rängel. Ta olevat kuhugi ettevõtte administratsiooni pugunud. Seda jutustas Milla, kes tundvat teda lähemalt.“

„Siis ei saa ta enam ühingus olla...“ arvas Ilves.

„Sillamäegi siin...“ sõnas Leida, leides Milla nime uute töölisühinglaste nimekirjast.

„Temast võib veel asi tulla. Tema areneb, arvan, kui ta meie õhku saab, kosub... Katsu hoolitseda, et ta panna oma peast välja ajaks,“ õpetas Ilves.

Leida vaatas talle kahtlevalt. Ta süda kihvatas. Kas ta peab Milla Jaani jaoks ümber kasvatama? Kuid samas surus ta oma tusa maha ja mõtles Marmoril poolt antud juhisele: „tegelasi juurde!“ Lubas siis võtta Milla käsile.

„Kuidas on ühingutega lood?“ päris Jaan oma seltsimeestelt.

„Sada protsenti kasvanud!“ kosteti mitmelt poolt.

„Siin on hulk tublisid inimesi, neid tuleb panna tööle... Rohkem teha, vähem lobiseda...“ oli Jaani juhtlause.

Vahepeal oli hakanud ilmuma ka noorte ajakiri ning ajakirjanduse asi läks elavamaks.

„Ma teatasin juba Millale, et läheme majast majja lehetellimusi korjama,“ ütles Leida mõni päev hiljem Jaanile. „Ja tead, mis ta vastas? Pole aega! Tema minevat suplema.“

„See on väänkael küll...“ vangutas Jaan pead.

Müür viskas sule lauale; teda valdas lõbus meeleolu, mis muutus imelikuks tungide seguks. Ta hakkas taas

edasi-tagasi käima, ümises laulda ja vaatas siis Ilvesele hella ning puuriva pilguga.

„Luba tulla vaatama oma uut korterit,“ ütles ta.

Nad lõpetasid töö ja astusid tänavale. Pärnad kahisesid kahel pool teed. Platsil tukkusid voorimehed.

Jõudsid Ilvese korterisse. Laud, kaks taburetti ja raamaturiiul olid kogu sisustus. Varnas rippusid vana palitu ja talimüts. Nurgas vedelesid paar vanu saapaid ja vihmavari. Raamatud olid riivil lademes, risti ja põiki. Ülemisel riivil lebasid karbid ja tindipotid. Siin olid ka habemenuga, käärid ja hambahari.

Leida soris raamatuid ja leidis albumi, millest võttis pildi.

„Kunas ta selle sulle andis?“ küsis ta, näidates Sillamäe pilti.

Hoides rahu vastas Jaan külmalt: „See juba ammu.“ Leidale selgus ikka rohkem, et on tekkimas „midagi traagilist“, kuid võib-olla ka koomilist. Aga ta ei teinud sellest välja. Ta manitses end jätta „kodanlikud eelarvamused“. Ta oli kindel oma mõistuses, mis teda ei peta.

„Tule sealt ära,“ kutsus Jaan. Kuid tüdruk ei tulnud, vaid lehitses raamatuid ning soris karpe. Siis võttis Jaan tal õlgadest kinni, tõmbas eemale ja pigistas kergesti.

„Mul on uus raamat, Lenin,“ ütles ta ja võttis paksu raamatu. Leida lehitses seda, kuid lugemisest ei tulnud asja. Nad ei saanud sellega kumbki hakkama.

Saabus puhkepäeva ilus hommik. Töölismajas otsustati varakult matkama minna, et jõuda veel läbi käia rajoonid enne, kui inimesed rohelsisse lähevad. Töölismajas olid rühmad valmis, võtsid materjale ja kadusid igaüks ise harru, et tulla tagasi tellimustega ja müüa suured noosid töölikirjandust. Sillamäe punnis esmalt vastu, aga kui Jaan hakkas kinni tema hõlmast, Leida teisest käest nagu lapsel, tulid nad kolmekesi trepist alla, komistasid, naersid ja sammusid agulisse. Astusid esimesse majja tänavanurgal. See oli vilets hütike. Koputasid ja astusid sisse. Paepõrandaga mustas toas keegi oigas. Lähemal vaatlusel selgus, et sängis lebas liikumatult kõhn hall vanamees.

„Vanake on päris haige?“ küsis Jaan.

„Olen... nõrk,“ oigas vanamees ja katsus hingeldades külalistele oma häda jutustada. Kui külastajad pärisid, kas majas on ka leivateenijat, vastas vanamees: „Eit käib otsimas... Ega sellest midagi saa. Üür ammu võlgu...“ Ta nuuskas. Pühkis silmi, tõmbas hinge tagasi ja hakkas innuga kõnelema:

„Poeg vangis... Teine tapetud...“ Ta võttis piibu ja koputas seda vastu sängiveert: „Näe, tubakatki pole... Eit korjas turul ristikheinapepri... löödi käsi piitsavarrega siniseks...“ Kui Ilves talle suitsu andis, läks vanamees elavamaks:

„Kuule, võõras mees!... Sind ma usun... Ütle, kas nad võtavad varsti võimu?...“

„Muidugi võtavad...“ vastas Jaan julgustavalt.

Vanamees vaatas nagu rahustatult.

„Lähme!“ kiirustas Sillamäe, kuid taat hoidis Jaani käisest ja sosistas:

„Kui oled noor, ei siis tea, mis on häda... Ootasin, saaks töömeheks, saaks lahti leerist... Oma elu rajama... Naine... Kaks poega... Kasvatasin need meheks... Nüüd on nad läinud... Nõudsid vabadust... Nüüd ma ootan, teie päästate ehk teisegi vabaks...“ Vanamees peatus.

„Kas töölisühingu liige olite?“ küsis Leida.

„Olin... Aga ammu, kui seal käisin.“

Nad andsid talle kirjandust ja lubasid samme astuda tema toetamiseks.

Järgmises hütis oli kaheksa töölisperekonda, kelledest kolmel käis ajaleht, üks ostis tänavalt ja kaks tellisid täna. Kirjanduselevitajad jõudsid järgmisse tänavasse ja lugesid nimelaualt: Kasehiie. Kena nimi, aga jubeda! mustad olid majad ja vedel muda lainetas siin suvelgi. Niipea kui nad esimesse majja astusid, leidsid nad ägeda naiselõhvardi, kelle nimi oli Ellen Tamberg.

Mees-Tambergi auks peab ütlema, et ta lõi oma Elleni tormijooksud võidukalt tagasi. Aga Ellen ajas oma poliitilist joont. Ta jooksis sageli politseiniku juurde, kaebas kaaskodanike peale, sajatades kommuniste ja sõimates sotsegi. Mees katsus ka siin teha vastasrinda, kuid see ei õnnestunud alati ja Ellen kädistas omasoodu: kommunistid ajanud elu kalliks, tõstnud suhkruhinda ja pannud kartulitoobile paar marka juurde. Selle väitega ta tuli välja ka tellimuste puhul ja lisas, et tikutopsile pandud just kommunistide süü pärast hinda otsa. Jaani seletamine ei leevendanud seda vihaleeki ega avitanud ka Leida hurjutused. Kuri Ellen haaras koguni tuhvli, koputas lopsaka energiaga vastu aknalauda ja sülg kees

tema viltuste hammastega suus. Majarahvast tuli kisa peale kokku.

„Ta on sadamas muutunud sääraseks paadialuseks, et paha vaadata,“ lohutasid mõned.

Sealsamas ilmus lahke näoga neiu ja julgustas neid omakorda:

„Ärge tühja pärast kokkuge!“

× Ta kutsus neid oma tuppa ja tutvustas ennast: Elviine Saarmas. Töölisleht tal juba käis, tellis neilt noorte ajakirja.

Ilves pani meelde selle aadressi ja Saarma nirginäo.

Vihma oli hakanud sadama ja ajanud rohelist mineku täiesti nurja. Jaani ootas kollektiivi koosolek, aega oli jäänud ainult pool tundi.

„Nüüd käite kahekesi, ma pean minema,“ ütles ta. See ei meeldinud Sillamäele, kes tõttas vabandama, et tema ei mõista vaielda ega lähegi oma nina kõrve-tama.

„Ära virise!“ pörutas Jaan kaunis ebaviisakalt. See meeldis muidugi Leidale. Ta tuli Ilvesele appi ja Milla andis järele.

Läksid, Leida ees, Milla järel, ja käisid veel terve tänava läbi.

„Ühte majja, näe, sellesse väikesesse, lähme veel,“ ütles Leida, näidates kükakile vajunud majalogule, mis seisis üksikult kapsaaia ääres.

Sillamäe oli nõus. Siin oli madal uks, nii et Milla lõi oma uue kübara vastu piita käägarasse. Neid koheldi lahkesti.

„Oh aeg!“ tuli neile väike räpane naine käsi laotades vastu. Ta pistis isegi käe tüdrukuile pihku ning selgus, et see polnud keegi muu kui Leena Lõks.

„Teate, mis koledus! Vanamees ei seisa enam kodus. Iga õhtu Töölismajas koosolekul,“ kirus ta. Müürile tuli tõesti meelde, et seal liikus sellenimeline väike vanamehenäss.

„Mina temaga enam ei ela,“ kirus Leena ja ta laia nägu kroonis heatahtlik naer. Leida ulatas talle kirjan- dust.

„Aitäh, aitäh! Ega pole millalgi lugenud,“ ütles ta, pistes lehe põlle alla, ja vadistas edasi:

„Ei tea, mis sellest asjast saab... Maja naised sele- tavad, et kõige hiljem tuleval kuul tulevat mäss... Kõik ärevuses teised, iseäranis poe- ja perenaine. Mind hüüa- vad komissariprouaks. Paluvad, et neile hingekese sisse jätaksin,“ naeris ta, kuna väikesed silmad sätendasid ja ümar kõht vabises. Lapsed hoidsid ta seelikust kinni ja näsisid rõõmsasti leiba.

Leida ja Milla lahkusid siit lõbusas meeleolus.

20.

Vihm oli üle jäänud. Nad sammusid Töölismaja poole.

„Miks sa kavatsesid end rongi alla heita?“ küsis Leida Millalt.

Milla punastas ja püüdis salata.

„Asjata salgad,“ kinnitas Leida. „Tean, et mängisid Arnoldile stseeni. Ta on juba armupaelus.“

„Olgu!“ viskas Milla ükskõikselt.

„Tean, sa oled Ilvesest... Sa teed tunnetest aateasja. Sa oled seda ennegi teinud, mäletad, koolis?“

„Ei mõista, millest sa räägid.“

Tüki maad astusid nad vaikides.

„Mülgas on see kapitalistlik maailm. Mäda on ta. Aatetus. Vaimne paljasjalgsus...“ arutas Leida. „Siin on proovitud kõik rumalad filosoofiad, ideed, millest kodanlik maailm võiks veel vähegi toitu leida. „Kuid musta seina taga tõuseb tundmatu tumedus,“ kirjutavad nende ideoloogid. Neil on veel üks trump: tarvis „peenendada“ armastust! Õilistada ja teha mitmekesisemaks naudingut! See on, mille ümber keerleb nende ja nende sabarakkude mõte ja olemine. Seda viljelevad nende kirjanikud ja kunstnikud oma enamikus. Aga meile — mis maksab „armastus“, kui kõht on tühi. Meie teeme aborti, heidame lapsed kraavi, selle eest läheme sunnitööle... See on meie „armastus“, filosoferis ta.

„Aga kas tööline ei tohi's armastada? Olen kuulnud, et mõned revolutsionäärid kiitlevad, nende eesmärk olevatki ainult see, et inimestele suuremat nautimisvõimalust luua,“ väitis Milla.

„Meie nauding on praegu üks: luua töölisorganisatsioonid ja hävitada kurnajate võim; ja siis on meie nauding number kaks: ehitada sotsialism, kommunism. Kõik muu on kõrvaline...“

„Aga armastus ikka?“ jätkas Milla.

„Kas mõtled sünnitamist? Kas arvad siis, et sünnitamine peaks inimlikus ühiskonnas lõppema?“

„Aga armastus ju jääb siis ja on?“

„Tingimata. Aga ärgem rõhutagem teda, ärgem tehkem kirgedest ebajumalat, ärgem tehkem armastusest fetišit, mille kõrval peaks jääma varju see alus, millel põhjeb nii armastus kui ka inimkonna heaolu üldse... Meie teeme tööd enda vabastamiseks rõhujast, olles selleks valmis üldsuse huvides ohverdama oma isikliku elu.“

Sillamäe vaikis.

Leida vaimustus veidi ja ärrituski pisut, mille all kannatas tema tervis.

„Nii on need asjad,“ jätkas ta juba rahulikumalt, „et sa ei tohi unustada oma klassi ja klassivaenlasi ega seada esiplaanile isiklikku omakasu, naudingut.“

Nad jõudsid Töölismajja. Istusid kragisevale pingile teineteise lähedale. Vaikisid mõne viivu. Järsku Milla tõusis, hakkas valju häälega naerma, läks akna alla, vaatas välja ja hüüdis:

„Autodes! ... Lõbutsevad! ... Riides uhkesti! ... Lilled! ... Viinad! ... Salongid, muusika! ...“ Ta hää laskus madalamale: „Leida! Meie peame seda kõike ainult pealt vaatama ... Ainult vaatama ...“ ahastas ta. „Kuidas hävitada see olukord? Millal saavad kätte selle proletaarlased? Seda ma ei mõista,“ kurtis ta.

Leida muigas selle peale.

„Mina pean võitlema, kui teised prassivad!“ kurjustas Milla.

„Kadedus on omane vaid vürtspoodnikule,“ ütles Leida pilgates.

„Mina ei tea, kuidas teha see üldsusele kättesaadavaks ...“ oli Sillamäe ikka täis kõhklevat tuska ja laskus poolkustunult pingile.

„Klassivaen ja klassiteadvus kasvavad vabrikus proletaarlastesse ja teataval arenemisastmel saavad nad klassiteadlikuks. Nad näevad, et on tarvis hävitada kapitalism relvadega ja luua uus maailmakord. Ja alles siis saavad kõik inimesed oma üldiseks tarvitamiseks autod, aeroplaanid ... Kannatust, sõber! Klassiteadvust!“ manitses Müür.

„Kuidas?“ imestas Sillamäe.

„Võideldes! Organiseeritult! Ainult organiseeritult, ühingute kaudul!“

„Aga — vanemadki kiusavad sind taga...“ hädaldas Milla. „Nad ähvardavad mind toast kihutada, kui ma veel siin käima peaksin!“ Ja Sillamäe jutustas, kuidas isa temaga tõreleb ja sõimabki. Emaga saavat kuidagi läbi. Ema ainult hoiatavat ja ehmuvat, kui kuuleb Milla käigust Töölismajja. Kuid siiski lööb ta sageli isa nõusse.

Leida ei lausunud sõnagi.

„Nad tahavad, ma peaksin minema mõnele krokodillile mehele, tegema partii, tooma vanamehele kuuluse,“ jutustas Milla.

„Tule kodunt ära!“ andis Leida nõu.

„Kuhu ma lähen? Ütle, kuhu ma lähen?“ kurtis Milla.

„Arnold...“ tähendas Müür.

„Jäta see...“ lõi Milla rusikaga lauale.

Uksed avanesid suure hooga. Kiljatades sööstis sisse hulk inimesi, kel lehed kaenlas, kel korvid käes. Nad arutasid rõõmsasti oma juhtumeid tellimuste korjamisel. Nad õiendasid arved ja võtsid kaasa uued kirjandusepakid tehastes levitamiseks.

Ka Arnold Raamat tuli teiste järel. Laiadel õlgadel lehvis vihmamantel. Hall soni oli vajunud silmadele. Põsenukid olid kõrgeks kerkinud, otsaesise kühmud ja lõug kummi tulnud. Milla silmitses teda ja lõi pilgu alla. Leida jälgis neid mõlemaid ja naeratas. Raamat kirus, et naised tahtnud kallale tulla, ja kirjeldas neid, millest Leida ja Milla järeldasid, et ta käis seal, kus nemadki, ja pörkas kokku Ellen Tambergiga. Polnud ime, et ta sai halbu sõnu, jäi tellimustest ilma ega müünud kirjandust.

„Suured koerad on ikka kaua lollid,“ väitis Leida.

„Võin näiteid tuua, et ka väikesed on saamatud,“ vaidles Arnold.

Raamat muutus mõlema tüdruku silmis ikka rohkem ja rohkem koomiliseks.

21.

Marmor, Toming ja Ilves valmistasid ette partei kongressi. Otsiti kongressile korterit ja peatuti lõpuks ühe asuniku talul. See oli Vetiku, kus Marmor ja Ilves käisid toona maad kuulamas. Peremeest tundis hästi keegi ustav vabrikumees. Viimane „sidus“ Tominga Vetiku peremehega, kes teatava puiklemise järel oli nõus andma kommunistidele vahel ulualust jalgade puhkamiseks ja ööbimiseks.

Vetiku rahvas parajasti magas. Koer kukkus aga larinallal haukuma ja ajas kogu maja jalule. Pereeit jooksis aknale, Jüri tõusis istuli, koputas piipu paar korda vastu sängiveert ja hakkas teda toitma tubakaga, ühmates: „Pimme!“ Vana kellalõhmak loksus seinal ja mustad osutid näitasid neljandat hommikutundi. Pereeit silmas toa taga kolme meest. Pühkis käeseljaga silmi ja tosserdas minna tagasi kambrisse, öeldes, et vanamees vaa-daku, panevad viimaks märale päitsed pähe.

Mehed tõrjusid koera. Peni murdis ägedalt malakaid. Kolmik ragistas aiast uusi teibaid, ajades peremehe hoopis vihale. Puid tuli tal siia soolaugastikku kaugelt vedada, ja nüüd rapsitakse neid katki.

„Sindrid, kui tigeda peni toonud siia!“ kirus Toming. Nüüd Jüri tundis mehed ära. Ta viha leevendus.

„Ah teie oletegi,“ ütles ta neid silmitsedes.

Jüri oli endisest moonakamajast suure vaevaga endale kokku klopsinud talumaja — vaheseinu maha kiskunud, ahje lammutanud, parred üles pannud ja paar puhast kambrit elamiseks ehitanud.

Kui nad tупpa läksid, oli siin vaikne. Komistasid künklikul savipõrandal, Jüri lendas vastu malmpada, kogu tuba oli kolinat täis. Kord üks, kord teine tüdruk sileda pea, paari juuksekrupsiga kõrva ääres ja valge jakiga seljas sibas üle kambri põranda, nagu meelega näidates oma triibulist seelikut ja paljaid sääri. Juba kolksatasid ämbrisangad. Pereeit talitas loomi, lüpsis lehma, hõikus karjapoissi, luisates talle, et päike juba keskhommikus seisvat.

Võõraste ilmumine tegi Vetiku vanamehe natuke närviliseks. Tahtmata vaatas ta aknast välja, kas kõrvalisi läheduses pole. Kui Toming tagasihoidlikult juttu sinna juhtis, et siin puhata ja ka järgmiseks ööks siia jääda, hakkas Vetiku vana piip veel närvilisemalt tossama. Kuid taat ei rääkinud vastu.

Varsti pugesid mehed lakka. Jaan riputas pintsaku ja isegi püksid roolatti. Marmor jälgis tema toimingut ja naeris pilkavalt. Ta ei olnud päri, et „põranda all“ ollakse nii hooletu ja jäetakse sõjariistki püksitasku lati otsa.

Mehed magasid lõunani ja olid lakas varjul kogu päeva, võttes seal ka piima-leiba, mida pereeit hoolitsevalt pakkus. Järgmisel hommikul pugesid nad salamahti tупpa.

Peremees paistis endisest sõbralikum. Mehed ei kõnelnud oma kavatsustest üksikasjaliselt. Ütlesid ainult, mõned sõbrad tulevad veel siia, et üheskoos juttu vesta.

Vetiku osutus ruumide poolest kohasemaks teiste omalaadiliste hulgas. Mitme ruumiga, üksik maja, soodne ümbrus. Ta sai lõplikult kongressi pidamise kohaks.

Puhkepäeva õhtul kogunes kongressi saadikuid mõni kilomeeter linnast eemal tihedasse põõsastikku.

Kuiv idatuul kõhistas sügisekullas värisevate haabade lehti. Ehavalguses sibasid kiired siluetid, kellele side vastu tõttas, juhtides neid määratud kogunemiskohta. Olid juba ilmunud peaaegu kõik, kes pidid siia tulema; oodati ainult veel Ants Saarepead ühes Leida Müüriga. Eha kustus, aga ei tulnud Leidat ega ta kaaslast. Oodati veelgi. Siin oli hubane lamada ja üle pea tõmmatud palitukrae alt kuulata tuule soigumist. Maantee lookles läände, raugeva ja kahvatu-kollase hämariku poole. Eemal kalmistu müüri ääres sahisid vanad paplid. Üksikud tähed tõusid videvasse taevasse, sirendades nagu kauged elektripirnid.

Siis nägid nad kergeid, kärkeid jalgu. Leida tuli. Hingeldas.

„Kus Ants?“ päriti talt.

„Kinni võetud... Kas jäin hiljaks?“ lõõtsutas tüdruk.

„Kinni võetud? Millal?“ Teised polnud sellest tänini kuulnud, kuigi sündmus oli olnud paar päeva tagasi.

Leida istus teiste juurde mättale hinge tõmbama.

„Ants oli levitanud lendlehti. Nuhid sattunud sappa, ja oligi seal... Kloppida saanud isamaa eest,“ selatas ta.

„Saatanad!“ tuli meestel läbi hammaste.

Et Ants Saarepea tänaval kinni nabiti, poolsurnuks kolgiti, sellest polnud ajakirjanduses rohkem kui:

lendlehtede levitaja kommunist on tabatud teolt ja kindlasse kohta paigutatud.

Nüüd tehti minekut, sest tagasi jõudis ka Raamat, kes oli luurekäigul. Ta asus oma pikkade koibadega kõige ette. Nad sibasid nii kiiresti, et Leida süda klop-pima hakkas. Kuid ta ei lasknud end heidutada. Nööpis lahti hõlmad. Tuul vuhistas kaenlaaukudes ja paitas rindade ümber.

Raamat äigas higi. Leida lehvitas rätikuga. Tagapere oli visanud palitukaltsu käsivarde ja lõõtsutas teiste jälgedes. Siiski — hea oli neil vehkida mööda kõva, kuigi mudast maanteed. Huvi, uudishimu hoidis nende meeled pingul. Kõik nad olid esimest korda sellisel tähtsal teekonnal.

Nad pöördusid metsateele. Kuuskede oksad küündisid kahelt poolt üle tee. Raamat, minnes ees, väänas neid vahel looka, painduvad vembrad vihisesid Leidale vastu nägu, kaela ja käsi. Leida aga surus end omakorda veel tihedamini okste vastu ja laskis Tagaperele veel valusamini vastu käsi ja nägu.

„Oih, kur-rat!“ vandus see. Leida kõhistas aga naerda, vaatas tagasi, komistas ja kukkus Arnoldile selga.

„Tss!“ tegi see ainult. Nad astusid jälle endamisi.

Kanarbikus sahisesid nende jalad. Sookailud ajasid vänget lõhna, mis tungis ninna ja hakkas pähe. Algasid kõrvemets ja kannustik, kus põlenud puutüved mustendasid tontidena ja hõre terashein lokkas nagu kaer.

Raamat suurustas, et ta tunneb seda maastikku, ja hoiatas teelt kõrvale astumast.

Tagapere ei kärsinud enam.

„Kaugele läheme?“ küsis ta.

Arnold tormas aga edasi. Jõudsid jälle maanteele. Vesi lirtsus varvaste vahel. Oldi põlvini mudased. Samud kiskusid ennem tagasi kui edasi. Veel sulistasid nad tüki maad mööda vett ja pori.

Teekäänakul sööstis auto neile vastu. Laternad heitsid prožektoritena valgust.

„Kõrvale! Minu järele!“ kamandas Raamat. Ta pikad jämedad koivad aina välgatasid, kui ta künka varju hüppas. Sõjaaegne kaevik oli siin lahti nagu haav. Hele kiirtevihk laotus üle maa. Kuid auto oli kiiresti möödas ja nad hakkasid teele tagasi ronima. Siin aga olid veerevad kivid ja muld. Arnold ronis kõige ees, kuid jalad sõitsid kividel tagasi ja ta prantsatas kaevikusse, kust kuuldus vee solin ja inimese meeletlik ladiramine.

Viimaks jõudsid nad teiste kongressisaadikuteni, kes olid peitnud endid ootel põõsastesse. Toming hüppas neile vastu. Tal oli seljas üleni märg mantel. Nägi välja nagu hobuseparisnik, kepp käes, triibuline rätik kaelas, must nahkne lihunikumüts peas.

Naissaadikud tõstsid heledat juttu, kuid Toming viibutas neile keppi. Jätkati teekonda.

Kodukäijatena lipsasid nad rehealuse väravast sisse. Neid juhiti toa peale ja tõmmati kohe pähe maskid, mis olid õmmeldud valgest kalingurist. Maskidest paistsid ainult tumedad silmakoopid, punakad ninaotsad, roosad huuled.

Marmor ja Toming olid maskeerimata.

Marmori korraldusel peeti enne kongressi algust väike puhkus. Pikast teekonnast väsinud saadikud uinusid peatselt. Tagapere norskas, niisama Ilves ja Raamat. Toming tõstis pea, tõugates sealjuures maga-

jaile külge. Tagapere ehmus sellest nii, et kargas püsti. Nii erk ja valvas oli nende uni.

Kongressi istungiks mindi tuppä.

See oli tahmaste seintega pime rehetuba. Aknad ja uksed suleti. Varsti oli õhk sumbunud ja hingamine muutus raskeks. Suitsetamine keelati, ka välja ei tohtinud minna ilma Tominga loata, kes oli määratud komandandiks. Põrandale toodi õled, mis varsti saviga segamini sõtkuti.

Vetiku vanamees oli rahutu ja käis, piip hambus, ümber toa. Ta mõtted sähvisid kiirelt peas ja silmad sihtisid, kas kuskil pole näha mõnda võõrast, keda tuleks kõige jõuga rehetoast eemal hoida. Naised, kes veel vähem taipasid, mis õieti rehetoas sünnib, liikusid niisamuti õues vahti pidades. Nad talitasid loomi, kohmitsesid padade ja püttide kallal, küürisid ja solistasid.

22.

Kongressist võtsid osa vabrikuproletaarlased ja maatöölised. Teiste hulgast torkas silma Jaagup Tibar. Pikk mees, kolmkümmend aastat vana, lahja, veidi rögisev, silmad pilukil. Keel oli tal terav, moka paras. Tema ülesandeks oli maakonnas töolisühinguid organiseerida, liikumist juhtida. Ta ilmutas suurepäraseid andeid ja teenis lugupidamist. Temaga lepitati, kui ta arvustas, tegi ettepanekuid asja hõlbustamiseks, ja need võeti vastu. Aga viimasel ajal hakkas ta kaitsma ekslikke seisukohti, jonnis, sajatas ja katsus koguni lõhestadagi. Ta kirus töölisi saamatuiks, tekitades seltsimeestes paksu verd. Tahtis keskorganisatsioonis luua

rühmitised, mida pidas tarvilikuks tegevuse kiiremaks edasiarenemiseks; vaidles maksukeste vastu, mida ühingu tasusid keskusele. Veel enam: ta väitis, parteis olevat „ülemad“ ja „alamad“, kusjuures ennast pidas ta „alamate“ eestkostjaks „rõhujate“ vastu. Ta polnud neid oma „aateid“ veel laiemalt populariseerinud, kuid siiski need ulatusid ka Marmor'i kõrvu.

Asuti kongressitöö juurde. Mälestati langenuid, valiti juhatus ja kontrolliti mandaadid.

Marmor pidas avakõne. Järgnevalt refereeris ta keskuse tegevuse üle, peatudes peaaegjalikult tuleviku ülesannetel ja väljavaadetel.

Ta kõneles selgitustöö tähtsusest ja lähemaist ülesandest, vaenlaste tundmaõppimise vajadusest, sotsiaaldemokraatidest kui vaenlaste erilisest liigist, advokaatidest ning teistest haritlastest ja kodanlastest, kes on põllumeeste juhtideks. Siis selgitas töölisklassi tõelise partei hüüdsõna töötava talurahva poolehoiu võitmise kohta, kõneles võitlevate jõudude selgroost, milleks peab olema proletariaat.

„Meie praegune lähem ülesanne on — koondada kõik kurnatud ühisesse väerinda kurnajate vastu,“ lõpetas ta.

Õhk rehetõas läks ikka paksemaks, lämmatavus tunduvadumaks. Saadikud kõhisid, rinnus tundus paks kiht tolmu ning suus liiva. Kuid polnud aega sellele tähelepanu pöörata. Kõned, sõnavõtted ja vaidlused läksid edasi. Tibar sai sõna, kõneles esmalt kõrgendatud paatosega, siis modulatsioonidesse kaldudes, kuni Marmor sundis teda kõnelema tasasema häälega.

Tibar vaidles selle vastu, et põllumees võib liituda linnaproletaarlasega. Ta näitas vastuoludele, mida nende vahel tekitab viljahindade ja palgatöö küsimus.

„Mina ei näe siin ühtegi lähtekohta, kust välja minna...“ seletas ta.

Talle hüüti vahele, kuid ta ei kaotanud pead. Raius edasi.

„Teie ei saa hallparuneid sulastega ühe mütsi alla ajada,“ hüüdis ta.

Tibarile hüüti jälle vahele. Tõusis kahin ja sosin, mis ähvardas kujuneda valjuks häälitsemiseks, sest kõik taipasid, et hallparun tõesti ei mahu sulastega ühe mütsi alla, ühte ühingusse ja ühte võitlusrindesse, mida aga keegi ei soovitanudki.

„Meie ei räägi hallparunist...“ lõi Toming hulka. „Nende vastu käib võitlus. Aga nende ja põllumeeste juhtide järel käib hulk kehvistut. Need tarvis kaasa tõmmata konkreetse loosungi ümber, näiteks maksud, riikliku toetuse küsimus...“

Ja edasi seletas Toming, kuidas hallparun on ka kehvtalupoja klassivaenlane.

Elavus oli saadikute ridades suur. Üks päevakorrapunkt teise järel kutsus esile ikka suurema aktiivsuse.

Oli juba hommikupoole ööd, kui kongress lõppes: korteritingimused ei võimaldanud jätkamist järgmistel päevadel, kõik küsimused tuli rutuga läbi arutada ööpäeva vältel. Lauldi poolē häälega „Internatsionaali“ ja hakati end minekuks seadma. Einestati, käidi ja sõeluti üksteist tõugates. Nüüd Vetiku rehetuba kees.

Väljaspool aga valitses vaikus ja hall hoone kükitas endiselt unisena nagu kõik need teomajad, kus on olnud masendavat raskust ja piinavat orjust paljud ja paljud aastad kuni tänapäevani ja edasi kuni kurnatute võiduni.

Toming hakkas mehi linna juhtima. Varahommikuks pidid nad päral olema. Marmor ajas ühe ja teise kongressisaadikuga juttu, andis näpunäiteid, julgustas, ergutas.

Viimastena jättis Toming siia Ilvese, Müüri, Raamatu ja Hans Kuusemetsa, paberitrusti töölise, kes oli kauane töölisvanem ja keemia- ning paberitöölise ühingu esimees. Teda hüüti Vanaks Hansuks. Toming esitas teda Marmorile uuesti loodava ülemaalse töölisühingute keskorganisatsiooni esimehe kandidaadina, millega ka Marmor päri jäi.

Kuusemets oli kõhn kollaka näo ja püगतud vurrudega neljakümneaastane mees. Ta kuulas rohkem kui kõneles. Liikus vähe ega nähtud teda hädaldamas. Istus „oma“ ühingu laua ääres ja mõistis väheste vahenditega juhatuse koosolekut vaos hoida, ei venitanud koosolekuid ka vanemate komitees, kus ta oli esimeheks. Polnud kuulda, et paberi-keemiameeste töö oleks viljatu või paindlik olnud. See pidas metallistidega sammu. Kuusemets andis ka Tomingale ja teistele tagaetavaile paarvarju, vedas kelguga lendlehti ja muretses kortereid salakoosolekuteks.

„Sa pead hakkama hulkadele rohkem silma paistma,“ soovitas Marmor.

„Pole tahtnud,“ ühmas Kuusemets.

„Sind kavatsetakse valida üldnõukogu esimeheks.“

Kuusemets võttis mõtlemisaega. Auahnusest ja kuulsushimust oli ta kaugel. Tulid meelde perekondlikud mured. Kaalus ning mõtles ja andis vastuse veel enne, kui nad siit minema hakkasid.

„Katsun selle raske ülesandega valmis saada,“ ütles ta. Marmor kinnitas seda teadet sõnaga „tubli“, pigistas mehel kätt ja läks otsima Vetiku peremeest. Ta leidis selle tagakambri, kus ta midagi teha nokitses. Nad vahetasid paar sõbralikku sõna. Jüri, kes oli juba heasse tujju sattunud, sest kõik oli õnnelikult lõppemas, vastas Marmor käepigistusele lahke muigamisega ja kutsus varsti jälle külla.

Nüüd pugesis ka Marmor ja Toming majast välja, tormasid silmalt üle mõisa põllu, jõudsid teele, ja varsti olid nad endise vabrikumehe Ehrenpreisi juures, kes oli sepaks kuski metsaserval. Ronisid lakka, puhkasid ja järgmisel õhtul suundusid linna.

24.

Oli jõudnud talv.

Raskused, külm, puudus.

Kehvad inimesed kortsisid riideid, jalanõusid, katsusid näpistada kõhu küljest, et osta ahjukütet. Palgad aga olid väikesed, jäid iga päevaga rohkem elust maha. Nõudmised, kauplemised ei aidanud. Lükat näiteks käis Krause ja Ko. direktori kintsu kaapimas, kuid paks Krause vuhistas suitsu läbi vurrude, naeratas ja tegi Lükatile selgeks, et „vabrik töötab kahjudega“. Siiski lubas ta Lükatile paar marka juurde panna. Kui veel mõni temale meeldiv mees häda kurtis, trööstis Krause ka seda, aga kui ilmus Raamat või kui peakoosolekuil ülesastujad jala siia tõstsid, kihutas ta need büroost välja.

Tikuvabrikus, kus töötas Leida Müür, polnud lugu parem. Leida oli talve tulekuga seda enam mures, et tema korteriperenaine suri, uued üürilised tulid ja

Leidaga nurisema hakkasid. Ta vaidles nendega, kui nad oma tõlpust näitasid, peremehe ees küürutasid ja isekeskis rikkaid kirusid, ilma et neile teadlikult vastu oleksid pannud, oleksid katsunud ühingusse minna või töölislehtegi lugeda. Nad tõrjusid Leida korterist välja ja tõid sisse onupoja.

Leida otsis peavarju ja leppis kokku Ilvesega.

Küsimused arenesid. See tundus loomulikuna, sundusetuna, oli ammu ette valmistatud. Olid ühes.

Õhtuti mõlemad askeldasid Töölistmajas. Leida süvenes ikka rohkem ühingute töösse ja oli rõõmus. Töölispidudel käisid laupäeviti, olid seal serpentiini, konfeti, kaartide müüjaiks, toetasid ja tegid, mis oskasid. Ajasid juttu ja naljatasid. Läksid salgas koju. Nüüd hakkas ka Milla rohkem neil käima. Jaaniga ta püüdis jääda kahekesi. Kui mahti sai, oli ta siin. Leidatki oli ta sestsaadik jälle rohkem armastama hakanud, kui see teda sarjas. Ta oli kaua selle üle mõtisklenud. Aga ta oli ka rahutu. Tema ei „hinnanud mõistust“ nii nagu Leida, tema toimis meelsamini tunnete järgi. Ta lobises endiselt lõbusasti, vaatas end peeglis, kurtis vanemate taipamatust ja ministeeriumis kaasteenijate väiklast egoismi, mis ähvardavat ka tema lämmatada.

Nad läksid Töölisteatrisse. Etenduseni oli veel aega. Istusid, jalutasid, naljatasid ning naersid ja tulid saali, kui eesriie kerkis. Näidend oli ideelt huvitav, sisult hõre. Näitlejad harjumatud, dekoratsioonid vanad. Aga Jaan kinnitas optimistlikult, et ka siin tuleb paranemine, kui ühingud jõuavad käed külge panna. Ta kõneles seltsimeestega „proletaarlaste kunstist“, esteetikast ja kultuuripärandist. Leida ei saanud leppida Millaga, kes eelistas armastusdraamasid. Ta ütles:

„Nüüd, kus inimesed elavad masinatega, surevad masinate all nagu kärbsed, kus on kodusõjad, kus on häda, nälg, võitlus, — nüüd pole huvitav vaadata armastusdraamasid.“

Kuid vaidlus ei arenenud. Millal ei olnud selleks tuju. Jaan aga istus Tagapere, Reburiaia ja Raamatu kõrval, päris tehastes valitseva meeleolu kohta ja vabriku uudiseid ning kinnitas, et ülemaailmses ulatuses olevat murrang revolutsioonilise eelväe kasuks.

Nii veetsid nad „vabu tunde“.

25.

Leida oli heitnud väsinuna voodisse. Järgmisel päeval oli ta hoopis haige. Öhtul ei olnud teda Töölismajas näha. Kui Jaan siia jõudis, tuli Milla talle vastu. Jaan andis talle pabereid kirjutada; kui uks käis, andis Jaan märku, ja Milla peitis nad põue.

Rängel tuli. Ta tahtis Ilvese jutule. Selgitas oma eesmärgi tasase, salatseva häälega. Tal oli kaasas noormees, keda esitles riigiteenijate ühingu juhatuse esimehena, õigusteadlasena ja sõbrana.

„Raimond Redu,“ kummardas see. Aga inimesed vaatasid neid uudishimulikult. Nad olid võõraste vette sattunud. Nende kummardamised ja meelitused olid siin kentsakad ja tarbetud. Millat nähes kummardasid nad veel kord. Siis Raimond Redu pani ette avaldada riigiteenijate üleskutse „Tööraha Hääles“.

See üleskutse sisaldas aga niivõrd lääget kodanliku riigi alama seisukohta, et võimatu oli seda avaldada. Üleskutses manitseti organiseeruma, et ühisel jõul oma

hädad läbi katsuda ja „kergendada valitsuse tööd meie olukorra parandamiseks“. Kõneldi „noore riigi toetamisest hoolsa tööga“, et raskustest läbi tungida, jne. Ilves vaatas ja muigas. Ta lükkas ettepaneku tagasi, avameelselt näidates puudustele ja seisukohtadele, mis on vastuvõtmatud „Tööraha Häälele“. Redu tõmbus tõsiseks, pani paberi tasku ja kergitas karakullmütsi. Aga Millale ta viskas pilgu. Ta silmad olid hallid ja vaade vargalik.

Ilves seisatas akna all. Ta peas vilksatas mõtteid, mis sundisid tahtmatult muhelema. Riigiteenijaid nägi ta. Need targeldatud kraega proletaarlased ei leidnud võitluses kohta. Olid puuduses ja istusid kahe tooli vahel.

Ilves kõneles sellest üleskutsest ka Marmorile, kes käskis tähelepanu pöörata nende ühingule ja luua sidemed. Jaan tegi seda.

Kui rahvas oli majast lahkunud, asus Jaan salajasele tööle. Sillamäe jättis ta siia masinakirjutajaks, luges paberilt talle ette, siis peast, ja laskis kirjutada seda, mida võis usaldada Millale, keda ta veel põhjalikult ei tundnud.

Milla ringutas. Päev otsa oli ta klõbiseva kirjutusmasina taga istunud ja ka nüüd poole ööni. Ta oli väsinud, oli tõsine. Ei kõnelnud, vaatas mõttes või nagu inimene, kes on elust õpetust saanud. Jaanile paistis, et Milla elab läbi meele muutust, murrangut.

26.

Milla tundis, et tal puudub täielik usaldus.

Ilves ja Müür olid jälle koosolekule läinud, neid ei olnud Töölismajas, ja Sillamäe näris üksilduse uss.

Ta kohtas Rängelit, kes oli jälle Töölismajja tulnud. Nad istusid teine teisel pool töölauda ja kõnelesid kaua. Kord Milla vastas kibeda pilguga, kord oli ta veidi vaimustatudki insenerist, kes kõneles:

„Olin metallitöoline... Isa oli vagunivabriku tööline. Õppisin õhtuti. Käisin tehnilistel kursustel. Isa edutati ja ta hakkas rohkem palka saama. Mul endal oli ka õnne: pärisin väikese summakese... Uhingu liige olin kogu aja, olen praegugi... Võtsin osa meelevaldusest ja istusin kaks kuud. Läksin suuremasse linna. Isa toetusel ja võlgade abil lõpetasin polütehnikumi... Mulle on mu ametivendadest laevatehases jäänud säärane mälestus, et ma töölistega tundun olevat alati üks tervik... Muidugi, nüüd on asi jäänud võõramaks,“ seletas insener.

Milla naeratas heatahtlikult.

„Härra insener, meie kodustel on teile palve.“

„Olge hea!“ vastas Rängel.

„Mu isa palub teid õhtule.“

„Miks mitte, tänan! Meelsasti tulen teie perekonda.“ Rängel andis oma nõusoleku peanoogutuste saatel. Ta nägu säras.

Ümberringi tubades muutus hoogne jutt järjest valjemaks. Uhingute juhatused pidasid koosolekuid. Raamatukogus anti raamatuid. Noored kilkasid ja liikusid edasi-tagasi.

Viimaks tulid Ilves ja Müür. Nende jalad olid maanteesaviga krohvitud, näod tuulitanud, palituvoodris rippus kõrsi.

„Kus te olite nii kaua? Otsisin teid!“ hüüdis Milla. Ta oli lõbus ja unustas inseneri. Süleles Leidat, naeris igakord laginal, niipea kui teine sõna ütles.

„Miks sul täna nii hea tuju on?“ küsis Leida imestades. Milla aga tiirles kannal. Ta peened valged hambad aina särasid. Ta oli puhastatud, rõõsk, nagu suurimaks pidulikkuseks ette valmistatud. Ta riided polnud kallid, kuid selle eest maitsekad. Milla oli unustanud piinad ja igatsused. Jaanilegi ei kinkinud ta täna tähelepanu, heitis talle ainult põgusa pilgu. Istus masina taha, tippis hooga, nii et ruumid kajasid. Jooksis siis aknale, kuid õues oli pime, laternad helkisid linnas ja läbi õhuakna kostis sõiduvurinat. Krahmeldas kokku paberid, viskas laekasse harjad, lindid, pliiatsid ja tormas sõna lausumata uksest välja.

Ilm oli hall, pehme, peaaegu uduselt sompus. Milla ei märganudki tänavaid, maju, millest ta möödus, kuni jõudis oma ukse alla. Kodus riietus lahti, sõi ja jäi istuma. Käis mõttes läbi ministeeriumi, ametivennad. Tuli meelde Redu, kes kippus minema kardetavaks, keda ta ei sallinud, kes aga siiski püüdis läheneda. Töötasu tuli meelde, — see oli väike. Kuub oli vana, kulunud, emagi ei abistanud enam nii hoolitsevalt kui enne. Ülemus, lihava ninaga direktor, oli hakanud talle kahtlustavaid pilke viskama, sest lõhn Milla maailmavaatest oli talle ninna läinud. Mõtles õhtule, mida isa tahtis korraldada ja millest ta lootis vaheldust oma halli ellu. Andis ju isa talle käsu, et seltskond oleks — peen.

27.

Milla isa Aadu Sillamäe oli alles kõbus vanamees. Teda edutati jälle, ta tõusis veel ühe pulga võrra oma eluaegsel ametiredelil: temast oli saanud abimeister. See

oli pika küürutamise vili ja alatise nuhkimise tagajärg raudteetehastes. Nüüd tõusis ta ise, aga ta nina kerkis veelgi rohkem. Kuid ka tema armas abikaasa Anu Sillamäe ei tundnud end sugugi vähem tõstetuna. Temagi muutus uhkemaks, käis pitsist tanuga poes, klosetis, ega võtnud prille eest enam süüeski. Ainult Milla oli neil ristiks kaelas ja kiviks südamel. Aadule ta oli piinaks ja häbiks, teda masendas see „kõlbluse äraolek“ ja kalk hoolimatus, mis Milla sõnades avaldusid, kui ta vastas oma vanemate manitsustele. Aga ometi unustasid nad sageli oma tütre pahurused. Nüüdki otsustasid nad andestada Millale ta patud, et pühitseda sõbralikus rahus isa aukõrgendust. Eriti rõõmustas ja pani vanamehe üsna jahmatama asjaolu, et insener Rängel tuleb peole. Insener!

Nad olid ennegi oma katuse all kokku puutunud mõne „peenema inimesega“, võtnud vastu neid austavaid isikuid, kes kätega viipasid „aristokraatlikult“, kõnelesid „delikaatselt“ ja mahedasti — mõka otsast. Selle rõõmustava uudise teada saanud, hoolitses Anuke andumusega, et pidu kujuneks võimalikult suurejoonelisemaks, meelepärasemaks. Ta sõtkus saia, tegi pirukaid, garneeris kukleid, korpe, oli mustas mures hapnema tikkuva virde pärast, pühkis higi ega saanud magada. Toimetused ja hoolas ettevalmistus jõudsid lõpule alles laupäeva õhtul.

Aadu Sillamäe jõudis aegsasti koju, olgugi nõkastanult, aga kõrvuni õnnelikuna, jutukana, kilkavana. Ta ei suutnud suuga kiita, millisesse „kõrgesse seltskonda ta oli täna pääsenud, kuidas teda hellitati, kanti kätel ja anti musu“. Aga kui ta oma viinastanud seasilmadega nägi Anu küpsiseid, kringleid ja tervet pannide virna,

rabas teda pahameeletorm: ta haaras rätiku, milles olid soojad kuklid ja magusad saiad, ning tõmbas selle põrandale. Anu ainult nuttis ja pühkis silmi, kuid Aadu kärgatas pealekauba:

„Mis kuradi raharaiskamine see on!“ Ta küünitas veel Anugi järele, et teda traditsiooniliselt tuulata, kuid naisel õnnestus joobnu käte vahelt minema lipsata.

Anu oli täna õrn. Noomis vanameest sosinal, nööpis lahti pigistava krae, pani Aadu sängi, kus abimeister põõnas magada hommikuni.

Hommikul virgus Aadu vara. Äratas tütre ja ajas teda linna. Kuid Milla uinus uuesti, naeratus üle selge näo. Ta kahvatu jume ja hoolimatus näitasid täna vastandit ta eilsele lõbususele. Lõpuks ta virgus. Talle meenus kõik, kuid midagi polnud sellest südamesse püsima jäänud. Lamades sängis vahtis ta hajameelselt lakke, tõmbus tõsiseks ja otsaesisele ilmusid kibrad. Oli kutsunud ka Jaani, Leidat, kuid need keeldusid tulemast. Tõusis, pani riidesse, tegi mõned tiirud linnas, astus sisse Ilvese juurde, kutsus neid veel kord, kuid sai endise vastuse.

Lõuna paiku jõudsid võõrad kohale. Anu ja Aadu teenisid neid vaheldumisi ja korraga. Vana Sillamäe kohtles kõiki nii viisakalt nagu vähegi oskas ja nagu oli elus tähele pannud. Eriti teenis ta Rängelit, kui see oma „kalli kasuka“ Aadu kätte ulatas. Isand Kärna kepi krahmas ta nobedalt käest, torkas nurka korvi ja haaras kinni tema palitu kraest, et „ikka võõraste vastu lahke olla ja üles näidata sulavat lugupidamist“. Härra Lükat ilmus viimasena. Teda tervitas vana Sillamäe iseäranis südamlikult, raputades kõvasti ta kätt, sirutades oma halva hingeõhuga suu nii Lükati õrnema poole ligi, just

kui tükiks teda suudlema. Kõik ajasid hambaid paljaks-ega suutnud ritta lükkida meelitusi, mis enne valmis olid mõeldud. Emand Lukat, kõhukas ja vesilihane, oli liigutatud pisarateni. Ta hallid silmad särasid pehmes näos, talle tuli meelde: eks ka minu mees võiks ometi juba meister olla! Aga tema jändab poliitikaga! Ja tõesti: ka isand Sillamäe pidas Lukatit poliitikuks. Kuid tema poliitikaga ta võis rahul olla. Sest Lukat oli järeleandlik, loobus kohe, kui teised tingisid, nõudsid ja streikisid. Sillamäele sellised mehed meeldisid kui omad lapsed, mitte aga niisugused nagu Milla. Nendega võis vabrikus kaubelda, neid võis taganema sundida ja nende kaudu võis teistessegi mõjuda. Sillamäe ei võinud ju vabrikule liiga teha! Isegi neil kordadel, kui direktor oli juba nõus töölistele vastu tulema ja isegi meister taandus, oli Sillamäe see, kes ikka veel vastu seisis. Polnud teada, millised ergutised tal selleks olid, aga paistis, et Sillamäe karjääril polnud veel lõpp. Sillamäe ei tohtinudki ju teisiti. Ta olevat selleks kohustatud. Palgasurumine polnud tema ainus ülesanne. Tal tuli esineda „riiklike seisukohtadega“. Ta teenis ju riigitehases, raudteevabrikus. Oli eluaegne ori, kes algas oma karjääri vaguniremontijana. Alati jäi ta vettinud kintsukaapijaks, seeklaseks. See oli ta verre istunud nagu kiimalus. Nüüdki nad võisid kuulda, kuidas Sillamäe ajas juttu ainult assidest ja pussidest, teljemäärdest ja põlevkiviõlist, vedruterasest ja vinkelrauast.

Jutt siirdus ühiskondlikele teemadele. Siin Lukat meeldis Sillamäele tõesti, kuigi mõnes väites ta pidas seda sotsiaaldemokraati päris punaseks.

Rängel oli seltsinud noorematega.

Anu kõperdas kõõgis. Tal oli abiks Viiu Hunt. Mõle-

mad higistasid ja äigasid rasvast nägu põllenurgaga. Kui nad kahekesi koorisid ja praadisid, sattusid nad soravasse jutuhooгу ega pannud tähelegi, kui puljongit pliidile sutsatas ja kärtsahõngu piduruumidesse levis. Peen publik ajas nina krimpsu, mida ka insener märkas, kuid ta oli nii vaimustatud loengust, mis käsitles tehnika edusamme, et unustas kärtsahõngu jalamaid.

„Eks Millast ole teil rõõmu!“ arvas Viiu. See oli aga rohkem pilkeks. Ka temale oli avalikuks saladuseks, et Sillamäede tütar olevat kommunist. Siinsetes ringkondades nimetati kõiki, kes tundsid töölist või lugesid nende lehte, kommunistideks, liiatigi, kui ta käis Töölismajas.

Anu vaikis esmalt, lahkus köögist. Tagasi tulles ta lausus:

„Eks ole teda koolitatud ja vaeva nähtud...“ Ja jutustas tuhandat korda, kuidas Milla astunud ülikooli ja sooritavat eksameid. „Kaua meie jaksame! Isa on püüdnud edasi. Aga eks kulud tõuse...“

„Nojah! Inimene saab suurema koha, kulud kohe suuremad,“ muheles Hunt.

„Sina aeg, insener Rängel seletas praegu toas, tema kutsunud oma surnud isa hauast ja see tulnud loomulikus olekus nagu elus. Aga Milla ei usu, ja läksid säri-nal riidu...“ seletas Anu.

Külalised paluti lauda. Toole ja taldrikuid Anu kerjas mööda maja, kuid neist tuli veelgi puudu. Vanemad inimesed jäeti pärastiseks. Rahvas oli heas tujus.

„Tervist, ämmamamma!“ tõstis Rängel klaasi.

Millale see torkas ihusse nagu naaskliga. Põrnitses. Aga insener lõi klaasid kokku õnneliku Anuga. Ka Millat ta teenis kõigiti, tõstes talle roogasid taldrikuile, jutles, küsitles ja lõbustas ega väljendanud poole sõnagagi

pahameelt, kui Milla vahel ilmselt tõrkus või ignoreeris tema heatahtlikkust. Viimaks ka Sillamäede silmaterra tuju tõusis. Rängel oli hoopis üllatatud, hiilgas meelega, kui Milla põimis käed ta kaela ümber ja teda kilgates raputas, meelde tuletades inseneri isa, kes oli tulnud loomulikult olekus. Nad laskusid nagisevale sohvale. XKülalised eraldusid rühmadesse. Lükat oli peremehe mestis, kus viibisid veel mitmed teised „tähtsad“ mehed. Lükat ei lasknud ühestki sõnast paista, et on pärit töölistonnast ja et ta on tuttav „tumedate töölistega“. Meistritega, kirjutajatega, sellidega oli ta läbi käinud! Sellest veelgi vähe! Tema sõbrad olevat — ei keegi muu kui ärimehed, insenerid, tohtrid! Need mehed olevat nüüd ka Sillamäe joomavennad. Kelkisid teineteise võidu. Istusid ladusas keskustelus Aaduga, kes oli Rängelist jällegi vähekeseks vabanenud.

Insener oli Aadu keeli ainult väimeespoeg. Rängel aga jooksis otsima Millat, kes oli ta juurest ära lipanud, sest väimeespoja kõnelused ei suutnud teda kauaks köita.

Aadu asus endiselt „suurte“ meeste lauda. Siin seltsis veel Jüri Kärn, kelle ihu oli juba kortsunud ja lõug lottis, kuid silmad kavalad. Hallid vurrud andsid talle torustikumeistri välimuse, millist elukutset ta oli võinud kord oma elus pidada ning millega ta hoopis sobival ja ebasobival silmapilgul. Ka tema tutvuskond polnud „nendesinaste“ seast. Ka tema oli liikunud „kõrges“ seltskonnas, kuid oli igati katsunud olla heatahtlik „vaeste tööliste“ vastu. Just tema see olnudki, kes nõutanud tööliste palka juurde, seisnud nende eest, isennast aga koguni unustanud! Kui Kärn kuulas Lükati kõnet, milles see katsus selgeks teha, et sotsialism on paratamatu, kindlasti kunagi tuleb, kuigi selle ajani veel

palju vett Soome lahte voolavat, siis jaatas Kärn sellele soojalt kaasa. Aga kui Sillamäe vastu vaidles ja põhjendas oma „teooriat“, et tööline võib agara tööga ja hoolsa püüdmisega ka selles maailmakorras haljale oksale jõuda, oli isand Kärn ka sellega päri.

„Teil pole ühtki kindlat seisukohta,“ pahandas Lükat.

„Sotsialism on tulemas... ja inimene võib ka nüüd edasi jõuda, kui aga tahab,“ rõhutas Kärn.

„Mõistlikult tuleb elada, kokku hoida,“ toetas ka Aadu Kärna, mis julgustas Jürit, kes seepeale lausus ehtsa orjana:

„Ega sina sakstele kangusega midagi tee!“

Milla kuulatas meeste vaidlust ja kui Kärn ikka üksisõnu jorutas: mõistlikult ja mõistlikult, pahandas see ka Millat, nii et ta ei suutnud hoiduda:

„Mida see tähendab? Mõistlikult!“ krähvas ta heleda ärritatud häälega. „See on kintsukaapimine!“

Säärast tooni poldud temalt tõesti kuulnud. „Inimesel peab ometi selgroog olema, olgu ta punane või kollane!“ käratses ta.

„Jätke, preilil!“ keelas insener.

„Mis see tähendab: kollane!“ venitas Lükat viimast sõna.

Milla vaidles meestele vastu ega mõtelnudki tooni alandada.

„Isa on meil eluaja rühkinud töötada, pole silmale nahka saanud, aga kaugemale siit sealaudast ei jõua. Mis aitab tema tahtmine! Ja paraku. Kes on tema suust kuulnud sõna tööliste poolt?“

„Laps, sa oled hukas!“ karjus nüüd Aadu, hoiatavalt viibutades sõrme. Ka Anu ruttas siia ja katsus Millat eemale tõrjuda. Kuid see ei õnnestunud. Siis tõttas ta

insenerile kinnitama, et Milla olevat vabameelne inimene ja juba lapsest saadik laia silmaringiga. Milla ei pannud kõike seda tähele.

„Isa laulab ühes oma vaenlastega!“ ütles Milla ja ta hääles tundus habrast katkevat tooni.

„Kas sa pead suu!“ hüüdis Aadu. Tüdruk trotsis edasi, nii et põsed õhetasid. Ta liigutused elavnesid. Ta hakkas igale meeste väitele vastu andma.

Rängel tõstis üles uusi arutlusi, kuid asjata. Viimaks ta hakkas veenvalt seletama, millised edusammud on tehnikamaailmas, eriti Ameerikas.

„Ameerika insener Cooper katsub igavest jõudu saavutada, milleks ehitab kaks hiigelreservuaari merre ja juhib vee ühest teise voolama tõusu ja mõõna jõul...“

Siin ei mõistnud publik kaasa lüüa. Ainult keegi noor tütarlaps julges tähendada:

„Pomm uulitsalehest!“

Insener punastas. Rahvas naeris. Ärevus hakkas vaibuma. Kuid vana Sillamäe tuska ei suutnud see hajutada. Ka Milla vaikimine oli ajutine. Nüüd ta leidis Rängeli „pommist“ koguni ainet ja seletas pikalt-laialt:

„Masinad, uued jõuallikad võetakse kapitalistide poolt tarvitusele siis, kui see on inimese jõust odavam ja võimaldab rohkem kurnamist. Leiutised ei lähe kõigi inimeste kasuks ühteviisi, vaid lähevad kapitalistide taskute täitmiseks...“ seletas ta.

„Ega pruugi lasta kurnata,“ ütles Kärn. „Tuleb palka nõuda. Nüüd on ju teil omad rühmad parlamendis ja... ametiühingud...“ ütles ta iseteadvalt.

„Lollakas!“ pahandas Milla. Ärevus tõusis. Anu pani hurjutama Millat, nimetades teda ebaviisakaks, kuid tütar ei hoolinud.

„Ametiühingud! . . . Naljamehed! . . . Küsige seda poliit-
seist, kui kauaks nad on ette nähtud, peaksid nad ellu
tärgama . . .“ hüüdis Milla. „Seaduslikul teel palka
nõuda! See on — palgad kalevi alla! Võtke näiteks meid,
riigiteenijaid. Seadus annab ainult ülematele . . .“

Publik kuulatas. Raimond Redu ajas end lähemale.
Noored tüdrukud, kes seni edvistavalt kilkasid ja ringi
saalisid, olid Milla mehisusest vaimustatud, kuigi nad
suisa pelgasid säärase mõtete väljendamist. Milla sil-
mad käisid üle nende nägude. Ta ootas endale abi. Toe-
tust nende ridadest ei olnud aga loota. Talle tuli meelde
Leida. Üle Milla näo levis tusk. Oleks Leida tulnud,
oleksid kahekesi purustanud nende puust pead. Leidis
ainult ühe sõbraliku pilgu teiste tagant. Köhn tüdruk
seisis seal üksinda, toetudes käega tooli seljatoele. See
oli ainus vabrikutöeline siin väikekodanlaste leiris.
Temagi oli riigiametniku daamiks, mis ei lubanud teda
ilmutada oma päritolu tubakavabriku seinte vahelt,
liiati kui oli lootusi kihluseks, mis siinseis oludes töölis-
tüttele oli heaks „partiiks“.

„See on aja märk, et ministrite tütred ja majapere-
meeste preilid hakkavad kommunistideks,“ irvitas Rai-
mond Redu.

„Kommunistiks ei saa hakata! Selleks peab kasvama!“
viskas Milla sellele vastu.

„Aga — kuld!“⁴ irvitas Redu jälle. Õhk täitus elekt-
rist. Ootamatult Lükat bravootas. Publik oli kihevil.
Milla kargas toolilt. Lähenes kiirelt riigiametniku nina
alla. Kõik ootasid midagi. See oli nagu silmaga nähtav
raudteeõnnetus. Milla käed olid rusikas. Veel hetk.
Milla hingeldas. Järsku virutas ta kõlava kiilu Redule
vastu nägu.

„Kaitsen oma au! Meie pole nărused... müüda-
vad...“ hingeldas ta.

Siis kahmas ta mantli ja sööstis uksest välja. Rängel ruttas talle järele, katsudes teda peatada, mis aga ei õnnestunud.

Läksid vaikides, sammusid kõrvuti. Võtsid voorimehe ja sõitsid inseneri juurde.

28.

Raimond Redu ruttas Toompeale. Punaste katustega majade vahel külmetas vastlubjatud hoone, mille sissekäigu kõrval ilutses graveeritud silt. Astus trepist üles. Paremat kätt ruumides diivanil tukkus pikk must ametnik. Põrnitses tulijat altkulmu, aga tundes Redu ära, muutus lahkeks, sirutas käe ja pakkus istet. See oli kaitsepolitsei korrapidaja-agent. Ta küsis kohe:

„Mis uudist?“

„Sillamäe korteris oli salakoosolek,“ seletas Redu. „Meie vabariigil polevat mingisugust pääsemist... Muidugi oli sööminguga. Aga kust tuleb raha?!“

Agent muigas, suitsetas, pakkus Redule ja haigutas.

„Tulevat liituda kommuunamaaga,“ jätkas Redu, pidades seda mõjuvamaks väiteks. „Seda soovitas eriti Milla Sillamäe. Ta on kommunist, ma usun, tuleb ka väitsega kallale.“

Agent kortsutas kulmu.

„Kui kaebuse esitate, anname käigu,“ ütles ta; aga ses asutises oli asjade käik Sillamäe perekonnas juba teada ega peetud Milla Sillamäed veel kuigi „kardeta-
vaks“.

„Teie olete ennegi seal käinud?“

„Kord olin insener Rängeliga,“ vastas Redu.

„Minu arvamine on, et sääraseid pesad peab hävitama põhjani,“ sõnas härra Redu karmi häälega, kui ta sügava kummarduse tegi ja ukse poole astus.

Järgmisel päeval ta informeeris ka Milla ülemust. Ka siin käitus ta niisama tasakaalutult. Igast kõnekäänust võis lugeda viha, tasumishimu ja väiklust.

Millale saadeti kutse kaitsepolitseisse ilmuda. See oli tal esimene kord. Ta kaalus, kas minna või ei. Ta teadis, et on süütu, sellepärast võiks minna. Kuid mis tähendab oma teadmine! Harva sealt lastakse lahti, kui oled küüsi sattunud. Ta vajab nõu. Otsustas seda küsida Ilveselt. Kuid see oli sõitnud teise linna. Väiksemates linnades algas organiseerimine. Siin oli samuti võimude poolt hiljuti kõik segamini tuhnutud. Käsitöölised olid kokkunud, samuti ka väikesed proletaarlaste kogud. Neid oli vaja virgutada, koondada ja valgustada. Jaan oligi sellel tööl. Milla otsustas minna Arnoldi juurde. Asjalikkus sundis unustama pentsikud juhtumused nende vahel. Milla läks Raamatule vabriku väravasse vastu. Vabriku puiesteel ootas ta hulk aega. Igavaks ja tüütuks läks, aga ootas. Arnold ei tulnud. Väravast tuli väike arv töölisi — ja ilma Arnoldita. Siis tuli talle meelde: täna oli ju Krause ja Ko. peakoosolek. Suurem osa tuli välja alles hiljem. Nüüd vahtis Milla kas või silmad peast. Kõik vabriku hoovist tulijad olid ühesugused, nõgised, kiirgavate silmadega, valendavate hammastega ja näost tahmunud. Viimaks leidis ta ometi Raamatu. Jooksis vastu, ulatas juba eemalt käe.

„Ütle, mis ma pean tegema? Nõuavad mind kaposse,“ ütles ta ja pühkis taskurätikusse tahmast kätt, ei pannud seda ise aga täheleegi.

„Eks mine, vaata, mis nad luuletavad,“ soovitas Arnold.

Milla mõtles veidi: kui ei lähe, siis viivad vägisi. Viigu! Viigu vägisi, aga siis pole ise läinud — arutas ta endamisi.

Ega läinudki. Läks hoopis kinno. Tuli sealt hilja ja heitis hooletult magama. Südagi oli rahul ja kerge. Uinus kohe ning magas raskesti.

29.

Linn oli vaikne, laternad kustunud. Üksikud hoovi-koerad haugatasid. Autod müdisesid harva. Vedurivile lõikas läbi linna. Kuid linn magas, majad magasid, inimesed uinusid, ainult üksikud ajasid oma äri. Ka Sillamäed magasid rahulikult, kui inimesed hiilisid nende ukse taha.

Läbi une kuuldus vali kloppimine. Vaiba all oli hubane ega tihanud keegi põrandale tulla; kõik oli justkui poolunes. Milla ärkas kõige enne. Talle tuli meelde isa jutustus „viiendast aastast“, mil temagi, vana Sillamäe, olnud „revolutsionäär“, kelle pool sandarmid ja politseinikud käinud öösiti läbiotsimistel, kloppides nagu tinahaamriga. Tulid meelde Töölismajas kuulnud jutustused läbiotsimistest kapode poolt.

Uksele koputamine kestis, põrutused läksid ikka tugevamaks. Sillamäed tõusid kõik. Milla riietus ruttu. Aadu ja Anu ajasid vammused selga. Vanamees küsis veel, kes seal on, ja avas ukse ning kummardas.

„Käed üles!“ karjuti talle vastu. Erasisikud ja politseinikud kargasid sisse. Vanad tõstsid käed. Varsti need vajusid värisedes. Ka Milla sõrmed olid püsti.

See sündmus oli Sillamäe Aadule rabandav.

Harilikule prolëtaarlasele, kes jookseb võidu näljaga, ja kes endast ei hooli, polnud säärased tuhnimised ei alandavad ega uudiseks. Kuid abimeistrile oli see ränk.

„Külalised“ hüppasid Milla ette ja pärisid:

„Kas olete Milla Aadu tütar Sillamäe?“

„Mis siis?“

„Siin on order.“

„Ma pole korteriperemees.“

Läksid Aadu ette. See luges. Käed värisesid. Algas otsimine. Anu sukavardad lendasid põrandale, pesu paisati kummutist välja, riided kapist maha. Küüned löödi seina. Enne kui Sillamäed said jahmatadagi, olid tapeedid ühelt seinalt maas. Ja poisid lõhkusid edasi.

Kui otsing lõppes, pöördus agent Milla poole.

„Teie tulete kaasa.“

„Miks?“ päris see.

„Kaitsepolitseisse isiklikuks läbiotsimiseks,“ teatas agent.

„Otsige siin!“

„Kui keeldute, oleme sunnitud jõudu tarvitama.“ Agent heitis pilgu kaaslastele. Need vahtisid sonide alt. Nad liigutasid endid lähemale, üks tegi sammu Milla poole. See põgenes tagatuppa. Kuid talle ruttasid kaitsepolitseinikud järele, ajasid käed külge, tõugates teda ukse poole. Milla tõrjus ägedalt iga puudutust.

Aadu kirjutas alla aktile. Tuba sai võõrastest tühjaks, kuid oli segamini nagu tulest pääsenud. Koridorist kuuldus veel Milla hääl: „Käed küljest!“

Nüüd viskus Anu ulgudes sängi. Aga Aadu pani piibu tossama.

Kell tiksus rahulikult. Aadu pea kihas. Ta mõtted lendlesid kihulastena, tulles vlnisedes kaugelt, tiirlesid peas ja kadusid jälle kaugele. Anu nuuksus kaua. Aga Aadu pomises: „Eks ma öelnud, et see plika teeb ühe tembu.“ Ja jäi siis lõpuks magama.

30.

Milla suleti kaitsepolitseis vannituppa. Siin oli otsatu igav. Kuid tal polnud mingit hirmu. Vähe ta vist oli kuulnud hirmu- ja õudusejutte neist koopaist! Ei, ta oli kuulnud ja lugenud kodanlike kirjanike romaanidestki mahlakaid pilte siinseist urkaist. Kuid tegelikkusega ei langenud need sulenõristised ühte. Ta oli kuulnud elektrivannist, aga ta polnud nii naiivne, et oleks pidanud seda rabenenud vaaba ja roostetanud ahjuga vanni siin elektrivanniks. Leida oli talle jutustanud ja teda julgustanud, nüüd olevat tööliste paljastuste tõttu piinamisi vähem, tulevat käituda julgelt.

Ametnikud saalisid edasi-tagasi. Telefon kõlises vahetpidamata. Ilmusid kõrgemad kaitsepolitseinikud. Milla nõudis vabastamist. Siis anti talle ajalehti, toodi teed, pakuti paberossi, kuid Milla ei lugenud ega joonud. Nõudis aina vabastamist.

Viimaks kutsuti ta ülekuulamisele. Pakuti istet pika laua ees, mille taga istus mehi, kes ladusid ette küsimusi. Taamal vedeles raamatuid, kaustikuid, akte ja kirjutusmasinaid, mis olid võetud saagiks töölisorganisatsioonidest.

„Kas teie, preili Sillamäe, olete lahke, ma palun, võiksite võtta istet,“ tegi juttu üks kaitsepolitseinikest,

kes ülekuulamist juhatas. Alguses Milla vaikis ega istunud.

„Kas teie, preili Sillamäe, oleksite lahke, ma palun, ja võiksite avaldada, kus asub Aleksander Marmor?“

Milla vaikis, aga kui ülekuulaja veel peale käis, vastas ta:

„Kui teil midagi küsida pole, vabastage mind.“

„Kas te ei tea Tõnis Tomingast midagi?“

„Kui selliseid küsimusi esitate, pole mul midagi vastata,“ kinnitas Milla. „Mis te mind siia vedasite?“

„Te käisite mineval suvel linna lähedal metsas. Seal oli hulk inimesi. Kas te ei märganud nende hulgas kedagi Juhani-nimelist?“

„Eks te võtnud kinni! Ma ei tea kõigi inimeste ristinimesid. Ma pole ka niisugusel koosolekul olnud.“

„Te olite ju seal,“ tõendas kaitsepolitseinik.

„Kui te teate, mis te siis minult pärite! Mina tean, kus ma olin ja kus mitte.“

Ja Milla tõesti ei olnud mingil niisugusel koosolekul. Rängel oli ainult jutustanud Redule Vahearu nõupidamisest, kusjuures ta polnud nimetanud Millat. Kuid kaitsepolitseinik lisas juurde, mida tarvilikuks pidas.

Tekkis mõneminutiline vaikus.

„Tunnistage! Teile kasulik. Meie tasume...“ Kaitsepolitseinik kergitas portfelli.

Milla lõi pea vihaseks selga ja vaatas uhkelt aknast välja. Heitis siis pilgu kaitsepolitseinikule ja naeratas põlgavalt.

„Seletage, mis sünnib neis ringkondades, kus teil on au liikuda. See on teile isiklikult kasulik. Vastasel korral satute halba seisukorda,“ hoiatas kaitsepolitseinik. Näis, talle olid Milla nõrkused tuntud. Milla ju himustas

hästi riietuda, tahtis „elada“, vajas raha. Ta polnud maailmavaateliselt tänini kindel, seepärast ähvardati ka „halva seisukorraga“. Milla silmade eest käisid läbi trellitatud vanglaaknad, pimedad kongid, lutikad ja pikad aastad. Ta vaatas ringi. Talle tulid meelde Redu, Ilves... Ilves, tema kõned ja vannutused. Leida. Vana-mehe lehetellimuste korjamisel. Viha täitis teda, kui ta mõtles oma isale. Lõi silmad maha. Katkised kingad vaatasid talle vastu. Kõht oli tühi. Talle tuli meelde tööliste hulk, kes väsinuina tulid talle vastu alles eile. Ta vaatas ringi, selja taha, näris punast huult ja ütles äkki: „Ei!“ Ja sööstis ukse poole. Kuid tugev mees pörkas talle ukse vahel vastu ja tõukas ta tagasi.

„Ma loodan, te vaikite meie kõnelusest. Mul on võim teid praegu arreterida, kuid mõelge veel... Võite minna!“

Milla lahkus. See viimane manitsus oli talle alandav, painav. Olgugi et ta ei võtnud seda südamesse, tundis ta ometi, et teda on peetud kergeks, väärtusetuks. Tundis nüüd esimest kord, et ta oleks uhkem olnud, kui teda oleks arreteritud, raudus käsi vanglasse saadetud. Oleks sammunud revolutsionäärina, pea püsti, läbi linna. Las tõlbid väikekodanlased vaatavad ja haletsevad noort tütarlast! Kuid tema on kommunist, kes teab, mida teeb, kui vanglast pääseb!

Otsis üles Ilvese, kes oli saabunud. Kui Milla oma seikluse ära oli jutustanud, sülgas Jaan. Vaatas kahtlustavalt, piilus vargsi tüdruku silmi, peatas pilgu tema näol, mõõtis teda kõigiti. Aga Milla vaade oli selge, pilk säras, kõne otsekohene, käitumine julge.

Tööliste ridades aga võeti tarvitusele ettevaatusabinõud. Marmor vahetas oma „Juhani“ varjunime, muutis

välimust, reorganiseeriti sidemed. Korraldati Millaga proovkohtamisi, läkitati tema kaudu prooviks kirjavahestust, peteti teda ja usuteldi. Kõik toimus korralikult, kirjad saabusid kahtlust äratamata, kohtamised ei andnud põhjust teiselaadiliseks arvamuseks Milla aususest.

Marmorile teadustati asja peensused ja ta tegi korralduse veel tüdrukut jälgida. Seda katsuti teha, hoidudes tähelepanu äratamast, kuid Milla mõistis peaaegu kõik. Ta kandis seda piina meeolekindlusega, ta oli „kannatamiste“ teele sattunud, siit ära pöörduda käis talle üle jõu.

Kuid ka kaitsepolitsei „töötas“ hoolega, palkas agente ja provokaatoreid. Pidas nimestikke, registreeris sündmustikku, protokollis, mida keegi rakkuskäsi kõneles, kuulas üle nõrgemaid, et andmeid saada tugevamate kohta. Igal hetkel võidi kinni nabida töönimene. Seda „ootas“ ka Ilves. Kuid ta ei pannud sellele rõhku, sest varsti lootis ta sealt vabaneda ühes teiste võitlejatega.

Leida Müür oli erutatud Milla arreteerimisest ja vabastamisest. Nad arutasid Jaaniga seda kodus. Otsisid motiive ja tulid arvamusele, et Milla vabastati tõenduste puudumisel.

31.

Leida oli täna töölt koju jäänud. Tal olid haiguspäevad. Haigekassast sai ta kolmveerand päevapalka. Läks Jaaniga Töölismajja. Päike sillerdas tornidel, kuplitel ja ülemistes akendes. Nad läksid turult mööda. Naised riidlesid ja vaidlesid kauplejate ümber. Rahvas kirus, et elu kallineb iga päevaga; kas peab töölisklass hakkama mulda sööma? Politsei pidas korda: sosistas

kauplejaile midagi kõrva. Ostjad kisendasid: maha nõõrijad! Ärge makske rohkem kui eile! Lihavad naised tõrjusid eemale neid, kes olid kõhnema rahakotiga. Maksid krabisevate paberitega tedrekukkede, kanade ja munade eest. Neile karjuti: Ärge makske rohkem kui eile! Näe prouasid! Mis neil viga maksta, küllalt meie verd imenud!

Tekkis rüselemine. Töölisnaised tõukasid ümber mõned korvid. Noored kuked kukkusid laudadelt, munad purunesid, kartulid ja kapsad sattusid jalgade alla.

„Kardavoi!“ karjusid mõned daamid. Teised kadusid, võttes kaasa oma teenijad.

Politseinikud tulid. Parisnikud juhatasid neile kätte sõnakamaid naisproletaarlasi, aga hulga seast polnud kerge kõiki tabada. Laotasid käsi ja seisis nõutult.

Jaani-Leidat ruttasid edasi. Äkki kuulsid selja taga kisa. See oli Leena Lõksi krõbe hääl. Ka Tagapere naine toetas südisti oma naabrit. Neid tiriti politseisse. Naised panid jõuga vastu. Vandusid hangeldajaid, needsid ärimehi ja sajasid vabariiki. Nad üsna kiilusid kisendada ja kurtsid oma laste saatust, kes jäänud tuppa nutma ja ema ootama. Politseinik aga ajas neid ees.

Leida astus lähemale ja nõudis naiste vabastamist. Teda muidugi ei kuulatud. Ta valitses end, kuid vihastas ja üsna värises raevust. Ta ärritus ikka rohkem, kui politseinikud naisi rõivaidpidi sikutasid. Higipisarad tulid tal otsaesisele. Hakkas vaaruma. Jaan haaras ta käe ja toetas teda, kuni sõitsid koju.

Leida heitis sängi. Ta lebas suletud silmadega, huuled kuivad, põsed valged nagu toht. Hingas raskesti. Valvakad juuksed sädelesid. Suu avali, ümises ta. Nii jäi ta kogu päevaks sängi.

Õhtul tuli Milla teda vaatama, jäi ravitsejakski, aitas, toimetas. Ta oli hoolas, kuigi endisest kalgim.

Jaan läks ametisse, jäädes hilisööni ära. Lõunaks ei saanud ta koju tulla. Oli moodustatud üldnõukogu. Õhtul peeti juhatuse koosolekut. See juhatuse ja nõukogu olid pikkade võitluste tulemus. Nende töölisorganite loomiseks oli nähtud tohutut vaeva, oli joostud läbi kohtud ja politseid. Üldist kihutustööd olid nad teinud väga laialdastes hulkades, et luua keskus. Nad koostasid põhikirja ja esitasid selle registreerimiseks. Kuid kohtunikud pleegitasid töölisühingute ja üldnõukogu põhikirja oma meelsuse paistel kuude kaupa ning saatsid lõpuks tagasi — parandamiseks! Kodanlus viimistles proletaarlaste ühingute konstitutsioone. Ta puhastas neid klassivõitluse arendamise võimalustest, otsis „vigu“ — ettekäändeid. Nad kustutasid põhikirjadest oma kohtunikest esindajate kaudu loteriide korraldamise võimaluse, millega töölisorganisatsioonid hankisid endile sissetulekuid. Nad ei võinud ära seedida paragrahve, mis kõnelesid noortöölistest ühinguis. Ja töölised olid sunnitud ikka ja jälle „parandama“. Aga kui põhikirjad olid „parandatud“, saadeti nad kohtust tagasi uute „vigadega“.

Kohtunike ja kogu kodanluse vastu tõusis vihameeletoorm. Aga aeg venis. Ometi oli peetud ühingute kongress ja loodud üldnõukogu, mille juhtimisele alistusid ühingu-; tulid sinna kollasedki ühingu-; mis seni olid olnud peremeeste alandlike teenrite juhtida. Siin ja seal ühiserinde osades käis aga võitlus punaste ja kollaste ühingute vahel.

Metallistide ühing oli esimesena läinud revolutsiooniliste proletaarlaste juhtimisele. Tema esimestes ridades olid võitlevad rakkuskäed. Idee, kurnamisele lõpp teha,

oli siin niisama vana kui ühing ise. Siis täiendasid seda rindeosa kiu-, puu-, keemia-, paberi- ja transporditöölise ühing. Kui mõned veel kollaste käes olid, siis ainult aja armust. Ülevõtmine ja ületulek edenes kiiresti.

Nii tänagi. Klassiteadlikud proletaarlased otsustasid kiirustada ja elustada ühingute revolutsioniseerimist. Nad ei leppinud üksi kutseühingute ja töölisühingute punaseks muutumise, tugevnemise ja nende ridades teadlikkuse kasvamisega, vaid püüdsid ka kollaste, roosade, isegi sini-must-valgete organisatsioonide immutada vereva pärmiga. Verev ja vedel taigen käärus sotslikus astjas kommunistlikuks tsemendiks uue maailmakorra vundamendi kivide vahel. Uldnõukogule kasutamiseks valmis aegapidi tugev ning painduv aparaat. Tehastes tegelesid vanade ja noorte rakud. Punaste ühingute volinikud ja töölisvanemad ajasid võitlusasja.

Vabrikumehed läksid sotsiaaldemokraatide kantsi. Need kurnajate teenrid võtsid neid pisikesi Trooja puuhobuseid vastu rumala meelega. Vana maja hakkas kihama uutest nägudest. See sotside kants oli vana hansalinna stiilikas majas, mille kõrged ja teravad viilud vaatasid kaugele ajalukku tagasi. Endised ahtakesed aknad olid laiaks lõhutud. Ta sisemuses keerlesid koitanud käsilatega trepid, väljast piirasid teda sama stiili parunite elamud, mis nüüd olid läinud tõusikute kätte. Ruumid olid vaiksed. Koosolekusaalis rippusid tuusade pildid, akende ees narmendasid kardinaid. Siin käisid kärarikkad koosolekud, pudruõhtud, munadepildumised: punased tungisid peale! Rahvast kogunes. Nina-mehed aina rõõmutsesid. Nad polnud oodanud nii rohkesti rakkuskäsi. Pidasid seda oma osavuseks organiseerimise alal, teeneks isamaa ees. Aga veel rohkem, nad

märkisid seda oma reetliku poliitika hiilgavaks õigustamiseks. Kuid see ilu ei lubanud kaua pidutseda. Sotsiaaldemokraadid vilistati välja nende omas kantsis, nad võõbati rebukollaseks ja karjuti maha. Vabrikumehed kõnelesid ise, võtsid vastu resolutsioonid, likvideerisid sotslikku ühingu ja läksid revolutsioonilistesse organisatsioonidesse. Rahvas liikus, sajad ja tuhanded tegutsesid ühiselt.

Uldnõukogu alla kuuluvate ühingute read tihenesid.

32.

Päevad möödusid märkamatult. Möödus pakane aeg, rennides voolas kevadtalve südapäevadel sulanud vett.

Leida käis tööl, kõhis ja muutus päev-päevalt ikka kahvatumaks. Ta minestamised ja nõrkus polnud juhuslikud. Oli aastaid oma igapäevast leiba teeninud sinises väävlisuitsus, mis täitis vabrikuõue, ruumid, tööliste ninad, suud, kopsud ja vere. Siin külmetati higiselt ja higistati keset külma. Tõmbetuul vuhises läbi nende kõrvust. Nad olid kõik, nende hulgas ka Leida Müür, julmade olude ohvid. Teda oli üleliia taga tuubitud, kolgitud, rikki aetud, nagu hobust, kes on liiga noorelt rakkesse pandud. Päev otsa ja ületunnid töötas ta vabrikus, õhtul aga Töölismajas niisama halvas õhus ja igaveses närvide palangus nagu kõik teised siin.

Leida lebas haigena jälle voodis. Ilves käis koosolekuil. Kui öösi või hilja õhtul tuli, kihutasid mõtted peas, koosoleku otsused olid silmis ja kõrvus. Ka külasse sõit mõlkus meeles, mis oli otsustatud ette võtta vennastamiseks ja ühenduse loomiseks maaga. Siis tuli meelde

haige Leida. Teised kõnelesid, et Leida olevat tõbine. Arstid kinnitasid: südamenõrkus, kopsud, ja vabrik on süüdi. Soovitasid vabrikus tööl käimise jätta. Leida naeris. Paranes vaheti. Läks jälle tööle. Käis Töölismajas. Valmistusid maalesõiduks.

Töö tahtis teha ja üksiku tervisest ei saanud hoolida.

Uhingute loomine maal ja ka vennastamine linna töörahva ja küla kehvistu vahel oli käimas. See oli saanud pinevaks ülesandeks, oli tähtsamaks tööks. Käisid jala ja sõitsid. Hakkasid seda tegema sageli. Partei oli selles nõudlik ja igati varmas.

Nüüd õnnestus neil saada vana veoauto. Läksid kuuekesi: Ilves, Raamat, Kuusemets, Tibar, Müür ja Sillamäe. Juht oli kavalusega võtnud peremehelt sõiduki. Logistasid maale hõlpsamini kui võisid arvata. Laadisid autole raamatuid, ajakirju, lehti. Tuli veel kaasa teisigi. Naised ja mehed istusid peale, sõitsid linnast välja ja söötsid mööda kõverat teed maa südamesse. Raudtee lähised olid „kultuurile kättesaadavad“. Metsakolkad aga olid söötis. Paiguti ei teatud linnatöolistest rohkem, kui et need olevat vurled, hulgused ja ülevõtjad. Nõnda iseloomustasid töölisklassi niihästi teadlikud kui ka eba-teadlikud vaenlased.

Maantee oli rööpeline, auklik. Jääkolakaid vedeles teel ja soppa tuiskas. Auto mürtsus. Hobused kokkusid. Teekäijad vandusid. Järsku nad võpatasid ja auto jäi seisma: mootor oli rikkis. Sõiduki viga oli tõsine. Lukksepp Raamat ja mitmed asjatundjad asusid teda uurima. Aga Tibar saajatas maanteed, autologu ja lõpuks kogu tehnikat.

Raamat viipas käega kindralimõisa moonakaile, kes vedasid vilja, ja hüüdis: „Kas siin lähedal seppa on?“

„Miks põle!“ Ja mõisamehed juhatasid neile sepikoja, kust toodi mõned tööriistad abiks. Nad parandasid auto ja võisid jälle sõita.

Jaan andis teomeestele kirjandust ja kadus oma seltsimeestega. Varsti saavutasid nad kavatsetud sihi, küla, mille nimi oli Kaarma. See oli popside ja rentnike asula, madalate suitsuelamutega, längus lautade ja lösakil aedadega. Tahmastest õlgkatustest olid pugunud välja sarikad ja tuul oli puistanud segamini harjavaresed. Siin oli meestel tuttavaid, näiteks Sibula Värdi.

Auto riivas väravaposti, mis kukkus ümber.

Vana Sibula Taavet oli riigimaade rentnik, kes isevalitsuse ajal kandis mõisa kuuendikumaa pidaja nime ning paremal tööajal orjas parunit ja sõi magasiadast aganaleiba. Nüüd oli tema kukile asunud kodanlus. Kirus. Taavetit ennast külalised ei tundnud, aga ta poeg Värdi oli Raamatule tuntud. Taavet tõreles „poisiga“ õelasti. Olevat „täikrae“, kes enam ammu ei hoolivat tööst ega kirikust. Ajavat maailma mässama koosolekute ja seltsidega, vandus Taavet nüüdki. „Teeb mind rahva naeruks,“ ütles ta.

„Mis pitsere see on?“ küsis Tibar, näidates väikese aida ukse küljes rippuvale papitükile, millel ilutses suur punane lakiratas.

„Politsei pani,“ ühmas Taavet, popsides piipu ja lastes lirtsatades põrandale sülge. Sügas reit ja sõnas:

„Rent. Kõik kuradi rahad. Ega enne polnud nii palju saksu kui nüüd.“ Siis jutustas pika loo ringkonnavalitsejast, kes endale teinud taskuraha, andes risti- ja mestimeestele paremaid maapalasisid. Kirjeldas politseinikku, kes käinud maksusid sisse nõudmas ning kellele pole antud ulualust. „Kes sallib võmmi,“ seletas ta.

„Tean'd, kust need punased siis tulid, aga kleepisid oma salalehega konstaabli akna kinni. See nad tuli-vihale ajaski.“

Pani piipu jälle linnameeste karbist ja jätkas naeratades:

„Eks te ole mehed küll, aga jagamist me ei salli. Siin oli Teras Kustas. Tuleb vangist, ja kohe meile, et: sul kaks lehma, anna teine mulle!“

„Millal see oli?“ pärisid külalised.

„Eks ikka seitsmeteistkümnendal aastal.“ Mehed naeratasid, aga Taavet praalis edasi: tahtnud koguni tema särgigi seljast võtta.

„Eks ann'd kaigast!“ naeris Tibar.

Külalised seletasid nüüd Taavetile tööliste nõudmisi ja püüdeid. Lükkasid ümber ekshiarvamused ja laimu. Kinnitasid, et tööliste meelest tuleb Taaveti-sarnasele kehvikule toetust juurde anda, mitte aga temalt ära võtta.

„Noh, näe, poiss ongi siin,“ ütles Taavet äkki. „Võta's oma külalisi vastu kah!“

Teretasid. Värdi oli kõhetu mees, halli ja terava pilguga nagu Taavetki. Kuid hääl oli tal kaugelt toonikan ja tugevam. Ta oli kuueklassilise algkooli haridusega ja tuntud ümberkaudu kirjamehena.

Viisid jutu kohe organiseerimisele, seltsielule ja põlevamaile küsimustele.

„Olen kohaliku ühingu esimeheks,“ ütles Värdi. „Keda sa siin teed või oled: sulased ja tüdrukud peavad endid justkui omadeks inimesteks peremehega — kuidas hakkad leivaisale vastu! Aga enamus on ühingus poolproletaarlased, koguni rentnikud, kel jalad natuke maa pinnal. Teate isegi, mis needki on! Ega nemad pole oma enamu-

ses siiski seda, mida meile vaja..." Ta süütas paberossi ja pakkus võõrastele. Ta oli ise sõdurina klassisõjas tundma õppinud, mis tähendab distsipliin ja vastuhakkamised, palju selleks tarvis on verd ja julgust.

"Asunikul, rentnikul on oma varandusenatuke," jätkas ta. "Teate isegi, siin on juba vahe vahel... Niisugustel on küüned rohkem enda poole. Rohkem kui töölisel. Tal pole usku oma jõusse... Aga vaat, vindid on neil kodus..." Linlased naeratasid.

Värdi tõi kapakalja.

Naised olid aga laiali jooksnud. Milla läks maaeluga tutvuma. Silkas õues ja karjaaias ringi, ronis lakka, tuhnis kirstudes. Jooksis rehealt tuppa, sest et haned kippusid teda taga ajama. Võttis leelõukalt musta ja suure sakiliseks murenenud kulbi ja naeris.

"Mis linnapreili naerab?" küsis pereeit. Milla ei vastanud. Läks õue ja tahtis lehma lüpsata. Veised aga tõusid kette ragistades püsti, ning sellest piisas, et Milla laudast välja ajada. Siis tuli Leida. See kahmas lüpsiku ja asus sõõrutama. Lüpsis lehma, teise. Sibula pereide poolehoid kasvas. Milla haaras kaelkoogud. Ei tahtnud Leidale alla anda. Läks kaevule vett tooma, kuid ajas ämbri kaevu. Oli õnnetu, kohmetu, põsed õhetasid, jalad mudased. Ka siin tuli Leida appi.

Kui naabrid kuulsid, et Sibulal sellised võõrad on, tulid ka nemad uudiseid nõutama. Neil oli igaühel oma häda. Igaüks tegi pika sissejuhatuse, ennegu jõudis pärisasjani välja. Siia oli kogunenud asunikke, popse ja maatamehi.

"Ehitasime ristimehele karjalauta. Tonkisime ja tagusime kogu mulluse suve ja sügise tagantjärele, aga ei näita „kristustki“,“ kaebasid nad. Neile anti nõu kaevata

kohtusse, aga samal ajal organiseeruda, kaitsta endid ühisel jõul. Maarahvas ei saanud sellest hästi aru.

„Aga mina tegin heina kahasse. Läksin talvel tooma — kihutas metsast välja; pidin kuradi samas maha lööma...“ vandus pops. Siin oli nõuandjaid palju, kuid kurtja kaebas, et ei jõua kohut käia, protsessida vägevamaga. „Siiski protokolli tegin, kuid pole tänini tagajärgi.“

„Oras tuleb lume alt lapiline,“ kaebas asunik. Kuid linlased olid siin niisama targad.

„Hobusekronul põletik jalas,“ kurtis teine. Tarka ja odavat nõu ei suutnud põletikurohuks keegi anda.

Ka Ilves kuulatas ja vaatas. Temagi ei osanud neis pisikestes ja praktilistes asjades nõu ning juhatust anda. Aga ta kirjutas need küsimused kõrva taha. Otsustas hankida vastavat kirjandust, õppida, varustuda. Pöördus meeste poole. Oli tõsine, kõneles jämeda häälega ja sügava tooniga:

„Palga kinnipidajad kaevake kohtusse. Samuti teised töö riisujad. Kuid pidage alati meeles, mis on kohus ja kelle huve ta kaitseb... Koonduge oma ühingu ümber... Ühisel jõul saame palga kätte ja palka juurde. Muis asjus anname tuleval korral nõu, kindlasti!“

Mehed läksid lahkemaks ja leplikumaks. Linlased andsid neile kirjandust, mida maarahvas näiski üle kõige eelistavat.

Auto ronis inimesi täis. Olid kaasas väikesed punased lipukesed, verevad taskurätid ja punaste kaantega brošüürid. Lehvitasid. Logistasid ümberkaudsetes külades, kuhu ligi pääsesid. Astusid sisse ka taludesse, kasutades tutvusi, enamasti aga ilma nendeta. Harva leidsid hallparuni, kes julges ukse sulgeda, kuigi mõned neist,

kus käisid, kuulusid suurtalunike liiki. Sulastega keskustlesid sealgi ja teenijaile viskasid nalja sekka tõtt.

Õhtul oli koosolek valla koolimajas.

Päike veeres mändide taha. Tuul sõelus läbi okste ja okaste. Põhjatuist teedest hoolimata kogunes kenake hulk rahvast. Poisid tulid lõõtspillide krääksumise saatel, noorikud põlledes, tüdrukud katmata peadega. Isegi mõni valgekondi esindaja ilmus.

Kõnelesid ainult linnamehed ja vaidlesid meelega üksteise vastu, et algatada vaidlusi ja tõmmata hulka tagasihoidlikke maainimesi. Tuligi puldile vana halli peaga mees. Jutumehena oli ta tuntud. Venitas ja heietas nagu takust ohelikku maast ja linnast, rahva vaesusest, rõhute nõrkusest ja jõudis selleni, et:

„Meie ootame abi väljast, teiselt poolt piiritõkkeid...“ Politseinik vaatas kahtlaselt ringi. Siis ruttas ta välja, vaatas ukse vahel, tuli tagasi, istus. Kõneleja pajatas edasi: „Mis meile ühingud! Ühing pole midagi. Aga püss!“ Vana oli sõjakas mees, aga sellist kõnet polnud tema suust kuulnud. „Meie oma jõud on nõrk,“ jutlustas ta edasi. Saal läks ikka enam kihama. Mitmed noored mehed tõusid teda toetama: ise oleme nõrgad!

Linlased olid ärevuses. Seda küsimust nad polnud tahtnud arutusele võtta, aga see oli ootamatult päevakorda tõusnud. Paari sõnaga tuli seletada. Ilves tõusis pingile püsti. Ta müts oli kuklas, üks käsi taskus, teisega vehkles ja hüüdis:

„Keegi ei aita meid siis, kui meil pole oma jõudu end aidata! Kui keegi hakkab ise maja ehitama, siis tullakse teda aitama. Kui pole, millega peale hakata, mida siis aidata! Seepärast ikka ühinguid! Ühinguid!“

„Kes tuleb meile tulest kastaneid välja tooma,“ hüüti

linlaste ridadest veel. „Aita end ise, siis aitavad sind teised!“ karjuti mitmelt poolt. Ka Leida kisendas teiste hulka: „Laiska ei aita keegi!“

Kuusemets tõusis omakorda pingile:

„Kas ainult vintidega oletegi mehed?“ küsis ta rahulikult. „Tarvis on enne pind luua, kui vint kätte võtta.“

„Anna leht kätte, seda ei julge lugeda ega naabrile anda... Anna aga vint... Vindiga...“ kostis veel kellegi hurjutav hääl. Kära suurenes.

Konstaabel karjus, et koosolek on lõppenud, kuid seda ei kuuldud. Võttis revolvri, ka seda ei pandud tähele. Ainult Ilvese ja Raamatu visa korralekutsumise tagajärjel rahvas rahunes. Konstaabel käratses, et koosolek on lõpetatud, kuid seda ei kuuldud ikkagi.

Jaan pani ette resolutsiooni, et linna- ja maatöörahvas peavad võitlema käsikäes ja looma ühinguid. Kätemets tõusis. Rahvas aga ei liikunud saalist veelgi.

„Millega seisavad riigid?

See on ju orjade töö...“

laulsid nad ja läksid alles siis laiali. Koolimaja männikuga piiratud õues kõlasid aga veel:

„Nüüd üles, keda needus rõhub...!“

33.

Kui nad linna jõudsid, oli Ilvese esimene ülesanne informeerida Marmorit ja kõiki tegelasi. Kirjutas üksikasjalise aruande, ära kirja Tomingale ja esitise üldnõukogule, kõneles sellest koosolekuil rahvale, keda oli murdu koos ja kes kuulas huviga.

Marmor luges, märkis punase pliiatsiga, kaalus, tegi järeldusi. Põrandapealseile tuli korraldus jätkata vennaskäike. Õppida tundma maainimesi. Lugeda vastavat kirjandust, et oskaks anda nõu, organiseerida abi. Suurendada parteiorganisatsiooni igal pool, kus leidub proletaarlasi ja ka revolutsioonilisi poolproletaarlasi.

Sibula Värdis määrati Kaarma rajooni organisaatoriks, talle anti side maakonna organisaatoriga. Otsustati õhutada „pahempoolse vastasrinna“ loomist asunike ja teiste riigimaade rentnike ühinguks, üldse tungida igasse kehvema talurahva organisatsiooni.

Kus linlased käisid, seal tõusis elevus, tekkisid arutlused, vaimustus.

Ka valitsus ja tema agendid olid jalul, kuulates, kõrvad kikkis, mis maal sünnib.

Proletaarlased tutvusid teoreetiliselt nende küsimustega, millele nad ei osanud maal vastata. Tegid kirjatöid „agronoomilisest abist kehvikuile“. Kogusid üldse materjale töötamiseks maal. Toksisid neid paljundada kirjutusmasinal. Siin oli Marmor ja Tominga töid.

Ka Milla aitas kirjutada. Vahel viskas ta selle töö ja tõttas Leidaga välja. Läksid lendlehti levitama, mis tulid põrandaalusest trükikojast. Trükk oli vilets, tähed mitmest kirjast, värv laiguline. Uue, tehniliselt parema trükikoja asutamine oli Tominga ülesandeks juba sellest ajast, kui nad kõnelesid merekaldal Marmoriga, kuid asi polnud ikka veel paigast nihkunud, äravõitmatud takistused olid teel.

*

Nähes Jaani, jooksis Milla talle vastu ja sosistas: „Mind visatakse tänavale!“

Ta silmad särasid sealjuures imelikult, just kui õnnelikult.

Nii juhtuski.

Kui Milla hommikul tööle jõudis, kutsus direktor ta kabinetti, ja algas samalaadiline ülekuulamine kui kaitsepolitseiski. Ülemus esitas samasisulised küsimusedki, pinnis teateid meelsusest ja teatas Millale, et ta on vallandatud.

Kodus noomisid isa ja ka ema.

See oli ühingute tööle seekord õnneks: tegevus suurenenes, jõude oli tarvis. Sillamäe pandi ametisse. Ta tegi tehnilist tööd, kõigepealt masinakirjutajana. Talle loeti käsikirju ette, ja ta klõbistas oma tööd teha ruttu ja ruttu.

34.

Tominga käsul läks Jaan Rängeli juurde. Pidi ta tooma kohtamisele, sest Tomingal oli ikka lootus murda insener ideeliselt enda poole, rakendada partei teenistusse, kas või juhuslikukski tööks. Siin ta aga eksis. Rängeli pirukas paisus, ja ringkond, kus ta viibis juba aastaid, ei lasknud teda vaadata kaugemale taskuhuvidest ja elumaitsemisest.

Jaan helistas ukse taga mitu sõõmu. Alles siis laskis Rängel ta sisse. Kohtles aupaklikult ja hakkas seletama sissejuhatuseta, kuidas suure sobingu sõlmimine pakkunud talle vaeva, peamurdmist. Tulnud aga toime „hiilgavalt“. Ettevõtte andis suure kasumi, millest nende isiklik osa moodustavat mõnedki tuhanded.

Rängel oli kaubamaja „Rätsep ja Ko.“ asjaajaja.

Ta jutustas nüüd edasi valuuta vankumisest, tehingute

raskusest ja üldisest ebakindlast konjunktuurist, mis valitseb turul.

„Asi läheb päev-päevalt hämmastavamaks,“ ütles ta. „Käisin rahaministri jutul. Vannub eelkäijat... Eelkäija eelmist ja nõnda edasi.“

„Teile on ettepanek,“ ütles Jaan, kes kärsituks muutus. Rängel lähenes Jaanile uudishimulikult.

„Missugune ettepanek?“ küsis ta ärimehelikult.

„Tulge kaasa.“

Rängel lõi mõtisklema, võttis koonu sõrmede vahele ja ümises.

„Teate, olen nii üldtuntud. Meid võidakse tabada. Märgitakse, ja siis...“ Vaikis. Pöördus ümber, läks akna juurde, seisatas. „Kas teate, kuis olen väsinud... Mõtelge, eile õhtul olin kuskil ärimehes perekonnas...“ Pakkus Jaanile sigaretti. „Oli lihtne prassimine... Naljatasime kellegi noore, noh, daamiga... Ruumid olid suurepärased. Iga simsi vahelt hingas tõusiklust. Seintel kullatud põdrasarvedest varnad. Klaveril portselanbagatell. Peened vaasid täis apelsine. Nikerdatud raamatu-riiuleil „Tarzanid“... Mart Lääne, teate, tuntud ärimees. Armukade! Kuulge, kuulge! Ma lõpetan!“

Insener tõi uuesti sigaretikasti. „Teate, tuba pime. Järsku keegi katsub mu jalgu, põlvedest kuni puusadeni. Olime kušetil. Arvasin, et olen sattunud transsi!... Äkki proua kiljatas... Samal hetkel keegi haaras mu kõrist just kui tangidega... Olingi põrandal... Teadsin, kus kohal mu kasukas varnas seisis — kahmasin ta selga. Jõudsin trepile, ikka rusikahoobid! Siis tundsin ära, et see on härra Lääne. Hüüan teda. Aga see karjub vastu: „Võtke kinni, võtke kasukavaras kinni!“ No mis te ütlete!“ naeris insener laia suuga.

„Kas tulete?“ küsis Jaan uuesti.

Nüüd insener nõustus. Kadus teise tuppa. Oli kiiresti tõmmanud tööpluusi selga ja tuli sõnalausumata kaasa. Näis, nagu oleks ta oma endise seisukoha juba unustanud.

Mõlemad kadusid videvikku.

Varsti ilmus Toming. Teretas mehi lahkesti. Jalutasid. Toming oli otsustanud teha insenerile ettepaneku valmistada salatrükikoja projekt. Kinnitas, et Rängel pidagu silmas konspiratsiooni, olgu ettevaatlik. Kõik olgu kenasti tehtud: sissekäik, tehnika... Tominga plaan pidi tema enda meelest olema väga hea, ja ta sattus kõneldes otse vaimustusse, seletades trükikoja seadeldist, kõiki nuppe, vedrusid ja käike, mida ei nuusi üles ükski nuhk. Insener kuulatas teraselt. Vahel kadusid nad Tomingaga Jaani silmist.

„Noh, kas olete nõus?“ päris lõpuks Toming.

„Olen nõus küll, aga...“ kõhkleks küsitav.

„Mis „aga“?“ küsis Toming. Rängel vastas:

„Igatahes, katsun aega võtta.“ Kui Toming kõneles tasust, insener kummardas, tänas ja loobus kõige suurmeelsemalt igasugusest meeleheast. Vahetasid veel paar lauset. Insener kõneles komplimente, vabandas...

Nad lahkusid, raputades südamlikult kätt.

Rängel itsitas naerda, hõõrus peopesi ja arvas seda kõike tühiseks naljaks, mida ei tarvitse täita. Kui läheb koju, unustab selle, heidab sängi, ärkab homme, ja ongi möödas. Kui aga Toming nõudma hakkab, ütleb: polnud mahti. Ja nii see jääbki.

Aga kui ta koju jõudis, pakitses ja vaevas süda. Polnud veel hilja. Võttis pliiatsi, haudus plaane, sirgeldas, tegi fantastilisi visandeid, suitsetas kirglikult. Esiialgu

projektist ei tulnud asja. Aga juba nädala pärast jäi ta ühele peatuma. Võõpas pliiatsijooned tušiga ja pani teiste jooniste juurde. Ta oli oma loomingust vaimustatud. Vaatles, nautis ja rõõmustles.

Tulid võõrad; vähe puudus, tikkus neilegi näitama, aga viimasel hetkel suutis veel hoiduda. Kui aga tuli Raimond Redu, siis ei mallanud ta enam pidada. Tõmbas välja jooniste paki, otsis projekti ja hooples, et olevat suur saladus. Redu vaatas ja vaikis. Siis tuli talle hea mõte: ta võib seda kasutada, see võib tulu tuua tema karjäärile ja taskule.

„Tee teine veel!“ ütles Redu. Rängel naeratas. Teist kavandit ta ei teinud ega viitsinud teha. Aga Redu käis peale. Kõneles sellest „sõpradele“, kes võtsid tarvitusele abinõud... Nüüd tulid juba ähvardused. Redu kodus võrku, olgugi et insener seda temast ei uskunud.

Ei läinud palju aega, kui Redu tõi teise nuuskuri kaasa. Võtsid auto, sõitsid kolmekesi kõrtsi. Šampanja voolas, kuid muidugi ettevaatlikult. Keel läks kõigil valla. Nuuskurid ei joonud end täis. Nad silmitsesid teravasti inseneri ja andsid talle aega vindumiseks. Aga ka Rängel ei jäänud purju.

Sõitsid teise kõrtsi. Siin mõnulesid nad libudega. Ei aidanud seegi.

Nuhid tahtsid teada saada, kuhu tehakse trükikoda. Nad läksid üle lausa ähvardustele.

„Kui olete niiviisi ühenduses, pärite rauad,“ ütles nokastanud nuhk.

Rängel tegi suured silmad. Nüüd ta nägi, et oli küüsi sattunud. Teda veeti ikka sügavamale, kuni andis alla, andis neile kavandi kõigi seletustega ja sai „külaliseks“

nuhkidele, kes panid talle rangid kaela ning andsid piitsa tagant.

Rängel käis nüüd Töölismajas harva. Kohtudes Jaani või mõne teise tegelasega oli ta häbelik. Võõrdus. Milla ei hoolinud temast enam. Raamatuga polnud sõprust. Nii oli ta lõplikult varisenud kurjategijate kilda.

35.

Raamatul olid omad mured. Ta oli näidanud paindlikke külgi, mis ei meeldinud talle endalegi, tal oli pahameel endast. Katsus end rehabiliteerida, kuid sellega sattus ta uude raskusse. Marmorit nähes oli ta alandlik ja alistuv. Täitis tema korraldusi täpselt, aga Jaanile ja Leidale hakkas vastu vaidlema. Tema tunnetused, nagu ta ise nimetas, olevat arenenud „liberaal-
ses suunas“. See viis teda ka „vaenlase tõdede tunnistamisele vaheti“.

Ilves, kes oli pidanud end Marmorit õpilaseks, oli teistsuguse maailmasuhtumisega. Ka Leida oli tema seisukohal, olles sagedasti käreدام kui Marmor ja Ilves. Ta tõmbas ka Millat kaasa. Nad pühendusid ainult ühele eesmärgile, ja see oli: parajal ajal tuleb kukutada klassivaenlaste võim. Selleks tuleb juba algusest peale, igal sammul, igas asjas anda vaenlasele kindlalt seisukohalt hoop hoobi järel, kuni vastane langeb.

Raamatusse oli kasvanud teine vaade nende aastate kestel, kui ta oli saanud head palka ja elanud omast kohast mugavaltki. Ometi oli ta hakanud kuskil südamesopis tundma, et ta on siiski rõhutud rahva liige. See rõhutud rahvas pidavat vabanema, aga kuidas, seda ta

kindlasti ei teadnud. Vähemalt marksistlikult ei osanud ta sellele küsimusele läheneda. Oli lugenud rahvaraatukogudes mitmesuguseid teoseid oma maailmavaate arendamiseks, kuid polnud suutnud neid seedida ega rakendada oma klassi seisukohalt töörahva vabastamise huvides. Nii kogus ta oma pähe pahna idealistlikust filosoofiast, Jamesi pragmatismi ja muid filosoofiliste õpetuste latvu. Isegi Gandhist oli ta huvitatud. Arnoldi „lõppsiht“ oli seejuures parem maailmakord, sotsialism. Ta võitles ka praegu samal teel, mida käisid paremad proletaarlased, kuid vahel kahtles ja kõhkles proletaarsete intelligendi või töölisaristokraadi kombel kodu sõja ja revolutsiooni väärtuses või selle tarvilikkuses.

Oma vaateid Arnold suisa ei avaldanud. Ta väljendas neid harva, vaidlustes. Teadsid neist vähesed. Töölismaja ringkondades ta oli üldse tagasihoidlik. Ainult ridade vahelt paistis tema ideeline vaarumine.

Praegu oli tal jälle kriis. Mehed tehases kippusid streikima, aga Arnold laitis. Seltsimehed olid teda juba sotsiks sõimanud. Metallistide ühingus hakati temale vaatama pead vangutades. Raamat oli aga paksu nahaga. Kergesti ta ei haavunud. Aga teda, Arnold Raamatut, kes põlgab sotse, sõimata sotsiks — see oli talle liig, ühe sõnaga — kõrvalops. Ta läks Ilvesele kaebama. Kuid hilisõhtul sai ta kodunt kätte ainult Leida, kes ei kohelnud teda mingi erilise aukartusega, olles pealegi uudishimulik. Leidale oli ta lihtsalt oma inimene. Nad vestlesid naljatoonis, arutledes, kuidas on lood Millaga. Miski liigutas Arnoldi südant igakord, kui Leida talle Millat meelde tuletas.

„Milla on teravas vahekorras isaga, see heidab ta uulitsale,“ ütles Arnold kaastundlikult. Aga Leida lausus:

„Siis oleks ju loomulik...“

Arnold punastus pilguks. Sõnas:

„Tunnistan, noh, kuidas öelda, vastastikust ihaldust või...“

„Kas Milla sulle ei meeldi?“ usutles Leida.

„Mis tähendab silmapilkne meeldimine! Ma seda Sanini filosoofiat ei poolda,“ vastas Raamat. „Austus ja huvi teineteise vastu ei saa ometi piirduda ühe päevaga!“

„Oled vanameelne!“

„Jah, mis sinna parata!“

See kõnelus tekitas Leidaski hulga assotsiatsioone. Ta läks näost äkki pilkele ja purskas naerma.

Raamat ei jõudnud Jaani ära oodata. Lahkus. Leidale ta ei ilmutanud tuleku põhjust, ja kui ta oli läinud, istus Leida imestades, hajameelselt. Siis viskus ta lebama, kuid polnud püsi. Võttis raamatu, luges, kuid ka see ei edenenud.

Südaööl tuli Jaan. Ta oli porine, märg, kuid heas tujus. Ka Leida meeoleolu muutus. Sinised silmad läigatasid lambi kollases valguses. Nina liikus, kui kõneles. Juuksed lainetasid lakkides. Jaanile oli ta ahvatlev. See oli kummaline hellus, osavõtlikkus. Nende käsivarred põimused hõõgudes.

„Mis sinuga täna on?“ küsis Jaan.

„Arnold oli siin.“

„Noo?“ imestas mees. Siis hakkas ta kapist söögipoolist otsima. Leida tõttas teda abistama. Nad einestasid koos.

„Me oleme liiga mõistuseinimesed,“ ütles naine. Jaan naeratas.

„Kas meie vahel pole tõesti tunnetel maad?“ küsis Leida edasi.

„Ära mine haledaks,“ trotsis mees.

Nad ei rääkinud enam. Leidale oli see ruum, kus nad praegu viibisid ja mis oli muidu nii väike, nüüd määratu pikk, tühi, külm. Ta ringutas, tegi tiiru kannal ja hakkas heledasti naerma.

„Mõistus! Aga mul on mõistus!“

36.

Kuid siis juhtus sündmus, mis kiskus huvi endale.

Politseinikud tormasid tööliste lehe talitusse ja konfiskeerisid „Tööraha Hääle“ eksemplarid, mis olid trüki-kojast äsja päralt jõudnud. Ei lepitud üksnes konfiskeerimisega, „Tööraha Hääl“ suleti. Töölistelehed kägistati sõjaseisukorra kestuseni. See lause tegi nalja.

„Millal härradel sõjaseisukord lõpeb?“ pärisid ühed.

„Siis, kui iseseisev vabariik hanejalgade vahelt välja rabeleb,“ vastasid teised.

„Ei, siis kui vabariigi Mooses rabaveed naftaks muudab,“ pilkasid kolmandad.

Aga töölistekond ei heitnud meelt. Algas võitlus lehtede eluõiguse eest. Valiti muuseas saatkond protestiks; saatkonnas olid Ilves, Leida ja Raamat.

Nad rändasid hanemarsis valitsuse maja ette.

„Säärastel saatkondadel pole meie seisukohast muud tähtsust kui demonstreerida, isandaid veidi ärritada ja nende „demokraatlikkust“ töörahvahulkade ees paljastada,“ arutasid nad isekeskis.

Nendega liitusid veel noorte esindaja ja naiskomisjoni liige.

„Eks ole tarvis palest palesse näha, missugused need kullid on, kes meid lõhki rapsivad,“ torkas naiste esindaja.

„Ikka klassiteadlikult olla!“ kinnitas Ilves, kes mõtles julget ning kindlat esinemist härrade ees.

„Küll Ilves võtab sõna,“ olid nad ühel nõul.

Teecond polnud pikk, kuid vastu mäge. Lahjad näod löid õhetama.

„Kord tuleb siia tõsisemalt ronida,“ arvas keegi.

„Siis — tankiga...“ naersid teised. Õeldi veel midagi, aga suurte põliste pärnade sahin mattis nende sõnad.

Läksid valitsuse lossi. See oli välispidi lame maja. Uksel anti neile tähed, et pääseda ministri eeskotta. Neid peatati ooteruumis. Siin askeldasid akselbantides politseiohvitserid. Kassikullas tärne sädeles nende kraedel ja hõbedased pagunid ilustasid nende halle frentše. Üks neist kirjutab saadikute nimed paksu raamatusse.

„Kaua siin tuleb oodata?“ küsisid saadikud.

Kantseleipreilid, kes parajasti teejoomisega tegevuses olid, tõtsid pead ja pistsid kõhinal naerma. Härrased viskasid pilgu üle prillide. Ministri adjutant kohmetas veidi. Ta astus ministri kabinetti, kuid naasis sealt kohe.

„Härra minister palub oodata,“ tegi ta virila kumarduse. Mõne viivu pärast tuli kõigile Töölismaja tegelastele tuntud tüse mees ministri kabinetist. „Nuhk, nuhk!“ sosistasid naised. Aga ülemnuuskur ulatas kantseleipreilidele käe ja kadus, ilma et oleks tööliste poole vaadanud.

Minister kutsus saatkonna sisse. Siin oli paksu sigariuitsu. Nahksohva, nahktoolid, postamendid kujudega olid ümberringi. Akende all oli kirjutuslaud, pehmed

toolid, lambid, vaibad. Isegi maalid olid seinal, kuid traditsiooniliselt vesised. Seal seisis ka minister. Ta oli veidi ärevuses.

Töömehed ja -naised astusid ta ette. Oli näha, et isegi rinna oli mõni püsti ajanud.

Nad protestisid sõna- ja trükivabaduse kägistamise vastu, mille peale minister ei lausunud sõnagi, kuigi ta pundunud huuled liigahtasid.

Saadikud nõudsid uut lehte. Minister kogus end.

„Ma juurdlen seda asja,“ ütles ta. „Aga et teie leht on jälle suletud, on mulle uudis.“

Mõned saadikud puhkesid naerma. Minister ei lasknud end eksitada.

„Niisugune suur seltskonnakiht nagu tööliskond ei või ometi ilma häälekandjata olla,“ arvas minister. „Aga... Aga te võiksite ometi riiklikku seisukohta silmas pidada. Ja miks mitte uut luba anda! Kõige suurema lahkusega!“

Minister tegi libeda näo ja näis väljendavat oma seisukohta diplomaadi osavusega.

„Meil on töölisklassi seisukoht... Ja teie...“

„Lubage, lubage!“ segas minister vahele. „Mõistan teid... Riigil on esmalt raske... Kõik peaksite teda toetama!“ arutas ta.

„See on teie riik. Kuidas võib või saab säärast ülekohtust organisatsiooni toetada!“ vaidlesid töölised.

„Valate meie vendade ja õdede verd! Kus on tapetud seltsimehed?“ hüüdis noorte esindaja. Minister vaatas tema poole.

„Nojah, noored, nemad on tuulepead,“ ütles ta ennast rahule sundides ja pühkis vuntse. Kuid ta suur nina löi juba punetama.

„Siis veel — meie seltsimees, lehe ekspediitor on arre-
teeritud. Meie nõume teda vabaks.“

„Ei, seda ei saa!“

Saadikud vihastusid. Ägedad hüüded kostsid nende
ridadest. Leida võttis sõna:

„See on jõhkrus! Inimesed topite ilma süüta türmi.
Lehed panete kinni. Kui on parajasti trükikulud tasutud
ja leht tuleb juba rotatsioonist, kargate sisse ja lööte
käpa peale. Teil pole tsensuuri, teil on keskaja vägi-
vald.“

„Kohus otsustab. Kohtuvõim on rippumatu ja teeb
õigust,“ toonitas minister muiates. „Võite minna,“ ütles
ta siis järsult.

Nii viskas minister nad uksest välja.

See ei heidutanud proletaarlast. Ilvesele tegid nad
ülesandeks uus luba hankida, ja nii oli Jaan alatine
manguja trükiasjade osakonnas. Ühe loa saavutasid
suure surmaga. Kuid sellest oli vähe. Nüüd tuli mu-
retseda varuks veel teine, kolmas ja võib-olla ka
neljas.

Tööliskirjandus kannatas rüüstangutest rängasti. Ala-
tine ilmajäämine rahast ja ka lehest kaotas tellijate
usalduse. Aga seda oligi valitsevale kildkonnale tarvis.
Sellelegi otsisid proletaarlased vastumürki. Kuid ka
vaenlastel ilmusid uued võtted. Nad kahmasid rüüsta-
misel kaasa tellijate nimestikud, raamatupidamise ja
valmistehtud aadressid. Töölised omalt poolt võitlesid
ka selle vastu: peitsid dokumente seltsimeeste korter-
ritesse, tehes nimestikud, aadressilehed, isegi arveraa-
matud mitmes eksemplaris. Agendid nuuskisid, kangu-
tasid läbiotsimistel isegi Töölismaja põrandalauad üles,
kolasid mööda kortereid, arreteerisid. Kuid proletaar-

laste visa organiseerimist ja võitlust oma klassi asja eest ei suutnud nad seisma panna.

Töölisajakirjanduse vankri kodaraisse pildusid kaikkaid isegi tagurlikumad trükitöölised. Uhed pistsid käsikirja pihku nendele, kellele oli seda vaja autori kindlaks-tegemiseks, andsid teateid, mida oli vaja nuhkidele. Teised ladusid omalt poolt töölisklassivõitluse-vastaseid hüüdsõnu teksti, moonutasid ära ajalehe loosungid. Klassiteadlikud trükitöölised võitlesid niisuguste „ameti-vendade“ vastu, kuid kahjuks mitte vajaliku mõjuku-sega, sest kogu see osa töölisklassist polnud küllalt revolutsiooniline, vahtis teatava kõhklemisega kord sot-side, kord revolutsiooniliste proletaarlaste poole, kuna kollased ja mustad nende hulgas üldiselt kaunis suure kogukese moodustasid.

Aga organiseerimine ja selgitustöö käisid edasi nagu härrade ja nende teenrite kiuste. Rahvahulgad koondusid ikka rohkem oma häälekandja ümber, kuulatades üha enam selle partei häält ja kutset, kes seda ajalehte võitlusvahendina kasutas.

37.

Oli juba kevad. Murulatv tõusis haljendama, lumelilled hakkasid õitsema, kattes lopsakate lepapõõsaste alused sinise helgiga. Valged ülased ajasid värsket maa põuest ninad välja. Nende kollased südamed värisesid tuules. Heinamaal olid aetud laiaili mutimulla hunnikud. Künkad olid kuivad. Neil võis juba istuda ning kuulata hoburästa kädistamist ja kirglikku lendu ümber pesa-paiga. Ka linnatänavad olid kuivad. Tolmasid. Lapsed

mängisid liivas, jalad mustad ja kärnas. Töötoad tehas-tes läksid soojemaks. Päike paistis heledasti katuseak-naist. Paks tolm ja sinine suits täitsid ruume. Töölised läksid einet võtma muruplatsile, mis haljendas Krause ja Ko. mõnes hoovinurgas. Ka raudteetehaste palga-orjad nautisid kevade tulekut. Meistrid ja abimeistrid ahvisid suurematele härradele järele ja otsisid lõbu.

Sillamäe perekonnapea oli seitsaadik pahane, kui ta korter Milla pärast segamini pöörati. Nende maja oli nüüd ümberkaudse rahva silmis kommunismikahtlane. Aadu Sillamäe luges seda endale hävinguks. Kuigi see mõte vaheldus teisega — nimelt temagi oli kuulnud, nagu oleksid praegu võimul oleva kildkonna valitsuse päevad loetud, kuid see ei lohutanud teda lõplikult. Ta oli harjunud lapsest saadik härrade-taoliseks püüdma. Näiski nüüd olevat tõusul — aga korraga — tööliste võim! Siis hakkavad vabrikus veel tedagi käsutama!

Aadu Sillamäe oli kasvanud maal ja oli õpetatud unistama aegadest, et ka alamrahvas võib „ülemrah-vale“ näidata, kuidas ta suudab niisama puhtalt riie-tuda, hästi süüa. Ta oli mõisa kärneriks. Isa parandas talle mõned kuldrebased sukasäärest, ja Aadu tuli linna. Püüdis ja rühkis, kuid nüüd laps — nisuke!

Kui ta täna nokastanult koju tuli, võttis ta tütre käsile. Trotsis ja torises: kangekaelsed, vastuhakkajad, jonnakad, ninatargad! Milla seda kaua ei kuulanud. Juba hakkas ta järsku liigahtama. Põrnitses altkulmu, raputas juustesalku ja siis vastas teravalt: see loba tüütab.

Kui ta isale ette heitis veel alatist joomist, oli see vanale Sillamäele liig. Aadu siirdus poliitikale. Kirus ja sõimas töölisi redudeks, sulideks ja võõra ausasti

teenitud vara himustajaiks. Milla enam ei kannatanud. Oli tundnud neid, näinud. Neil, kes temaga kokku puutusid, olid aated peas ja nad kõnelesid õigust. Ja Milla vihastus, ta üsna kiljus:

„Ära laima!“

Aadu tõstis kulme, aga tütar jätkas:

„Mis sina tead töölistest?... Joomar!“

Aadu läks näost veripunaseks ja vaatas ringi. Vaibaklopits rippus seinal. Ta haaras selle ja kargas sõna lausumata tütre kallale. Anu tuli vahele.

Lõppes sellega, et Milla naabertuppa jooksis, kuna Aadu vandus tütart ja käskis tal end siit koristada.

Ena käis Millat naabri juures sõitlemas ja tagasikutsumas, manitses teda loobuma Töölismajast, kuid tütar ei kuulanud enam neid noomimisi. Pidas aru, kus ööbida. Siis tuli meelde, et oli kutsutud täna kohtamisele. Ei teadnud isegi, kellega kokkusaamine ees seisis. Leida pidi teda juhutama kohtamisele, kus temaga taheti tutvuda.

38.

Kokkusaamine oli Marmorgia. See oli Millal esimene kord kohata põrandaalust. Marmorit huvitas Milla tööjõuna.

Oli puhkepäev ja ilm ilus. Milla toimetati juhutatud kohale. Marmor püüdis juba eemalt Millat hinnata, silmitsedes tema kuju ja kõnnakut, mis oli julge ja ühte-aegu tujukas.

Milla asus kohmetamata päevasündmuste arutamisele. See tõstis Marmorit asjalikku hinnangut.

Nad läksid edasi. Marmor asus asja juurde. Päris üht-

teist. Pinnis Milla vaadetest ja arusaamisest välja soovitavad teated. Päris tehtud imestusega, miks Milla noorust ei maitse nagu teised ja jändab niisuguste hädaohtlike asjadega nagu tööliklassivõitlus, ise aga vahtis ettevaatlikult kõrvalt, milline on Milla ilme vastamisel.

Siis jäi Marmor sõnaahtraks ja igavaks nagu harilikult, kui tarvilik jutuajamine oli lõppenud. Tal olid meeles töö, sidemed, konspiratsioon, vastase ninapidi vedamine, uute jõudude otsimine. Unustas vahel Milla, kes tema kõrval sammus ja vahetpidamata lobises. Siis tuli meelde, et seda kohtamist on vaja kasutada ja saata kirju seltsimeestele. Siin aga polnud paras koht kirjutamiseks. Astusid edasi. Jõudsid heinamaale. Siit ruttasid läbi. Milla jõudis Marmoriga, kes kiiresti edasi vehkis, vaevu sammu pidada. Tulid metsa. Sirged kuu- sed ja pikad maltsakased tõusid taeva poole nagu put- ked. Teispool metsa oli jälle heinamaa, mis paiguti haljendas. Läksid põõsaste vahele. Marmor istus ja hak- kas põlve otsas raamatul kirjutama, unustades nähta- vasti tüdruku.

Milla hakkas ringi silkama. Marmor pidas teda tera- selt silmas, peatudes vahel kirjutamises ja arutades enda- misi, mida õieti kujutab see pisut hüpleva kõnnakuga tüdruk ustavuse mõttes.

Eemalt leidis tüdruk küüni. See oli tühi. Jooksis edasi. Tuli teine küün. Siin oli kasehagu ja sületäis heinu. Jooksis Marmor juurde tagasi. See kirjutas ikka. Pak- kis ühe kirja, võttis teise, peatus ja tõusis. Läksid edasi. Milla korjas värskaid taimi, uuris neid ja otsis nende liigitunnuseid. Jõudsid teise küünini. Milla ronis luugile.

„Poeme siia öömajale!“ naeris ta tahtmata. Kuid endal hakkas halb. Häbenes oma mõtlematut lauset.

„Siia?“ muigas Marmor. „Siin puudub ju põrand, mille alla minusugune võiks pugada.“ Pidi veel midagi ütleva, kuid märkas Milla piinlikkust ja vaikis. Milla istus küüni luugile ja näris mingit rõhulatva. Marmor aga asus kivile ja jätkas kirjutamist. Milla heitis talle põgusa pilgu. Selle inimese asjalikkus ja puisus tegid ta isegi vastumeelseks. Millas tõusis koguni viha, kui mõtles, missuguse pilkega Marmor vastas tema süütule ütlusele jääda küüni öömajale.

Aga kui Marmor siis hakkas seletama, kuidas siin olevat lahe hingata pärast umbseid urkaid, jälgis Milla teda huviga. Kuid rinnus ängistas. Marmor mõistis teda valesti!

Ja Milla muutus ikka diskreetsemaks. Istusid veel, nüüd juba vastamisi põõsaste vahel kividel. Milla ees seisis Marmor täies suuruses. Ta oli Milla meelest teistest erinev. Labane riietus. Nokkmüts, säärsaapad, kuldunud püksid. Ja need välgatavad silmad tihedate kulmude all! Milla vaatas ainiti tema kondisesse, habemetükkaisse kasvanud näkku. Seal oli igapäevase rühkimise, aga ka mure jälgi. Seal olid igavese hoole vaod. Suu oli kokku litsutud ja andis tunnistust, et siit pole ammu enam tulnud tühje, kõmisevaid ilukõnesid, vaid väheseid asjalikke juhatusi poliitiliseks tööks kauaaegsete kogemuste põhjal.

Marmor ulatas Millale väikese pakikese, pigem mitu pisikest kirja, mis olid kokku keeratud kitsasteks liistudeks.

„Viige need seltsimeestele!“ ütles ta ja seletas, kellele need on määratud.

Nad suundusid linna poole.

„Teate, isa viskas mu uulitsale, sellepärast andsingi nõu küünis ööbida...“ ütles äkki Milla ja sõna jäi talle kurku. „Vannub, mina olevat kommunist ja rikkuvat tema elu,“ lisas ta.

Hääl halenes, nii et kõva Marmoritki valdas heldimus. See olend oli nüüd just kui näabus, kurb, mannetu, abiotsiv.

„Kõht... ja muidugi mõni väikluski, aga ka arusamatus või pimedus sunnib vanemaid lapsi uulitsale heitma,“ sõnas Marmor ilma rõhuta. Näis, et ta oli hajameelne või mõtles millestki muust.

„Mida kõike ei tee kõht...“ arvas Milla.

Nad lonkisid pikkamööda. Tuul vaikis. Loodus paistis rõõmustlevat. Aga Marmor näis kuskil eemal viibivat.

Auto sööstis neist mööda maa poole.

Nad jõudsid linna lähedale. Kõnelesid tühja-tähja, teesklesid. Marmoril oli seda tarvis inimeste nähes, et olla harilikku linnapoiisi laadi, kes on jalutamas oma tütarlapsena.

Siis muutus ta aga jälle ametlikuks. Astus Milla kõrvale ja seletas talle sosinal, mida on vaja teha. Ja Milla noogutas tahtmata niisama ametliku ilmega, nagu istuks ta kantseleis masina taga ja saaks paberi ümberkirjutamiseks.

Marmor oli informeeritud, millise esitise Toming oli teinud insenerile. Ta oli seepärast huvitatud Rängelist ja soovis teda nüüd uuesti näha. Ilvesele ta oli soovitanud insener ühinguist välja heita, aga kahtlustused muutusid ikka tõsisemaks. Juba enne oli ta Tomingat hoianud. Kuid Tõnis, aetud kergest usaldamisest, oli mässinud enda halba võrku. Lootused petsid teda. Ikka roh-

kem niite jooksis Marmori kätte. Kes neid paelaotsi Marmori asukongi juhtis, seda ei teadnud keegi peale Marmori ja lüli, kes toimis täitsa konspiratiivselt. Oli kindlaks tehtud, et „trükikojaja plaanid“ on juba kaitsepolitseis.

Läks videvikuks. Udu kattis vainud. Sajad kevadised aroomid täitsid õhku ja tungisid jalutajate ninna.

„Te võite mind kutsuda „onuks“,“ ütles Marmor, vaadates poolviltu Millale. Kitkus lepaokstel tähtsaid lehti ja muigas. Tal näis olevat hea tuju.

Kõnelesid siis ülikooli lõpetamisest ja sellest, kas on tarvis tunda rooma õigust, rääkisid „ilmalikust leerist“⁵ ja sellest, kuidas „punased“ haritlased ei julge meil tööliskursustel loenguid pidada, vestlesid töölisvastasest ideoloogiast ja vaimsest paljasjalgusest, mis vähkreb uulitsakirjanduse poris.

Viimane aine pani Milla nõksatama. Oli seni austanud „ uut kirjandust“, näinud selles kõige paremat ja ilusamat, ja korraga Marmor kõneles sellest „pahnast“ suure üleolekuga.

Jõudsid linnaserva.

„Tooge siis Rängel siia — nii nagu teile ütlesin,“ sõnas Marmor lahkudes. Milla ruttas minema. Marmor ei jäänud ootama, vaid astus kiiresti edasi.

39.

Rängel võttis Milla lahkesti vastu. Kummardas, teenis ja hakkas manguma, Milla astugu taamale, kus „seltskond koos“. Üksnes Milla puuduvat, keda ta pikisilmi oodanud. Oli ilmne, et insener oli joonud. Milla tõrjus teda eemale:

„Mul pole aega. Tulin tarbe pärast.“ Ta kutsus inseneri kõrvale ja sosistas talle, et peab kaasa tulema.

„Muidugi, muidugi,“ laotas Rängel käsi. „Kas kaugel? Millal?“

Milla ütles koha ning aja ja taipas alles siis, et tegi Marmorini käsu vastu. Ta hammustas huult ega teadnud hetkeks, mis nüüd ette võtta. Insener aga oli nagu hullunud. Kas ta oli vaimustuses Milla pärast või purjus, oli võimatu aru saada.

Rängel astus tagatuppa ja karjus teistele, et ta üürikeseks lahkuma peab. Võõraste hulgas oli Redu. See kargas tema juurde. Varsti oli tal kõik teada. Nüüd ruttas Redu inseneri töötuppa ja kahmas laualt kõnetoru.

Kaitsepolitsei agent jahmatas, kui Redu talle Marmorini kohtamispaiga ja tunni teatas. Ta viskas kuulamistoru kahvlile ja pani jooksu. Alarmeeriti kogu koosseis. Algas kihin-kahin. Ühtedel olid meeles autasud, kiituskirjad, teistel surmahirm. Varsti olid kõik tänaval. Võeti appi välispolitsei, kes paigutati kiiresti kohtamispaigale ligidale hoovidesse. Hoolitseti igaks juhuks esimese arstiabi eest, tellides välja vastava kiirabiauto.

Milla seisis hetke Rängeli eest, siis jooksis ta välja. Esimene tung oli tõtata kohtamispaigale ja teatada, et ta oli teinud koleda eksimuse. Aga kas oli sel tõesti tähtsust, et ta oli Rängelile koha öelnud? Ja kust leiab ta enne kohtamist Marmorini? Milla käis nõutult mööda uulitsat edasi-tagasi. Siis ta nägi, kuidas Rängel teda märkamata mööda ruttas. Milla tahtis talle järele tõtata, kuid tundis vastikust. Talle näis nüüd, et kõik on korras. Ta tegi mõned sammud Rängeli järel ja nägi, kuidas ta kohtamispaiga suunas kõrvaltänavasse pöördus.

Kaitsepolitseinikud käisid määratu suure erutusega

kohtamispaigal, tilkusid ümberkaudseil tänavail. Nende pinevus tõusis tipuni, kui Rängel tänavale ilmus ja ettevaatlikult ringi vahtides siit läbi ruttas. Tema ees ja taga liikusid tumedad kujud, kes iga vastutulijat altkulmu silmitsesid.

Aga Marmor ei mõtelnudki siia ilmuda. Ebakindlad isikud, kellega oli vaja kohata, lasti enne läbi mitme seltsimehe käest, kuni nad põrandaaluseni jõudsid. Marmor astus tuttava seltsimehe korterisse ja tegi talle ülesandeks kohtamispaigalt läbi minna ja insener hoopis linnast välja tuua. Et see seltsimees Rängelit ei tundnud, Milla aga talle Töölismajast tuttav oli, pidi ta Milla käest inseneri „vastu võtma“.

Marmori poolt saadetu otsis asjatult Millat ja läks viimaks koju raske südamega, et ülesanne jäi täitmata.

Marmor aga suitsetas paar tundi piipu, oodates linna serval kraavi ääres, kus konnad kõige kirglikumas pulmatujus üksteise võidu kaasitasid.

40.

Milla oli kirjad, mis Marmor talle andis, peitnud sõbra poole, kuhu ta vanemate juurest lahkudes oli pannud oma vähesed asjad. Nüüd võttis ta uuesti kirjad ja läks neid kätte toimetama. Salajane saadeti nagu kiheles tal põues. Püüdis külmavereliselt käituda, kuid siiski tundis ta mingit kohmetust. Oli arg ja vilumatu. Julgustas end, aga see ei aidanud.

Ta peitis kirjad põue. Piilus uulitsal ringi, kas teda keegi ei jälgi. Näis, et kõik inimesed on kahtlased. Võttis pimedamas kohas kirjad põuest, katsus, kas pakike on tõesti Marmori oma, ja pani siis uuesti põue.

Ta läks kõigepealt Arnold Raamatu juurde.

Kui ta Raamatu toa uksele koputas, ei vastanud keegi. Kui ta veel logistas, ilmus kõrvaluksest naine, kes jutustas, et Raamatuga sündinud mingi meelemuutus. Läänud rahutuks, vihaseks. Endisest mõistlikust mehest saanud moonutis. Kord olnud ta endiselt vaikne, kord teinud skandaali, pole „kultuurinimese mõõtu“ välja andnud.

„Peksis mööblit ja klahmis peremehe näo täis. Ise läks,“ lõpetas naine.

Milla oli kuulnud, et Arnoldit solvatud poliitilises võitluses, kuid polnud selge, missugune oli Arnoldi hingeline tasakaal. Igatahes oli hilja teda otsida.

Sõbrannade poole ööbima minna ta ei tahtnud. Lonkis mööda tänavaid mõtiskelles. Rahvast liikus tavalisest rohkem. Näis, et kogu publik on ärevuses. Ta ei teadnud, et Marmori küttimeine kaitsepolitsei poolt oli pool linna jalule ajanud.

Läks nõutult edasi. Viimaks jõudis ta võõrasse agulisse. Madalate majade rägastik seisis ümberringi. Raske oli hingata. Siin oli kehvikute sompus maailm. Nahavabrikust hoovas vänget parkimishõngu, tänavad haisid.

Milla seisatas maja ees, mis oli suurim selles agulis. „Linna öömaja“, luges ta ja astus sisse. Maksis, mida nõuti. Mitmesugused kaltsakad laaberdasid ta juurde ja kerjasid armuandi, mangusid poolvägisi leiba, raha, riideid. Milla taandus ukse poole ja poetus tänavale. Jõudis pikkade majade juurde. Need olid küünitaolised ehitised, kuhu linn paigutas üürnikud, keda „rippumatu ja õiglane“ kohus oli majaomanike nõudmisel korteritest välja visanud.

Nüüd tuli Sillamäele Töölismaja meelde. Ruttas sinna, kuid ukсед olid lukkus. Hotelli minekuks ei jätkunud tal raha. Astus siis uuesti öömajja. Teda juhatati teise ruumi. Siin olid voodid, lauad, taburetid, vooditel hallid vaibad, padjul kollasest kalingurist püürid, kuna eelmises kongis olid vaid kahekordsed narid põhuga.

Magas öö siin.

41.

Varahommikul läks Milla tänavale. Päike paistis. Töölised ruttasid. Kojamehed kastsid tänavaid. Värske õhu ja kastelõhna iiling vaheldus parkimishõnguga. Milla lonkis ringi. Ostis einet ja näsis süüa puiestee pingil. Kui jõudis uste avamise aeg, sammus ta Töölismajja. Siin askeldasid asjaajajad. Läks metallistide ühingusse, palus registri ja otsis Raamatu aadressi.

Päeval kuulis Milla Marmorit küttemisest kaitsepolitsei poolt. Oli esiti põrutatud ja kokkunud, pidades end süüdlaseks selles hädaohus, mis ähvardas Marmorit. Uhteageu aga oli ta rõõmus ja rahustas ennast, et kõik lõppes hästi. Õhtuks, kui läks otsima Raamatut, oli ta hingepiin peaaegu unustatud, tuju oli lõbus. Ruttas jooksujalu otseteed ja leidis otsitava korteri kergesti. Koputas. Raamat avas. Imestas Milla ootamatut ilmumist ja surus õrnatundeliselt ta kätt. Palus istuda ja küünitask talle uue valge poissmehetabureti.

Varsti vestles Milla täie innuga ja hakkas Arnoldit pilkamagi. Kuid Raamat ei pannud seda tähele. Oli endine vagur, pikaldane, sõnakehv.

Kui nad olid küllalt lobisenud, ulatas Milla talle Marmorit kirja. Raamat haaras selle kärsitult, nagu oleks

seda ammu oodanud või nagu ootaks ta enda kohta halba otsust. Kuid ümbriku avada ei tihanud. Mõtles oodata Milla lahkumiseni, kuid samal ajal soovis, et see natukesekski veel siia jääks. Milla ei näinud aga lahkumisele mõtlevatki.

Viimaks avas Raamat ümbriku. Sealt tuli välja kitsas pabeririba, täis kõveraid ridu ja kiiresti kriitseldatud tähti.

Luges salaja:

„Kallis seltsimees!

Töölisühingute ringkonnas liigub keegi Rängel. On tekkinud kahtlus, et ta on kui mitte provokaator, siis nuhkide agent. Võtke juurdlemine põranda peal enda ülesandeks. Koguge kokku tema kohta käiv materjal ja esitage mulle. Ta olevat metallistide ühingu liige. Olgu teadupärast, et talle on midagi pühendatud, mis on ka nuhkide staabis teada. Teie olete metallistide ühingu esimehena muidugi kõige rohkem sellest härrast huvitatud.

Sm. tervit. Mart.”

Raamat luges veel kord. Kortsutas siis paberi, viskas pliidi alla ja põletas.

„Kas olete insenerihärrat ka viimasel ajal näinud?” küsis ta Milla poole pöördudes.

„Ei, see pole keegi muu kui kaitsepolitsei käsilanel!” ütles Milla julgesti. Ta nägi, et Raamat veel midagi ei teadnud kärast, mis oli tööliste keskel Marmorri püüdmise kohta. Nad kõnelesid veel ühest ja teisest ning viimaks palus Sillamäe luba siin ööbida.

Milla elas siin mõned päevad. Kuid siis hakkas talle muutuma vastumeelseks. Igatsus painas teda. Kui ini-

mesed teda vaatasid, siis paistis nende nägudest eel arvamust, hukkamõistu, vastu rindu löömist. Ta mõtles, et see on Raamatu juures elamise pärast, Raamatu pärast. Raamat muutus tema meelest kõigi nurjumiste põhjustajaks. See oli mingi salajane tülgestus, mis ei lubanud Millat enam siin püsida. Arnold oli ju kõigiti korrektne, püüdis olla armastusväärne, teenistusvalmis. Ta iseloomus polnud norimise joont. Aga ta rögises veidi, ta jalad haisesid higist ja suured käed olid punased, mis Millale ei meeldinud.

42.

See oli pühapäeva hommik, kui Milla läks Ilvese ja Müüri juurde. Oli päikesepaisteline ilm, nagu need suve tulekuga ikka sagedamaks muutusid. Linn oli tühi.

Jaan ja Leida pikutasid mõlemad voodis, käed üle pea, silmad hälbinud lakke. Harva vahetasid nad mõne üksiku sõna. Nad ringutasid justkui pohmelust põdedes.

Uksele koputati. Jaan heitis vaiba kõrvale ja tõttas avama. Tulija oli Milla. Ta oli värske. Ripsmed olid nagu musta niidi narmad päikesekullas. Sinisilmad veidi niisked, vaatasid sõbralikult. Punased huuled tõmbusid naerule, kui ta nägi Leidat veel süngis. Milla tumedad juuksed olid siledaks kammitud. Üle pealae löikus lahk nagu metsasiht. Näos paistis jõud.

Ka Leida tõusis. Ta roosad käsivarred õhkusid soojust. Juuksed sassis, põsed veidi õhetavad, suu naerul ja silmad puhanud, oli ta tavalisest ilusam. Ta oli kõhnunud, nagu oli muutunud ovaalsemaks, liigutused elastsemaks. Ka tema tõusis. Kohe haaras teda kõhahoog. Jaan heitis

vaheldumisi pilgu temale, siis Millale, kes oli tõsine ja kaunis kui marmor. Aga Leida kõhis ikka.

Nad vaikisid kolmekesi.

Jaan ja Leida riietusid. Milla oli jutukas ja köitis ikka rohkem Jaani tähelepanu. Leidat ei saanud see ükskõikseks jätta. Ule ta näo levis muietesagar. Talle tuli meelde kõnelus Jaaniga „mõistusest“, ja ta muigas jälle. „Me oleme mõistusega!“ naeris ta.

„Mis sa muheled?“ küsis Milla.

Leida ei lasknud end eksitada. Toimetas ja talitas. Tõi vett, pesi silmi. Ta käitumine oli kõigiti võõrastav, närviline.

„Muidugi! Me oleme mõistuseinimesed!“ pahvatas Leida uuesti. Milla imestas. Ta ei suutnud mõista, mida tähendas Leida vihje. Aga Jaan vaikus.

Leida kurjad pilgud peatusid ainiti Millal. See oli midagi kahtlustavat, vihkavat, ja Millat salvas mõte, kas Leida pole mossis Marmoriloo pärast.

Leida oligi sellest lähemalt kuulnud, kuna Jaan üksikasju ei teadnud.

Ilves hakkas naise metsaminekule õhutama. Teda tül-gastasid Leida pilgud Millale. Soovitas neile värsket õhku, kus hajub raskusevaim, asub asemele „ligimese-armastus“. Kuid Leida vaidles vastu, teeskles haigustki, riietus koguni lahti ja heitis sängi. Ka Milla kurtis väsimust. Lõpuks jäid kõik koju.

Varsti kuuldus Milla rahulik hingamine. Samuti vajasid Jaani silmad kinni. Kuid Leida ei uinunud. Ta vaatas reipale Millale, kes rahulikult magas, siis Jaanile...

Marmoriloo äraandmine... Ta südant läbib nagu oda. Ta muutus nõrgaks, värvilised räitsakad virvendasid silmade ees, käed hakkasid värisema. Äraandja?... Aga

võib-olla ei ole? Kas see pole kiivus? küsis Leida endalt. Seal lebab teine, reipana, rõõsana, tugevana. Rinnad nagu pleekinud arbuusid. Leida vaatles ennast. Kõhn nagu paistis sinkjana. Silmaalused õrnalt vikerkaarelised.

Milla kael oli sirutatud üle padja. Ta tõmmukas-punakas nagu oli muretu.

„Ei! Kui tema suudab võita teda minust rohkem, olgu! Minul on tarvis minna vabrikusse, ühinguisse, tööliskul-kadesse ja kutsuda neid võitlema kõigi nende pahede vastu, mis sunnivad inimesi vaevlema, kiratsema.“

Ta istus. Rüüpas vett. Siis viskus kummuli laua najale, ja tundus, nagu oleks ta käinud läbi kargest allikast. Ta väsis lõpuks ja uinus.

Kuid paari viivu järel virgus ta uuesti. Ehmus üles. Kohendas end, riietus, suges pead ja äratas teised.

Oli küll tusane, kuid katsus end võita.

„Värsket õhku!“ arvas ta nüüd ja hakkas end välja-minekuks seadma.

Päike oli õhtusse kaldumas. Pilverünnakad tõusid laotusse nagu puuvillatupsud.

Ka teised olid Leida ettepanekuga nõus, et minna parki.

Teel kihutasid sõidukid, jalgrattad, autod täis tõusikute lapsi ja noorhärراسid daamidega. Tänavad kihasisid rahvast. Pargis oli näitemüük. Kirjud ja triibulised lipud lehvisid vanade pärnade küljes. Plekist kuked kiresid, savist piilud ajasid oma õõnsat tooni. Linnud vidistasid.

Oli invaliidide loterii. Puujalgseid, käetud ja pimedad lääpasid orkestri ümber. Madrused, sõdurid ja noor-mehed vuristasid õnneratast, puistates viimaseid krosse kassa ahnesse kurku, kuna härراسed mängisid tennist ja kihutasid ringteel, sest nüüd polnud neile enam vaja seda invaliidideks muudetud suurtükiliha.

Meeste, naiste ja laste laagrid olid laotunud haljale murule. Viinapudelid solksusid publiku keskel. Lõõtspillid, kitarrid, mandoliinid, suupillid mulisesid ning väaksusid ja lällutavad paarid löid tantsu.

Ka Ilves, Müür ja Sillamäe jooksid lustakalt, nagu oleks neid äsja paelust vallandatud. Olid leplikud ja rõõmsad. Kõik näis alistuvat paratamatusele, oli kerge hingata, hetkel tundus elu täisverelisena. Nad vallatasid läbisegi. Aga Jaani silmad peatusid täna Millal. Tema sõnu haaras ta kohe. Tema teravmeelsus tegi talle täna lõbusat meelt. See solvas Leidat, kuid seda ei pannud Jaan tähele. Kui nad jalutasid liivateel, hoides üksteist käe alt, siis hoidis Jaan Millat hellemini kui teist. Millaga oli tal rohkem asja kui Leidaga. Ja viimane rabeles end sellest ahelast lahti. Ta otsis endale tegutsemist mujal. Jooksis põõsastikku, keerutas kõikjal. Pildus käbisid, mis punetasid kuldses loojangus kuuseladvas. Siis tuli toomeokstega, kasteheina ja piibelehtedega. Ta kadus ikka ja jälle, et Jaani-Millat läheksid silmist, nende kudrutamine kõrvust. Kuid keegi sundis teda tagasi tulema, üha sagedamini ilmuma. Selleks leidis ta ettekäändeid. Ta pakkus neile pruutpärgi, lillekrantse, piimnõgese kimpe. Viimaks see sundis irduma ka Millat. Nüüd jooksid nad kahekesi, kuni väsisid.

Koju tulid nad hilja. Pool ööd kadus. Leida valmistas Millale aseme raamile, ise heitis ta teise seina, Jaan — põrandale. Viimaks kuuldus Jaani norskamist. Milla viskles küljelt küljele. Leida oli samuti ärkvel. Oli ärritatud. Närvid olid pingul ja unelmad ei andnud püsi. Hooti tuli higi laubale. Süda kloppis. Palavik levis üle keha. Veri tulvas näkku. Janu hakkas kuivatama keelt.

See oli piinav öö. See muutus rängaks kannatamiseks. Eile oli Leidal vabrikus riid meistriga, kes oli võltsinud tema palgaraamatut. Pahatihti vihastati teda seal här-rade lemmikute poolt, kes roomasid oma isandate ees. Kõhis hoo. Tõusis istukile.

„Ei suuda taluda sääraseid öid,“ mõtles ta. „Ära siit! Ära!“ Tundus, et see oli hullumeelsus, mis tikkus teda lämmatama. Ta ajas silmad pärani. Kuulatas. Kõik oli vaikne. Ta silmist veeresid mööda kõik ülekohtused stseenid, õiglusetus, viletsus.

„Ah-ah-haa!“ ... naeris ta. „Ses neetud korras! Meid pigistatakse tühjaks nagu sidrunid... Me oleme põdu-rad, tiisikuses, langetõbised...“ Siis siirdusid ta mõtted lastele, perekonnale. Ta sirutas käed Milla poole, kes magas rahulikult. „Ah-ah-haa!“ naeris ta uuesti, aga nüüd juba valjusti.

Milla ärkas. Ka Jaan virgus. Ta tuli põrandale, süütas tule ja läks Leida sängi ette.

„Mis sa tahad?“ käratas Leida.

Uni ei tulnud enam kellelegi. Oli juba hommikupoolik. Leida võttis nüüd raamatu ja luges. Aga mõtted ei koondunud. Ainult üksikud lõiked lehekülgedelt jäid talle selgemini meelde.

Ilves süütas paberossi. Ta käis mööda tuba paar korda ringi. Istus laua äärde Leida vastu.

„Tuleval puhkepäeval tuleb korraldada naiste miiting,“ ütles ta.

„Suurepäranel!“ vastas Leida rahulikult toonil. „Aga kus see teha?“

„Kino üürida,“ arvas Jaan.

„Seal ei saa enam ühtki koosolekut pidada. Politsei on tagaukse kaudu ära keelanud,“ seletas Leida.

„Jah, politsei on igal pool käinud ja ära keelanud,“ kinnitas ka Milla.

„Kuskil peab ikkagi saama!“ arvas Jaan. Ta koputas suitsult tuhka toosi, puhus sinist tubakavingu lae alla ja jätkas: „Teil tuleb selle nädala jooksul vähemalt pool tosinat lastegruppi luua. Üldnõukogu otsus. Tehke lastevanemate koosolek.“

„Jaan, sellest ei tule midagi välja,“ ütles Milla viriseva häälega.

„See tuleb teostada,“ ütles Jaan käskivalt.

„Võib-olla!“ itsitas Sillamäe.

„Võib-olla, võib-olla,“ korrutas Jaan. „Meil on „peab olema“. Meie „võib-olla“ peab olema — „on“! Meie ei kõnele: „peaks palka juurde nõudma“, vaid: „nõudke palka juurde!“ “

Ka Leida sai siit hoogu. Ta hakkas Millat trotsima, see ei oskavat ühtki sammu astuda proletaarlase seisukohalt, ikka virisevat ja punnivat vastu. Tühjad unelmad olevat tal peas kindla tahte ja võitluse asemel. Kuid Jaan ei lasknud neid nägelda. Ta arvas, see on ainult armukadedus.

„Kustuta tuli, ja magama!“ kamandas ta isalikult.

Naised hakkasid naerma. Milla turtsus veel tükk aega. Aga kui Jaan käis peale, jäi ta vait, olgugi et see kamandamine tundus talle imelik. Leida aga istus endiselt. Kängitses. Solistas ämbrite ja sangade kallal ning torises. Ta halvakspanu polnud selgesti kuulda, kuid seda rohkem ta alaline jorin ärritas Millat, kes juba tusaseks muutus.

„Leida, mis sa torised ja norid?“ küsis ta äkki.

„Mis sa... Mida sa siia magama tulid? Kes Marmo-

rile nuhid kaela saatis?" Ja Leida ise tundis, kuidas tal hinge matab.

„Mis nuhid Marmorile kaela saatis?" säristas Milla.

„Sina mängid nuhkidega kokku! Mängid provokaatorit!" pahvatas Leida. Millale tulid need sõnad nagu vasaraga pähe. Jaan ajas enda pisut üles ja käratas siis Leidale:

„Mis juttu sa ajad! Kus on sul faktid?"

„Jah, seesama daam saatis Marmorile nuhid kaela," ütles ta kindlalt.

Milla muutus valgeks nagu lina.

„See on laim!" ütles ta vaevaga.

„Marmor just sinu poolt saadetud nuhkide eest vaevalt pääses põgenema!" vastas Müür.

Kuid Milla ei kannatanud enam. Kargas nõelatuna Leida ette, tõmbas käed rusikasse, kiljus: „Pole minu süü!"

Jaani keelust naised ei hoolinud. Kisa kippus kasvama ja juba teiste majaanike kõrvu ulatuma.

„Tee asi enne selgeks, siis tembelda provokaatoriks," kähistas Milla ärritatult.

„Nuhk!" kähvatas Leida talle niisama erutatult vastu.

Ilves ei suutnud orienteeruda, kas Leida sipleb armukadeduse paelus või on ta kahtlustused tõe alusel. Ja kelle vastu on siin armukadedus? Nad olid ju kinnitanud, et nad on „mõistuseinimesed". Aga jalgade trampimine segas ta mõtteid. Viibutati rusikaid. Nad ähvardasid vastamisi ja olid teineteisele kallale kar-gamas.

Ilves vaatas neid mõlemaid. Leida peitis silmad rätti. Milla seisis, nägu seina poole. Kumbki ei lausunud

enam sõna, vaid mõlemad nuuksusid; see muutus ikka harvemaks ja sügavamaks luksumiseks nende vaibuvast vihas.

43.

Vabrikute ja töökodade viled huilgasid. Leida sidus palukese kimpu ja ruttas tööle. Jaan lahkus varsti tema järel. Milla jäi koju. Ta istus ja mõtles. Käis ringi, ringutas, luges ja luges. Kuid õiget rahu ta ei saanud. Nii viitis mõned viivud, läks siis linna.

Jaan kaalus seda vahejuhtumit ja jõudis otsusele, et siin võib ka Milla suhtes tõtt olla, sest Marmorit tagaajamine oli tõsiasi, millest kõneles terve linn. Kas aga Milla ses juhtumis kuidagi süüdi oli, see oli selgitamata. Ta pöördus nüüd Marmorit poole ja palus kohtamist.

Järgmisel õhtul sai ta kokku Marmoriga, kes seletas, et temal olevat provokaator juba teada. Milla see küll ei olevat, kuigi ta oma vilumatuses oli teinud vea. Pärast kinnitas seda ka Arnold, ja Jaani süda jäi rahule.

Leida enam siia ei tulnud. Ta pakkis oma asjad ja lahkus Ilvese korterist. Lühikese otsimise järel leidis ta ulualust Reburia juures.

Kui asi oli selgunud, asus Sillamäe lõplikult Ilvese juurde. Tal oli kaua piinlik, aga harjus kõigega, sest tal polnud paremat paika kuskil. Töölismajas ta käis Jaaniga. Leidaga kohtusid seal. Olid külmad. Kuid viimaks nad leppisid, vabandasid teineteise ees ja töötasid kõrvuti igal õhtul. Aga kui saatsid koosolekukutseid naistöölistele ja lastevanemaile või kui litografeerisid ringkirju naiskomisjonide loomiseks, siis tõttas Milla

Leidat asendama. Tegutses tema kõrval poole ööni. Varemalt juhtus seda harva. Või kui Leida haige oli, jooksis Milla ikka teda põetama, niisutas ta oime ja masseeris ta lihaseid.

Aga Leida ei andnud järele. Ta möödus Millast külmalt, kõneles napimalt, ametlikult, kuigi olid teineteisele leppides kätt andnud. „Teie“ ütles ta Millale, mis tähendas nende ametlikku vahekorda. Endine südamlikkus oli haihtunud. Kordagi ei nähtud neid vestlemas nagu enne.

See Leida kangekaelsus rõhus Millat. Ta oli tusane ja enamasti pilves näoga.

Millale meeldis Jaan küll endiselt. Aga teda häiris kaastunne sõbranna vastu ja tema vältav ignoreerimine näris südant. See öö, kui nad olid riielnud, rõhus teda. Teda haavas süüdistus, mille Leida oli talle näkku paisanud. Kuid ta andestas.

Käisid järellained, kuid madalalt. Tibar katsus uskuma panna, et Sillamäe on ometi „kahtlane“. Sest kuidas teda muidu toona kaitsepolitseist lahti lasti. Aga Tibar oli oma „kahtlustega“ hilinenud: Milla kasuks oli juba otsus tehtud.

Alles pika aja järel paranes Müüri ja Sillamäe vahekord. Aeg kasvatas haavad kinni. Ja Tibari „kahtlused“ vajusid samuti unustuse hõlma.

Ühiskondlikud toimetused sundisid neid unustama isiklikke asju.

Ettevalmistused lastegruppide organiseerimiseks, mudilaste ringide loomiseks kestsid mõnda nädalat. Nad töötasid välja kavad, kuidas huvitavate mängude ja kergete ülesannetega värskendada noori, kes kopitavad kodanlikus koolis või olid jäetud uulitsale maailma hoo-

leks. Leidal ja Millal oli tegevust palju. Nad ostsid nukke, hobuseid, klotse, püsse. Miks nad mängukannideks relvi hankisid, selleks olid neil põhjused. Poisse tahtsid nad immutada aatega, et inimkond saavutab jääva rahu, kui töörahvas relvadega kirjutab alla sõja-põhjuste hävitamise lepingule. Nad valisid noorte hulgast kunstnikukalduvustega tüdrukuid ja poisse, seadsid neid joonistama pilte, karikatuure rasvunud kodanlastest. Asutasid „pesad“. Ehtisid need plakatite ja lip-pudega. Seintele riputasid nad seinalehed. Sinna kirju-tasid jõnglaste uudised. Nende voorused ja pahed leid-sid seal käsitlemist. Töö edenes. Arenenud maitsega Milla tungis üksikasjusse ja kõneles noortele värvidest, looduse ilust, tööst, mis läheb kasuks rikastele, ja õigu-sest, mida tallatakse jalgade alla igal sammul. Ta ehitas siin plastilisi seadeldisi, kombineeris noortele stiilikaid hüüdsõnu ja ornamente: viisnurki, sirpe ja haamreid, seletades, et see on maailma tööliste ja talurahva ühi-nemise sümbol.

Leidal lasus organiseerimistöö. Gruppide ja terve organisatsioonistiku juhtimine ja suurendamine tegi talle muret.

Nad olid vaimustatud. Ootasid neist kõhnapalgelistest poistest ja tüdrukutest tulevasi kommunaare, kes ehita-vad kommuunid ja asendavad egoistlikke vanu.

Neile korraldati peod. Mudilased kilkasid rõõmust, naersid, lõõritasid lõokestena, kudrutasid tedrepoega-dena. Polnud nurgakest, kus oleks puudunud ilutse-mine, vallatu vadin ja tark lapsejutt. Noorukesed ise olid näitlejad, ilulugejad, kangelased, vägilased, kelle paatos kajas üle saali. Olid revolutsionäärid laval ja sportlased oma tillukestes püramiidides. Säravate sil-

madega elustasid nad vanu, kelle tuhmunud põsk lõi roosaks ja halli kulmu mahendas rõõm.

Ka Milla oli rõõmust ärev. Nende töö oli viljakas. See oli looming. Kunagi polnud tal sellist meeiehead olnud. Ka kodus talitas ta nüüd lõbusas tujus, kuigi siin oli kõikjal tema eelkäija jälgi, mis vahetevahel veel äratasid vaibunud meeleliigutusi.

Jaani vastu tekkinud kartus ja võõrastustunne hajasid. Tema ametlikkus kahanes. Nende vahekord oli seltsimehelik. Aga aja jooksul see intiimsusetus surus alla Milla helluse, mis vahel esile kerkis. Jaan oli rohkem armastatu kui armastaja. Ta toksis rähnina ühte armi, kuni pidi vagla kätte saama. Ta kujutelmad näisid täituvat. Millast sirgus võitleja. Marmorile kandis ta sellest ette. Ühingute organiseerimine edenes. Laialdaste hulkade teadvus kasvas. Klassivahed selgusid. Kodanlaste lõa otsas veetavad pettusid kodanlik-natsionalistlikust poliitikast. Jaani tuju oli sagedasti üpris hea selle edu pärast. Ta naeris kodus, lobises, müras. Aga Milla ei suutnud siiski täielikult tajuda Jaani rõõmu põhjust. Temast Jaan hoidus. Milla juurdles. Võrdies Jaani kännuga või masinaga, kel puuduvad harilikud mehetunded.

Päevad möödusid. Sillamäe jäi tagasihoidlikumaks. Hakkas hoiduma raskustest. Rohkem omakasupüüdlikuks, „nahahoidjaks“ näis ta muutuvat. Ei tahtnud vahel enam töölegi minna. Paberid korjusid talle kodus ette. Katsus Jaanigi töös takistada.

Ilvesel seisis ikka silme ees rida häid võitlejaid, kes loobusid töötamisest, kui neile kaela langesid naised. Nad kadusid pessa, mida hakkasid ehitama. Temal polnud ometi midagi sarnast. Aga Milla seadis end tõk-

keks. Halises. Hoiatas. Jaan naeris. Aga kui Milla ei loobunud, läksid nad tülli. Ilves oli juba pikki aastaid oma klassi teenistuses. Ei, ta ei nõtku siin.

Aga samal ajal tundis ta, et energia oli vähenenud. Enne oli ta kirjutanud, lugenud pikki tunde pead tõstmata. Kuid nüüd jäi ta mõtisklema, puhkama mõne lause järel. Hajameelsemakski muutus. Ta asus nüüd endaga võitlusse. See oli visa maadlus, mis nõudis püsivust.

Milla alatine kurtmine ja halisemine hakkas teda tüütama. Ta ei kinkinud Millale rohkem tähelepanu kui Leidalegi. Nad olid talle kaasvõitlejad, kellelt nõudis tööd, mida rakkuskäed nõudsid neilt kõigilt.

Aga Milla muutus kurvemaks, morniks ja isegi süngeks. Kui ta Jaanile mainis oma häda või tuli tegema komplimente, siis vastas see:

„Ega me pole loksuvad kanad!“

See muutis Milla veel tusasemaks. Aga Jaani see ei eksitanud. Uhingud andsid talle niivõrd tööd ja sündmused arenesid nii kiiresti, et sellised Milla targutused jäid kõrvaliseks asjaks. Siiski Jaan ei hüljanud seda „moraalset saboteerijat“, nagu ta Millat nimetas, vaid katsus teda lohutada, tööle virgutada, nagu Leidatki, kes nüüd rassis hoolega. Jaan tõreleski, et Milla peab endast välja ajama vana saatana, peab maha jätma ebamaterialistliku inimese meeletsemised, kodanlase idüllitsemised. Ilves jutustas talle seiklusi vabrikust, sõduripõlvest, revolutsioonäärade elust. Ta tõi Millale eeskujuks suuri võitlejaid. Vahel ostis talle puuvilja ja maiustusigi, kui kukkur lubas. Kuid Milla jäi sõnadele külmaks. Alles pikkamööda muutis teda asjade käik.

Kuigi streikide puhkemiseks oli põhjust ammu, ei sõندانud ühingud seda organiseeritult omal algatusel ette võtta. Siis korraldasid nad kevadel hääletuse. See näitas, et meeoleolu polnud just põnev. Suve nad arvasid mööda lasta ilma streigivõitluseta. Kollane sügis toob pakase talve ja sügava lume, lõpetab ehitustööd, ajab suvilised linna ja viimased kartulivõtjad väljalt. Siis tuleb külmakäre, mis tõukab nälginud proletaarlaste kibedasse hätta.

Palgad olid pisikesed, elutingimused proletaarlastel rasked. Võitlus pidi paratamatult tulema. Juba küpses hulkades streigimeeleolu. Ei oodatud talve; vastupidi, arvati kohasemaks streikida soojal ajal, kui kütte- ja riidekulud on väiksemad.

Krause ja Ko. mehed olid teistest ärevamad, eriti valukoda. Krause mehed olid ikka ees sammunud, juba vanast ajast, kõigis võitlustes. Ja nüüdki ühel hommikutunnil rõkkas Krause ja Ko. tehase võimas bariton. Masinad jäid seisma. Mõni sõnakuulmatu, kes oli unustanud enamiku distsipliini, püüdis edasi nühkida, kuid sunniti töö lõpetamisele. Viled kõlasid läbi töötubade. Naised kilkasid. Veel mõned mootorid tiirlesid hinge vaakudes. Veel roomasid transmissioonid ülal bensiinihõngus nagu maod. Hiigla-auruhaamer ei kuulanud enam sõna. Ääsid miilaside agoonias. Lõõmavad teraslehed külmased sinkjaks nagu öine taevas. Masinamajas keerati kraanid lahti. Aur keerles üles spiraalina. Kütjad olid kadunud.

Rahvas voolas väravast välja.

See oli teine väljaastumine pärast klassisõda. Eel-

mine lõppes osalise võiduga. Nüüdki koonduti heas usus. Kuid tehases polnud enam veeranditki seda hulka, mis oli siis, ja polnud ka seda hoogu.

Streik oli ikkagi alanud. Krause ja Ko. rakkuskäte kannatus oli lõppenud.

Nad seadsid üles nõudmised, kuigi need ei ulatunud leivakannikast kaugemale. Nõutavaist krossidest poleks jätkunud lapsele sitskuuekski, aga neidki nõudmisi ei täidetud. Ei aidanud läbirääkimised, kauplemised ega mõnede telgitagused saherdamised.

Töölised voorisid tehase juurest linna poole. Aga nad ei saanud minna kaugemale. Eemal paistsid hobused, mehed turjal; ratsanike salk võttis neid vastu. Enne kui tahmanäod jõudsid hajuda, ajasid ratsanikud neile otsa. Naistöölised ja alaealised kilkasid. Kahel pool teed direktori maja ees kasvas tihe akaatsiahekk. Siin tulid ratsanikud töölistele vastu. Täkud kapsisid kahel jalal: nad ei tihanud inimestele otsa joosta. Kuid teravad kannused lõikusid neile ribidesse. Nad ajasid lõuad pärani, keesid kui tules ja triivisid rahva poole. Inimesed jooksid kabuhirmus. Rahvas läks aga vihasemaks. Heki tagant hakati politseinikke loopima. Kivid lendasid. Lasti. Karjuti, kuni vabrikuesine oli tühi.

Ka „mõistlikud“ töölised tulid kaasa. Lükat oli esimestes ridades. Aga — politseiga võitlemas neid ei nähtud. Nad jooksid ja vandusid eemal. Kuid ratsanik sööstis neile järele ja andis nuuti, mis neid nii vihas-
tas, et nad lubasid kaevata oma keskkomiteele. Nii jõudsid streikijad esimese „demokraatliku“ saunaga koju.

Nüüd algasid rasked päevad. Kel oli leivapäts või palgast mõni mark järel või tubakatki kapi otsas, vaa-

tas „lootusrikkalt“ tulevikku. Kuid rohkem oli neid, kel polnud suhu panna leivaraasu, anda lastele piimatilka.

„Eks seal ühingu kassas peaks juba olema,“ kahtlustasid nad. Raamat oli kasseerinud liikmemakse ja kõnelnud streigikapitali asutamisest.

„Miks siis mõnda marka ei anta tagasi?“ imestasid „mõistlikud“ töölised juba teisel päeval.

Streik käis edasi. Raamat askeldas Töölismajas. Ta avaldas üleskutse streigiks. Organiseeriti abi. Hoiti meeoleolu, julgustades kõhklejaid ja jagades abi, niipalju kui oli.

Jaan informeeris Marmorit.

Nad ajasid tublimad mehed kokku ja valisid streigikomitee. Et kurnajad komiteeliikmeid kohe pokri ei saaks pista, hoiti nimed salajas.

Võitlus kujunes ägedaks. Algul esitati ainult majanduslikke nõudmisi. Aga härrad muutsid need poliitilisteks.

Vana paks Krause käis vabrikantide ühingus nurumas, et tema ametivennad mõjutaksid valitsust. Ta oli meelitanud ka oma vanu orje, kuid need ei kaldunud tänini painduma. Ainult paar vana masinisti kolistas vabriku müüride vahel.

Siis pöördus Krause aktsionäride poole. Ka need ei taibanud esialgu midagi ette võtta.

Siiski, nende hulgas leidis noori tõusikuid. Kindralid, endised „rahvategelased“ ja truud kodanliku revolutsiooni eelse aja sulased olid nüüd pugenud isamaa tööstusasutistesse.

Neil oli igasuguseid sidemeid.

Krause käis siis inseneride saatel töökodasid mööda. Katsus seisvate pinkide kurbleid, silitas rihmu ja aevastas tolmust, mis talle siin ninna puges. Paar vanameest vuristas rullikul vastu. Ta vastas lahkesti nende tervitusele ja peatus. Harilikult oli ta töölistest mühisedes mööda läinud.

Jõudsid lukksepatöökotta. Siin nokitses puurmasinal üks seebisööja⁶. Kuskil nurgas nosis teine. Krause seisatas nende juures.

„Jõudu!“ ütles ta. „Kas palk on väike?“ küsis. „No saate juurde,“ tähendas ta „ise“.

Mehed särasid näost.

Astudes edasi leidis Krause kruustangide taga hallide vurrudega vanamehe.

„Teie olete arusaaja tööline,“ ütles Krause. „Mõistagi, et meie praegustest palkadest rohkem maksta ei jõua.“

„Mina olen eluaja härrat teeninud, ja härra on alati palka maksnud, eks direktorihärra pane nüüdki veidi leivaraha juurde,“ kummardas see palgaori.

„Jaa-jaa,“ ütles Krause ja läks edasi.

Rohkem siin streigimurdjaid polnud. Läksid masinamajja.

„Siin on kõige olulisem,“ seletas insener.

Katlamajas küdes üks ahi. Kütja oli siia jäetud streikijate poolt. Samuti huugas üks dünamo. Selle juures oli streigimurdja.

Krause katsus torusid. Silmitses volttahvlit, ampermeetreid, vaatas lampe ja vangutas pead.

„Pidage katelde eest hoolt,“ käskis ta inseneri. See lõi kannad kokku. Masinist saatis neid ukseni.

Streik kestis.

Kui streigikomitee juhtima asus, hakkas asi hoogsamalt liikuma. Streik sai populaarsemaks. Tehastes korjati raha. Andsid kõik. Lagunevate laevatehaste töölised andsid päevapalga. Nad lammutasid tellinguid, saagisid katlaid ja pinke vanarauaks ning neid ootas samuti nälg. Üldine rahulolematuus muutus ikka suuremaks.

Ei läinud kaua, kui end tunda andis vabrikantide mõju valitsusele. Poliitiline politsei aeti jalule. Streikijate esindajad tahtsid pidada läbirääkimisi. Kuid Krause lükkas ettepaneku tagasi. Ta oli ammune tööstur, kes oli mitmed streigid läbi elanud, ja oskas hinnata poliitilist olukorda. Praegune olukord paistis talle sellisena, kus temal ei tule järele anda.

Poliitiline aparaat rakendus ettevõtjate teenistusse, et tööliste võitlus politseilise jõuga maha suruda.

Kes juhtivamaist streikijaist linnas liikus, sellele sigines „saba“ järele. Valitsus organiseeris vabrikante, need müttasid kokku streigimurdjaid poliitilise politsei abiga. Töösturite komplott ja riigiaparaat töötasid käsi-käes. Et valitsus on kurnajate kaitsja, sai isegi vähem teadlikele töölistele iga päevaga ikka enam selgemaks. Aga võimumeeste ühised pingutused ei mõjunud. Nende rünnakud ei suutnud streikijate meeleolu ahistada.

Streigikomitee määras streigipiketid. Nende hulka kuulusid Arnold Raamat, vana Reburaig ja hulk tõsiseid mehi. Streigipostid olid väljas nagu sõjaväepatrullid.

Aga teine rühmitus oli ära andmas. Lükat oli tiine streigi likvideerimisest. Tal olid motiivid, et töölised on nõrgad, toetust vähe.

Virisejatega oli võitlus, streigimurdjatega käis lahing, vabrikantidega sõda.

Kolmekaupa varitsesid streigipostid tehase ümbruskonnas. Tööletikkujad peksti tagasi. Esmalt oli selliseid vähe. Streigimurdjate vastu tarvitati kõiki abinõusid. Seebisööjate vastu oli ka terror otstarbekohane. Panid neile rusikad nina alla. Pilluti neil puutükkide ja kivi-dega ninad veriseks ja pead lõhki. Piketid hiilisid ka tehase ruumidesse, pugesisid kastivirnade vahele ja andsid sealt „tuld“. Seebisööjaid hakkas juba tulema korralikumategi meeste hulgast. „Mõistlikud“ tulid kaasa esimestel päevadel, aga paari nädala pärast virisesid, kihelesid. Kui nad veel sotside häälekandjat olid luge-nud, siis hakkasid lonkima tehase poole. Esimesel päeval vantsisid ainult väravani, aga teisel-kolmandal astusid väravast sisse ja — tööle. Oli neid, keda häda sundis, kuid siis läksid nad tööd otsima mujale, ei tulnud aga streiki murdma.

Streigimurdjaga puutus kokku vana Reburaig. Oli selge varajane hommik. Maa oli kergelt juba kahuta-nud. Väikesed puumajad kerkisid kahel pool teed. Eemal tõusid ultramariinse taeva poole kivimajamüra-kad. Nikerdatud simsid, rohelised katused ja aknad läikisid tõusupunas.

See oli liikumisaher koht. Reburaig kohtas siin vana lukkseppa, Krause ja Ko. streigimurdjat. Teda Reburaig ootaski. Lukksepp oli silmadele tõmmanud mütsilodu, leivakomps oli käes ja piip hambus.

„Kus sa lähed?“ küsis Reburaig.

Luksepp puikles. See ei meeldinud Mardile. Põrutas: „Tunnista, et lähed streiki murdma!“

Mees kohmetus, kohkus sõnatuks. Natukese aja pärast kogeles:

„Asjata jändad, vennas!...“

„Mis? Asjata? Streigimurdja, raisk!“ põristas Rebu-raig. Aga Mihkel Roos kõhmis edasi. Rebu-raig ei lasknud end eksitada. Kahmas maast paetüki ja virutas Roosile järele. Kuid ei tabanud. Vanamees kihutas edasi.

Üldine olukord muutus härradele ähvardavaks. Oht tekkis võitluse venivusest. Hoolsad kaitsjad valitsuses haudusid plaane. Riigivõim sobitas ja otsis vabrikanti-dega streigi „lahendamist“ „poliitiliste repressioonideta“. Aga repressioonid keetsid ometi kogu aja.

Ühingud ei hellitanud kuigi suuri lootusi sellest Krause ja Ko. ettevõtte tööliste väikesest streigist. Aga streik vältas. Võitlevaid proletaarlasi toetasid kõik teised tehased ja vabrikud aineliselt. Ühine jõud peab viima võidule, arutasid kõik.

Valitsus haaras tugevamate surveabinõude järele.

Krause ja Ko. tehas valmistas külmutusmasinaid. Neid seadiseid nõudsid eksporttapamajad, kus osanikeks olid kõik selle maa suurnikud. Streigi tagajärjel aga ei edenenud tellimuste täitmine. Või, peekon, singid ja munad kippusid osalt hapnema. Kuid need ained olid selle vabariigi tähtsamad väljaveoained. Tõusikutel tuli Krause ja Ko. streik tunnistada poliitiliseks. Kirjutati pikki artikleid sellest, kuidas Krause ja Ko. proletaar-lased riigivastast streiki korraldavad ja tahavad revolutsiooni läbi viia. Aeti kõik nuhid jalule.

Sügisepoolsed ilmad olid karged. Sabistas vihma. Loodus kaldus kiuste tööinimestele raskusi sünnitama. Sügisene liikumishooaeg oli ammu juba alanud. Töölismaja kihas.

Lükat ruttas Töölismajja. Lõõtsutas, oli higine, naeratas ja äigas otsaesist. Leidis Jaani ja võttis taskust lehe. See oli sotside häälekandja „Rahu Hääl“. Lükat pani selle lauale ja vedas pondunud sõrmega üle ridade:

„Lugege! Näe!“

Hulk töölisi kogunes nende ümber. Siin olid streikijad, ühingute asjaajajad, juhatuseliikmed, töölisvanemad. Sotside leht oli rasvaseid pealkirju täis. Esimesel kohal seisis aga suurim kõmu, suurim sensatsiooniline provokatsioon. Seal kirjutati:

„Krause ja Ko. töölised lõpetavad streigi. Ainukesed, kes pole tööle läinud, kes ässitavad ja urgitsevad, on meie riigi vaenlased. Nende aadress on meile kõigile teada, kui me pöörame silmad Töölismaja poole. Nende südametunnistusega agentide lähem kava on meile tuttav... Aga need plaanid ei lähe täide...“ Jne. jne.

„Kae!“ Mehed vaatasid esmalt imestunult üksteisele otsa. Siis läks torm lahti.

„Juudad! ... Provokaator välja! Välja! Välja! ...“

Lükat kadus. Mõned jooksid talle, käed rusikas, järele.

*

See kirjutis, mille sotsid avaldasid, oli nagu signaaliks kodanlusele. Nende häälekandjad karjusid nüüd kooris: „Kommunistid organiseerivad riigikukutamist!“

See oli rüüstamise hälin. Riigikukutajad tuli teha kahjutuks.

Saabus selge ja tähevalge öö. Kinode reklaamid särasid elektritules. Öhtu möödus täies palavikus. Jõudis südaöö. Restoranid sulgesid ukсед. Linn jäi vaikseks. Ainult üksikute autode vurin löikas rahu. Need olid nuhkide autod, mis logistasid ühe streikija ukse tagant teise taha. Oli tehtud korraldus nabida kinni piketid, aktivistid, töölisvanemad, jättes Töölistmaja laiemas ulatuses veel puutumata.

Nuuskurid nuhkisid kortereid. Lõhkusid mööblit ega kokkunud käperdamast naisi, otsides nende rindadelt peidetud dokumente.

Sõitsid Reburaiia järele. Ta avas ukse, kui kõvasti põrutati. Relvastatud summ mehi kargas sisse. Maja oli piiratud nagu lahingu ootel. Tormasid tagatuppa. Piilusid voodi alla, revolver ees, ja otsisid läbi riidekapi.

„Kas pörandaaluseid on?“ oli esimene küsimus.

„Rotid kuulukse seal jooksma,“ vastas Reburaiig pikaldaselt.

Käsutati riidesse.

Reburaiig viskas selga õliga vettinud pintsaku, tõmbas soni pähe, keeras vurru, kõhatas ja oli valmis.

Lapsed ärkasid kära peale ja vahtisid suuri silmi võõraste otsa. Siis jooksis poiss isa juurde ja kiunus: „Ära mine, isa! Kus sa lähed?“ Tütar nuuksus kõigest jõust.

Nuhid muigasid.

„Varsti tulen tagasi,“ ütles Mart laste päid silitades. Reburaiia naine ei lausunud sõnagi, vaid jälgis vihaselt iga nuhkide liigutust.

„Kuhu see on putkanud?“ küsis üks nuhkidest, näi-

dates Leida tühjale asemele. Keegi ei vastanud. Reburraig ei teadnudki, kuhu Leida oli õhtul kadunud, naine aga pidas trotsivalt suud. Kuid nuhkidel polnud käsku täna Müüri nabida.

Leida oli aga riidevabriku vanema juures pidanud koosolekut ja jäänud sinna öösekski.

Reburaia korterist söötsid nuhid järgmise türmi-kandidaadi värava taha. Arnold Raamat oli nende järgmine märgitud suutäis. Kuid teda ei leidnud nad kodunt. Raamat polnud kõnemees ega paistnud silma, aga nüüd liikusid kuuldused, temap see pea-ajur olevatki, kelle varal püsib Krause streik.

Majaperemees veenis, et seda meest polevat näha juba nädalapäevad.

Nii jäi Raamat vabaks.

Kui Reburraig jõudis kaitsepolitseisse, mis ametlikult kandis poliitilise politsei nimetust, oli sinna juba korjatud hulk tüsedamaid streikijaid.

„Vist kõik?“ vangutas ta pead ja pani paberossi põlema. Tõugati kongi.

Hoolimata rüüstamisest ja provokatsioonist kestis streik veel mõned päevad. Siis likvideeriti see ametiühingu juhatuse otsusel.

Nõrga jõu, võitlejate väikese hulga ja surve pärast ei suutnud Krause töölisel kätte võidelda ülesseatud 20-protsendilist palgakõrgendust. Ka kõrvalnõudmisi ei täidetud. Ei võetud tööle tagasi kõiki streikijaid, ei tagandatud metsikut meistrit ega muudetud määrusi kätepesu suhtes.

Administratsiooni võimunäitamine oli nüüd nii ülbe, millist Krause ja Ko. proletaarlased polnud enne näinud.

Pärast streiki oli töökoda sünge, külm, tühi. Meistrid põrnitsesid. Ei lubatud sooja vett, ei antud seppadele kindaid, seepi vähendati ja kisuti tagasi igal alal.

Mehed arutasid seda omavahel ja hõirisid „vabariiki“.

Aga streigist oli ka kasu. Paljud Krause ja Ko. proletaarlased, kes seni olid pooldanud sotse, nägid nüüd, kus on nende vaenlased, kus on sõbrad, nad löid kommunistide poole. Teised, kes enne olid „metsikud“, astusid nüüd ühingutesse.

„Me saame ainult siis palgalisa, kui ise oleme võimul,“ seletas Hallkajak, aga haamri kolksimine mattis selle, mis ta veel ütles.

Märkija vedas sirkliga halja sõõri laagri otsa ja trotsis:

„Ega maksa meelt heita!“

Hoobid kaikusid igast kaarest. Viilijad nühkisid, nii et teras nuttis. Masinad vurasid. Raualaastud looklesid põrandal, korjates kaasa õlised takud, paberi ja puru, mida pühkijad polnud jõudnud koristada.

47.

Kippus koguni külmale. Aga siis tulid soojad ilmad, mis vaheldusid sompus päevade ja pilves öödega. Taevas läks lauspilve, kuid need olid õhukesed sügispilved, mis püsisid mitmeid päevi.

Pärast streigi lõppu kutsus Marmor Ilvese kokkusaamisele. Ilves informeeris teda kõige kohta ja ütles:

„Ühinguisse on tulnud uusi juurde. Aga — koguneb rämpsu.“

„Puhastada tarvis,“ kinnitas Marmor. Ka inseneri ta pidas silmas.

„Organiseerimisenädalatega on siginud majja sääraseid, kes mööduvad töölistest, nina seljas, olgugi et ka ise tööliste nime kannavad,“ seletas Jaan. „Paljud lootsid toetust. Töölisühing olgu vist seek! Sõna tõsisel mõttes on neid, kes ainult „eriotstarbega“ majas longivad.“

„Täiesti õigus! Puhastada on tarvis,“ kordas Marmor. „Nüüd on loosung: nuhkidest vabaks!“

„Saatsime ühele kutse,“ jätkas Ilves, „õiendagu liikme- maks. Vabrikus teda volinikud ei leia...“

„Tuleks kutse saata nuhkide staapi,“ naeris Marmor. „... Saadab vastuse ja sõimab: miks me teda ei aita- vat, meil olevat raha küll!“

Vihma hakkas sabistama. Mehed tõstsid kraed üles.

„Teist ühinguiliiget palusime tulla õiendama leheraha. Vastab, tema ei tundvat töölisi ega nende lehte!“

„Talitage seal põhikirja järgi. Seadke kokku paran- damatute ja kahtlaste nimekiri, pange peakoosolekule ette väljaheitmiseks.“

„Vaatan, keegi „revideerib“ minu palitu taskuid nurgas,“ jutustas Ilves edasi. „Krahman mehe kinni... Pistab kaardi nina alla... Agent. Ja mees ise ühingu liige muidugi.“

„Hmjaa...“ ütles Marmor, „selle üle oleksite pidanud ilma tema kaarti lugemata küll proletaarlaste para- grahvide järgi kohut mõistma...“

Tee lõppes. Nad jõudsid linna ja läksid kumbki oma teed.

Varsti ilmus „Tööliste Hääles“ jämeda pealkirjaga kirjutis:

„Soovimatud ja töörahvavaenulised ollused on töölis- ühinguisse pugunud! Need tuleb sealt viivitamatult kõr- valdada!“

Samas sihis töötasid kommunistlikud tegelased ühinges, valmistades ette poliitilise politsei agentide väljapeksmist.

Marmor oli Ilvesele teatavaks teinud ka inseneri asja. Oli saatnud Jaani kontrollima Raamatut ja kuulama, kui kaugel on juurdlus.

Ilves läks.

Raamat oli siin niisama aeglane nagu kõikjal. Kogus ja kirjutas, aga Marmor kirjast ja mõnest üksikust tähelepanekust kaugemale ei jõudnud. Kuid siiski ta tegi käreda näo.

„See on solgipütt,“ ütles ta inseneri kohta. „Annab ära, provotseerib ja valetab nagu uulitsapoiss. Ta maalinud Millastki mahlakaid pilte nuhkidele...“

„Kas poliitilisi „pilte“?“ päris Jaan.

„Ei, rohkem isiklikke...“

Jaan võttis paberid, soris, kuid ei öelnud midagi. Ka pildid Millast ei huvitanud teda rohkem.

Möödus jälle päevi. Vana Reburaig viidi poliitilisest politseist vangimajja, sealt jälle tagasi ja talutati nõnda mitu korda. Talle seati ette igasuguseid küsimusi, kuulati üle ja usutati. Reburaiale olid need võtted juba ammu teada. Aga ta imestus ühel kenal päeval ometi uudise puhul: tema ette ei ilmunud keegi muu kui insener Rängel. Ta oli kuulnud inseneri ja kapode suhetest, kuid pealiskaudselt. Aga nüüd nägi ta oma silmaga teda nuhkide keskel. Nad pandi koguni suu suu vastu, kusjuures Rängel pani käed puusa, lõi pea selga ja küsis:

„Kus need plaanid valmistati?“

„Laku...!“ kargas Mardi hing täis. Aga teda ei lastud oma proletaarlikke tundeid väljendada. Ümber-

olevad nuhid haarasid ta kätest kinni ja viisid välja. Teda kauem siin pidada oli neile asjatu.

Mart Reburaiale oli teadmata, millised plaanid olid trükikoja rajamiseks või kuhu see taheti asutada ja kas Rängel pidi plaanid tegema, kuid ta ei soovinud põhimõtteliselt Rängeliga ainustki sõna vahetada.

Rängeli asi oli veel Tominga pärand. Ühenduses Rängeli looga ja teiste asjadega lahkus Toming põrandalusest tööst, sest et tema konspiratiivsus ja inimeste tundmine jätsid liiga palju soovida.

Aga Rängeli asjus ilmnis ikka uusi nurjatusi. Tema süü ei saanud enam jääda lihtsaks kahtlustusajaks. Raamat aga näis viivitavat. Vahel ta kahtles, kas Rängelil on üldse tähtsust, ta ei saanud ju tungida sügavale. Kui Marmor sellest kuulis, vihastus ta. Tema nõudlik iseloom oli järeleandmatu asjades, mis puutusid proletaariaadisse. Siin pidi olema põhjalik ja kohusetäitlik.

„See kannab salajasemad asjad nuhkidele ette, on kas vahetu või kaudne põrandaaluste äraandja, ja nüüd — pole tähtis?!“ hüüdis ta, kui Arnoldi mõttemõlgutustest kuulis.

48.

Hulgad nõudsid arreteeritute vabastamist. Arreteeritud ise protesteerisid. Kuid asutised olid rahulikud ja kalgid. Neid huvitas proletaarlaste kinnipidamine rohkem kui nende protestid. Siiski tuli osa vabastada. Aga säärased nagu Reburai anti kohtu alla. Arnold Raamatut oli käsk tabada, kuigi süüdistusmaterjali tema vastu polnud õieti mingisugust. Iga töölistegelast ähvardas arreteerimine. Aga nad pidid tegutsema seni, kuni

veel oli võimalik. Nad olid nüüd legaalsed ja illegaalsed, töötasid põranda peal ja all.

Raamat ajas asja öösiti. Inseneri kohta kogus ta nüüd teateid Reburaija abikaasalt Hildalt, kes oli loonud mehega kirjavahetuse. Mart oli türmi kaasa viinud mõned paberrahad. Türmis sobitas ta sideme valvuriga, kes ei tõrkunud oma näljapalgale lisa teenimast. Nii oli Mardil kuller, kelle abil võis sidet pidada.

Hilda esmalt hämmeldus, kartis ja kohmetas. Kuid siis harjus temagi salaja toimima, hoidma ja edasi toimetama mehe kirju.

Raamat sai jälle kirja Mardilt. Maisipaber oli lüngis ja puseriti pisikest käekirja täis. „Tervitusi timukate lõugade vahelt!“ oli seal esikohal. Siis hakati kirjeldama Rängeli tegevust. Seal olid alla kriipsutatud sõnad „projektid“, „salajaste teadete saamine“, „inseneri provokatsioon“, „täiesti kindel, et ta on äraandja“ jne. Mart kirjutas veel: „Insener tuli mu nina alla ja küsis, kuidas Jaani naisuke Milla elab.“

Arnold surus kirja tasku. Lahkus Hilda kätt pigistades. Hilda nägu õhetas erutusest, kuna lapsed teda see-likust kinni hoidsid.

Raamatut ootas Ilves. Viimasel ajal arutlesid nad sageli omavahel. Kui Raamat teda nägi, nõksatas ta veidi, astus tema juurde ja nad hakkasid koos sõnalausumata minema. Mõlemad ruttasid. Külmal oli, võdisesid. Nad mõlemad olid liiga kergelt rietatud.

Jõudsid vanalinna. Pugesid läbi logiseva raudvärava, laskusid trepist alla ja saabusid kojamehe ukse taha.

Paik oli vagane ja varjumiseks sobiv. Sellistes vagusates paikades käisid nad nüüd tihti töötamas. Ilves tahtis kirjutada kaastööd illegaalsele „Punasele Tähele“,

kus kasutati täiel määral sõnavabadust. Raamat järjestas dokumente. Nii kavatseti istuda hilisööni.

Ilvese sulg hakkas lendama. „Punases Tähes“ võis väljenduda vabalt. Siin käsitlesid nad võimu ülevõtmist, uulitsavallutamist, arreteeritute vabastamist, üldse võitluste kogemuste populariseerimist ja oludega kohandamist. Viimasel ajal pöörati erilist tähelepanu raudteelastele ja sõdureile. „Raudteelased revolutsioonääradena“, kirjutas Jaan hiljuti artikli, kuid sai selle toimetuselt tagasi, kuna äärel seisis märkus: „Vildakad seisukohad, raamatulik.“

Nad istusid laua ääres. Kord sulg tõttas mööda paberit, kord hambad närisid tema vart. Vilets lamp heitis nõrka valgust nende väsinud nägudele.

Siis näisid mõlemad mõtetega eemal viibivat. Jaan süütas paberossi, pakkus ka Raamatule ja nad hakkasid jälle tööle.

Viimaks tõi kojamees neile koti magamiseks ja nad heitsid puhkama. Väsinud konte oli mõnus sirutada. Tuba oli pealegi soe. Aga uni ei tulnud.

Pilk käis üle tehtud töö. Üle maa olid ühingud. Keskoht tugevnes. Linna ja maa vennastumine käis täie hooga. Kuid organisatsioonistik polnud veel täielik. Puudus veel palju.

Siis tulid meelde tuhanded kalmud.

Aate eest!

Nemadki olid muutunud ühiskondlikuks masinavärkiks, mis liigub, kuni kulub. Oma isiksuse vastu olid nad ükskõiksed. Isiklik elu oli nihutatud tagaplaanile. Hammaste pesemisekski ei jätkunud aega. Sattus sokikand jala peale, jäeti ta vahel sinna ning tõmmati saabas otsa. Endiste tööpoisiliste noorhärade asemele olid

sirgunud aatelised proletaarlased. Ilma sentimentaalsu-
seta. See oli toimunud kangekaelsete olude, keskkonna,
võitluse sunnil, ja vaevalt paari aastaga. Ometi polnud
nad ilma sügavuseta, kaugeltki mitte pealiskaudsed ega
toored. Nende tunded olid arenenud, aga nad valitsesid
neid. Nad olid proletariaadi vabastamise asja küljes ihu
ja hingega. Marmorgi, keda taga aeti nagu metslooma,
kes varjas end juba aastaid ja elas võitlusale, polnud
mingi askeet, kes poleks tahtnud lubada endale mõnususi.
Jaanil oli see halbust, et ta sageli kaldus asjatusse õpe-
tamisse. Kuid seda võis vabandada „suure aate“ nimel,
mille pärast ei sündinud tuhnida tühiste isiklike vigade
kallal. Näis, et mõni peab end eksimatuks, aga see
tekitas vaidlusi ja viltuvaatamisi. Kuid enamasti jäid
võitluskeerises üksikasjad varju, töö tasandas väiklused
ja üksikute inimeste pahed. Hüüdsõna „Organiseeruge
võitlusteks!“ nõudis teostamist. See sisendas Jaanile,
Marmorile, Kuusemetsale, Müürile ja tuhandetele teis-
tele võitlejatele nende tänapäeva mõtted. Ainult eba-
teadlikud, hoolimatud ei taibanud nende põhihelisid
suurest aatest.

Lebades ja lastes käia mõtteid, Jaan äkki vihastus.

Ta oli peitnud Marmori artiklid, mis olid ümber kirju-
tamata ja mida ta oli mitu päeva kaasas kandnud.
Arutlusi, juhtkirju ei saanud sel kujul anda „Tööliste
Hääle“ toimetusele. Oli ise koos teistega katsunud
kirjutada masinal, kuid ilma tarviliku eduta. Milla,
Milla! See magab kodus! See kasvas üle pea nagu käsi-
kirjade kuhi. Uhingute põhikirjad, teesid, kõnekonsep-
tid ootasid. Kas Milla saboteerib sihilikult? „Onule“ oli
Ilves sellest kõnelnud ettevaatlikult. See vaid muigas
pilkavalt: naisterahvast ei saa jagu, agitaator! Ja Jaan

agiteeris, väitis, tõreles. Aga Milla lõi käed tema kaela ümber ja halvatas pealetungid nagu morfiiumiga. Nii möödus juba päevi, nädalaid. Jaan heitis tuseselt ette, aga Milla tuli naiselike õrnustega. Kui õrnused ei andnud tagajärgi, tuli kurbus, nuuksumine. Millal olid omad motiivid, tal leidsid omad põhjendused. Ta oli leidnud oma naiseliku sihi ja hoidis siin ankru kinni. Ta ei läinud enam Töölismajja. Aga päeval ta otsis üles oma sõbrannad, käis linnas jalutamas. Kord juba võitlema kalduv Milla taandus tegevusest.

„See ei või kauemaks nõnda jääda,“ mõtles Jaan, pööras teise külje ja jäi magama.

Hommikul ärkasid nad vara ja lahkusid siit veel videviku varjus.

49.

Jaan läks Töölismajja, Arnold „punkrisse“, s. o. salakorterisse.

Kui Ilves õhtul koju tuli, ei leidnud ta Millat. See oli läinud linna. Kui ta tuli, Jaan juba magas.

Õhtune vinge tuul oli hommikuks kadunud. Päike paistis ja sulgpilved lendlesid põhjast lõunasse. Jaan tõusis kõige paremas tujus. Jõi kohvi, riietus ja ütles Millale lahke „hüvasti“. Uksel ta lisas:

„Organiseerimised tulevad maakonnalinnades. Sõidan ära.“

Kuid Millale oli see üllatuseks. Talle ei meeldinud, et Jaan jääb ära mitmeks päevaks.

„Ära mine! Ära minel!“ hädaldas ta.

Ilves ei vastanud. Ta oli veidi hajameelne, kui astus tänavale. Õhtul sõitis provintsi.

Kolm päeva viibis Jaan seal. Pidas koosolekuid vabrikuis, kohalikus Töölismajas, kõneles miitingul ja moodustas uue ühingu.

Millal aga polnudki sel ajal erilist tuska. Üldse viimasel ajal tundis ta ennast iseseisvana, oli iseteadlikum ning tõrksam. Ta käis endiselt jalutamas, kinos ja mööda sõbrannasid, kus tal nüüd oli kõikjal menu, sest teda peeti „tuntud kommunisti naiseks“. Ta oli ise veidi uhkegi selle üle.

Kui Jaan koju tuli, tõttas Milla talle vastu, päris uudiseid. Nad einetasid, lobisesid tühjast-tähjast, kõneldes värskeid poliitilisi anekdoote.

Järgmistel päevadel näis Millas peituvat midagi varjatut. Tema selgus, avameelsus ja helluski näisid kinnistuvat sisimasse. Ta lõi silmad maha, kui pilgud puutusid kokku Jaani omadega. Oli arg nagu pekstu.

Jaan tuli nahavabrikust. Seal oli olnud koosolek. Oli sõimanud seal vabrikante, nende sabarakke, ja oli praegugi veel sõjakas tujus.

Jaan lõi ukse lahti, astus põruvail sammel, istus lauda ja sõi ahnelt.

Tuli Milla. Jaan vaatas üles. Vaikisid. Siis Ilves kõhatas, nagu oleks tal midagi kurgus.

„Hakka tööle!“ ütles ta järsku Millale.

Sillamäe naeratas. Teda see üllatas veidi. Jaan oli teda sundinud pidevalt, aga asjatult. Ta oli ikka Jaani alistanud. Kuid nüüd oli see toon hoopis teistsugune. Milla silmitses viivu Jaani ärritatult, huuled tõmblesid ja ta lausus mürgiselt:

„Totter!“

Aga Jaan kärgatas uuesti:

„Kaua sa tahad kodus magada?“

Milla pööras selja. Vaatas üle õla, silmavalged läikisid. Endiste õrnuste asemele oli korjunud viha, koguni raevu näisid pilduvat ta silmad. Tema poosis polnud midagi peale iroonia ja üleoleku. Põimis sõrmed kuklale, astus mõned sammud üle põranda ja purskas naerma, iseteadvalt, kirglikult, ohjeldamatult.

Jaan ei tundnud Millat. Ta polnud sellise metsikuna teda veel näinud.

Sestsaadik muutus seisukord. Nad ei keskustelnud, liikusid mornidena, kõnetasid teineteist ainult tarbe pärast, lühidalt. Jaanis kihvatas. Ta ei andnud ometi nii kergesti järele. Ta pidi naise peaaegu toast välja kihutama, aga jättis selle tegemata oma kaalutluste käsul.

Ka Milla muutus üha rahunemaks. Kui Jaan talle veel juhtus meelde tuletama proletariaadi võitlust, hakkas Milla kiljuma, rõkkas kisendada, oli solvatud, trampis. Ta teadvat kõik, aga temal olevat omad ülesanded.

„Ma ei kannata, ei kannata! Käi kuradile!“ karjus ta.

Kord kahmas mantli, kadus. Siis tuli tagasi. Hingeldas. Juuksed langesid otsaette. Pühkis huuli, äigas üle silmade ja lausus:

„Miks need nääklused!“

„Hakka tööle! Inimesi on tarvis,“ rõhutas Jaan.

Nüüd ei kannatanud Milla enam. Ta võttis mantli ja sööstis uksest välja.

„Arvab vist, et heidan meelt,“ pomises Jaan ja pani suitsu ette.

Kuid Milla ei tulnud öösekski koju. Kuhu ta läks, polnud Jaanil aimu.

Aga Millal oli esimene sihtjaam Töölismaja. Siia tuli ta vihastudes. Kuid viha hajus varsti. Koguni heatahtlikkus täitis ta südant, kui ta oli juba Töölismajas

mõnda aega tegutsenud. Hilisõhtule vaatamata liikus siin inimesi veel rohkesti. Ekspediitor, raamatupidaja, revisjonikomisjon, mõned asjaajajad tegelesid täies hoos. Ilves ei tulnud täna siia, sest pärast Milla lahkumist läks ta kohtamisele.

Muist Töölismajas viibijaid maletas, muist mängis kabet, luges lehti, mis äsja olid saabunud trükikojast.

Naised ja mehed voltisid, kleepisid aadresse, sidusid lehed pakki ja saatsid jaama.

Milla asus nende mesti. Nad hakkasid teda usutlema ja ka haletsema: kuhu tema nii hilja! Aga Milla vaikis. Ta lõikas samuti kui teised, kleepis samuti, kuid pillas pabereid vastu tahtmist, mis osutas ta erutust või hajameelsust.

Mehed jäid Töölismajja ka ööseks. Seda tegid organisatsioonide liikmed kordamööda, sest mustad jõud kavatsesid teha Töölismaja maatasa, nemad pidid valvama.

Kuigi imeteldi Sillamäe siiatulekut, ei hakatud pärima, miks ta siin ööbida tahab, oli selge, et isiklikud asjad, millesse tungida oleks asjatu. Mehed naljatasid Millaga, olid ju vanad tuttavad. Milla oli kandnud kahtlustusi ja askeldanud siin. Viimasel ajal oli ta hoopis irdunud ja oletati, et Jaan on keelanud teda tulemast, kahtlustuste pärast tema suhtes. Aga teised arvasid, et Jaan on peksnud ta nüüd tänavale, ja hoidusid temast. Liikused mitmesugused kuuldused. Milla aga oli kõigele kurt.

Ta asus malelauda. Mängis meeste vastu ja suitsetas, ta oli hasardis. Tahtis võita. Kaotus — seda pidas ta surmaks. Aga ta ei võitnud. See ärritas teda põhjalikult.

Rahvas lahkus peale valvurite. Milla jäi. Ta kandis toolid koosolekuruumi seina äärde, ladus paberit pea alla

ja heitis sellele asemele. Kuid uni ei tulnud. Kui pika rassimise peale silmad sulgusid, hüppasid malendid ta silme ees ning uni oli rahutu.

Hommikul ärkas ta vara. Kui Jaan siia jõudis, oli Milla juba oma tuntud masina taga ja klõbistas midagi.

„Miks sa kodunt plehku panid?“ oli Jaani esimene sõna.

Milla ei vastanud. Ka Ilvesel polnud isu vaielda, näädelda. Ta hakkas tuhnima mingit seadust. „Riigi Teatajad“ tolmasid ta käes. Ta otsis kapist ajaloolise materialismi ühingu põhikirja, et kutsuda kokku selle organisatsiooni koosolek. Politsei keeldus luba andmast. Nüüd otsustas ta saata liikmetele isiklikud kutsed, mida seadus võimaldas. Millale andis ta need kutsed teha. Masin klõbises innukalt.

„Milla!“ hüüdis Jaan.

„Mis tahad?“

„Oled sa vihane?“

„Miks?“

„Lepime ära!“

„Ma pole vihane!“

„Aga mul on üks tingimus,“ ütles Jaan. Sillamäe läks uudishimulikuks.

„Tööta, et sa ka päeval siia tuled, iga päev!“

Milla ei kõssanud.

„Anna käsi!“ läks Jaan tema juurde. Milla ulatas pikkamisi käe. Siis tõusis ta püsti ja vaatas tigidate silmadega mehele otsa.

Ilves oli seisukorra peremees.

Kui Leida tuli, imestas ta uudise üle, kuid Sillamäe ei kõnetanud teda.

Leivamure läks teravamaks. Milla vaatas tühjas toas ringi. Midagi polnud peale hakata. Jaan polnud ammugi palka saanud. Rahakriis oli Töölismajas üldine. Rüüsta-mised, konfiskeerimised, abirahad kõige hädalisemal kordadel olid teinud tühjaks kõik kassad. Uhinguil oli üür maksmata. Teenijad olid palgata. Ajaleht ilmus võlgadega, seismajäämise hädaohus. Ainsaks lootuseks olid korjandused, annetused, liikmemaksu tuli vähe. Raamatul oli veel elamisrahaks pisut. Leida käis tikuvabrikus. Kuusemets töötas. Tagapere oli maal, samuti Tibar.

Sillamäe oli pahur, laup pilves. Käis norimas laenu, kuid enam polnud usaldajaid, polnud kellelgi ka raha. Pahandas ja torises Jaaniga:

„Sunnid mind „revolutsiooni süvendama“, kuid hamba alla pole midagi panna.“

„Aga see on ju vaenlaste fraas!“ noomis Jaan.

Milla ähvardas minna vabrikusse. Tõsi oli taga, aga Jaan pidas seda naljaks. Uhel ilusal hommikul Milla suunduski puuvillavabriku poole. Ei hoolinud Jaani seletusest, et vallandatakse töölisi, kel hoopis pole leivapalukestki, et tänavad on täis töötuid, kelle suu eest leivatükki võtta ei kõlba, kui saaski vabrikusse.

Milla asus vabriku väravasse teiste ootajate hulka. Ootas ja külmetas lõunani. Keegi ei tahtnud tööjõudu. Muist ootajaid valgus koju, linna, kuid Milla paari tragima naistöolisega tormas kontorisse. Siin nõudsid direktori jutule, kuhu ei pääsenud. Siis viidi prokuristi kabinetti. See paks härra lõhnava habeme ja targel-datud kraega käratas neid nähes teenrile ukse vahelt:

„Misjaoks mul neid vaja on! Misjaoks sääraseid siia minu juurde juhatatakse!“

„Häbemata!“ pahvatas Milla. Aga nad saadeti uksest õue ja õuest tänavale.

Sillamäe tundis end täiesti alandatuna. Ulbe kohtlemine kõmises ta kõrvus kaua.

Ta ruttas kodu poole, sest kõht oli tühi, kurgus pakitses ning Jaanile tahtis ta kurta oma häda kõigepealt. Kogu tee ta mõtles seda. Aga kui ta koju jõudis ja kaebas, vastas Jaan talle laitusega.

Kui Milla siis vanduma ja hädaldama hakkas, asus Jaan jälle lohutama, kõneles pikalt-laialt organiseerimise tähtsusest ja igasugustest ülesannetest, mis ees seisvat. Millat see ei suutnud trööstida.

51.

Oli pime ja sadas vihma. Raamat tuli Leidaga. Viimane tuli üksi sisse, jättes Raamatu eemale tänavale, sest Arnold oli juba peaaegu täiesti põrandaalune ja käimine korterites, mis võisid olla valve all, oli hädaohtlik. Leida võttis Jaani kaasa. Kolmekesi mindi edasi — Tagapere juurde.

Siin oli vabrikute kollektiivide esindajate koosolek.

Ilves ja Müür informeerisid neid jooksvast tööst ja esindajad omakorda andsid informatsiooni tegutsemise kohta vabrikuis. Ei targutatud kaua, vaid otsustati pärast lühikest mõttevahetust: rakkudesse⁷ veel liikmeid võtta, kuni viieteistkümmeni igaühes; õppinud meestele erilist rõhku panna; sarved ajada tööliste ladvakihtidesse.

Edasi otsustasid nad valida vabrikute töölisvanemad

ainult revolutsioonilistest ühinguliikmetest. Nemed peavad olema ka ühingute volinikud kohtadel.

Kui nad olid kõnelnud sidepidamisest, seadnud jalule ühtsuse tegevuses ja otsustanud muud kõige kiiremad asjad, jäi veel aega kuni laialimine kuni. Kõnelesid siis rahvusvahelisest olukorrast ning konstateerisid töölisliikumise tõusu omal maal.

*

Müür viis Raamatu ja Ilvese uude „punkrisse“. Kui nad hoovi astusid, paistis laterna valgusel silma suur puust korsten. Prügikast levitas halba lehka. Läksid tupp. Värnitsalõhn tunnistas, et siin pesitseb maaler. See oligi maaler Kilgas, keda nad juba ammu tundsid „oma tegelasena“. Tuba oli kitsas, must ja madal. Siin elas ka Kilka arvukas pere. Seetõttu polnud korter soodus, kuid ometi julge. Kummipuu sirgus akna all. Sitsiga kaetud toolid olid ümber laua. Seinal rippusid pildid, kuhu Kilgas oli koondanud oma oskuse. Iga lillgi aasal oli õrna pintsli tõmbega esile manatud. Neiu silmad ja ripsmed olid peensusteni nähtavaks nikerdatud.

Istusid. Suitsetasid. Tulijad olid jäänud üksi. Kilgas kadus oma perega: neil olid head proletaarlikud naabrid.

Leida soris piltpostkaarte, mis olid lükitud kummutil traatraami. Üle Kilka ja tema perekonna piltide paindus merirohi ja kastehein, mis olid pandud klaasvaasidesse koos paberist roosidega.

Raamat venitas taskust paberivirna.

„Rängeli asi!“ ütles ta. „Materjal on koos.“

„Kantselei! Sinust saab mõistlik bürokraat!“ noris Müür.

„Need on ärakirjad. Algupärandid läksid onule.“

„Jaa, t e m a naeris!“ tähendas Jaan. „Aga see ei muuda asja.“

Ilves hakkas dokumente sorima. Siin olid elulookirjeldus, liikmekaadrid, väljavõtted protokollidest, Reburaia kirjad ja mitmesugune informatsioon insenerist.

„See on päris kohtu toimik!“ imestas ta.

„Seisukord võib muidu jääda selgitamata,“ arvas Arnold.

Jaan soris.

„Palju kurja teinud raibe,“ ütles ta. „Säärastele peab töölisklassi huvides tulema kvalifitseeritud karistus...“

Raamat võttis rätiku ja pühkis suunurki.

„Nagu paberid näitavad, pole ta parteis olnud,“ ütles ta siis.

„Aga ühingus?“ küsis Leida.

„Jaa, ühingus on.“

Vaikisid. Aga kui Jaani ja Leida pilgud kokku puutusid, muigasid nad mõlemad.

„Vist õigeksmõistmiseks need paberid,“ torkas siis Leida.

„Ei, mis õigeksmõistmiseks.“

„Sa oled ju see — mis ta on, humanist või... veel koguni patsifist...“ mõnitas Leida.

„Jaa, põhimõtteliselt...“

„Ah, ainult põhimõtteliselt. Meil on neid põhimõttelisi mäletsejaid nähtud...“ nokkis Leida. „Patsifistid, või mis nad on, tahavad maailmast tapmise hävitada ainult tindiga... Kui kurnajad on töörahvahulgad üksteise kallale ässitanud, siis laotavad nad abitult käsi, tihti aitavad tapmises otsekohe kaasa. Aga kui kurnatu lööb täägi kurnajale makku, siis on patsifistid kurnatul kõris

kinni... Need on siis poliitilised taimetoitlased — kuni proletaarlaste veri veel ei voola!”

„Mis me siin... Mina täitsin ülesande... Ja kõik.”

„Ei, asi pole veel lõpul... Sina oled süüdistaja...”

Raamat näis kuhtuvat.

Aga Müür lõi lauale oma väikese nikeldatud revolvri.

Nad istusid pisut vaikides. Siis tõusid ja hiilisid korterist välja, naabritele märkamatuks.

52.

Järgmiseks puhkepäevaks olid nad kutsutud linnast välja. Minekuks organiseeris neid Müür, kellele endale oli keelatud sinna tulla ja kellele ei nimetatud põhjust peale hariliku nõupidamise.

Kuid täna pidi insener vastust andma. Leida pääses Rängelile ligi ja seetõttu saadeti tema insenerile järele. Ta „sidus” kuskil kõrvalises kohas Rängeli esmalt Raamatuga, siis ruttas Ilvese poole ja saatis ka tema tagantjärele.

Müür oli elav ja praegu sootuks vastandlik kurvameelsusse kaldunud Millale. Tema blond juuksed luhtasid mütsiääre alt. Raputas Milla kätt, nagu poleks endisest võõristusest enam jälgegi säilinud. Milla jälgis teda üksisilmi.

Siis küsis, kuidas on tervis, ja kui sai vastuseks, et paraneb, oli saanud puhkust, vahetasid nad mõned pähe turgatanud laused ja jätsid hüvasti.

Härmatis kattis maad. Lehed krobisesid jalgade all. Päike tõusis valgete kasetüvede tihedas salgus, kui mehed siit läbi marssisid. Kümned kilomeetrid linnast

eemal kohtasid nad Marmorit. Esmalt jõudsid siia Raamat ja Rängel, siis Ilves.

Nad ei tervitanud.

Marmor esimene sõna oli Raamatut nähes:

„Mis mäng sellega on? ... Kutsusin teid tänaseks siia vastava juhtiva asutise korraldusel...“

Ta ei lõpetanud. Vaatas puurivalt inseneri otsa ja käskis järsku:

„Käed üles!“

Insener jahmatas. Tõstis käed, ja Marmor, revolver käes, otsis ta läbi. Relva ta ei leidnud.

Pajupõõsaste tohletanud lehed liikusid tuulepuhangus.

„Oled äraandja!“ sõnas Marmor nüüd niisama järsku.

Insener, kes hirmust vaevalt jalgadel seisis, vajus nagu kokku.

„Ei mäleta ühtki säärast juhtumit,“ pomises ta siis vaevaga.

Aga kui Marmor teda pinnima hakkas, sattus ta varsti segadusse. Siis kukkus vanduma. Needis oma elu, sündimist, loetles teeneid ja kasu, mis ta olevat toonud töölisliikumisele, ja kahetses viimaks kõike, milles ta oli eksinud ja mis talle nüüd süüks pandi.

„Tunnistan, tunnistan end süüdi!“ hüüdis ta siis. „Tunnistan end kõiges süüdi, jumala pärast! ... Mu kerge-meelsus, mu lagunenu hing on kõiges süüdi... Olen otsinud aateid jumalas, töölistes, aga ma pole neid leidnud... Olen vajunud põhja... Annan end teie võimusesse... Tapke mind, tapke mind, kui tahate!“ karjus ta.

Siis korraga sai hirm tema üle võimust.

„Ma ei tea, mis eest ma pean surema!“ küsis ta nagu iseeneselt, võdisedes kõigest kehast. „Vaadake, milline ma olen,“ näitas ta oma rinnale. „Kord olin majas...“

Sain sealt paar paberit, aga tõin need tagasi... Mulle tehti ülesandeks... Inimesed on ekslikud... Andke andeks: ma tasun teile, ma maksan kõik kahjud!" Insener kobas kätega taskutes.

Kuid siis tuli ootamatus sealt, kust ei oodatudki. See oli Raamat, kes seni osavõtlikult oli inseneri jälginud. Nüüd leidis ta paraja aja sõnavõtuks.

Neljakesi seisis nad kuuse all. Kõikide pead töötasid kiirelt, et teha lõplik otsus. Seisukord oli tarvis lahendada.

Marmor arutas. Tema mõtted lendasid. Kaalus veel kord otsust, mis tõepoolest juba oli tehtud.

„Praegu pole töölisklassil parandusmaju. Seepärast tuleb kõige kõrgem karistus määrata isegi siis, kui teistsugustes oludes võiks leppida isoleerimisega... Aga siin? Siin on asi selge. Revolutsiooniline võitlus kohustab... Tarvis on kaitsta parteid, kogu võitlevat proletariaati provokaatorite eest... Neid peab hävitama kui marutõbiseid koeri...“

Marmor vaatas Jaanile, siis Arnoldile, kes mõlemad näisid samuti viivuks mõtteisse süvenenuina. Jaanil näis otsus valmis olevat.

Rängel oli end kogunud. Kohtumõistjate viivitamine tiivustas teda lootustega.

„Tunnistan end süüdlaseks... Kahetsen... Palun kergendust,“ oli ta meeleheite akord. See oli roomav palumine.

Aga siis hüüdis Raamat:

„Pidage!... Nähtavasti me pole otsustamises vabad... Õige, ta saatis Marmorile nuhid kaela, aga materjal näitab, et ta võis teha seda joobnuna... Kas ei peaks vas-

tutama hoopis teised isikud, kes teda kasutasid? ... Kaitsepolitsei? ..."

Ilves vaatas põlglikult Raamatule. Marmor tõrjus need nõrgad advokaadiväited mõne sõnaga tagasi. Raamat kogeles veel midagi ja jäi vait.

Rängeli saatus oli otsustatud ...

Peale otsuse täidesaatmist pugesis kõik kolm läbi tihnikute, padrikute, hüppasid üle kraavide ja jõudsid teerajale. Siis sammusid nad raudteejaama poole.

Kui nad linna jõudsid, oli õhtu. Marmor lahkus neist. Nad olid kogu tee rääkinud vähe.

53.

Kui Ilves koju jõudis, võttis Milla ta lahkesti vastu. Üldse Milla hoog ja tuju näis tõusvat. Nüüd oli ta iga päev Töölismajas. Ta otsustas sageli oma iseloomu kohaselt — püssina.

Ka nende „kodu“ polnud mingi „magus mõiste“ Milla meelest. Siin polnud midagi meelitavat, tõmbavat. Polnud siin hubasust, isegi mitte alati täit kõhtu. Kuid siin asus võitlusmeeleolu. Seda kandis Jaan endaga kaasas.

Nigel mööbel ja lagedad seinad mõjusid puiselt, kalgilt. Siin oli rõskust. Elukibedus sagenes raskenevate olude tagajärjel. Tüdimust valgus siia nagu iga proletaarlase tuppa, kust see tahab välja, päikese poole. Siin polnud hea olla. Ennemini — Töölismajja. Siin oli elavust, liikumist ja valju kõnelemist. Siin oli kibe tegutsemine.

Organisatsioonide laialdasem ellukutsumine oli jõudnud naistegi kätte. Nende eestvedajaks oli mitte keegi muu kui Leida Müür, keda vahel aitas ka Milla.

Uhel õhtul kutsus Leida Milla enesega kaasa. Nad võtsid kuskilt „punkrist“ kirjandusepakid ja tõttasid läbi linna. Kõrvaliste tänavate kaudu jõudsid nad jaamatagusse linnajakku. Täna oli siin üliõpilaste nõupidamine. Milla kuulus vanast ajast üliõpilaste kollektiivi, Leida aga võttis osa organisaatorina.

Kui Sillamäe ilmus, imetlesid üliõpilased teda nagu haruldast nähtust. Piirasid teda, pakkusid talle tervituseks kätt ja pärisid, mis meelde tuli, kõik korraga.

Sillamäe istus. Eeskätt ta jutustas oma vahejuhtumist nuhkidega. Enda sügavast solvamisest puuvillavabriku kontoris kõneles üksikasjaliselt. See olnud midagi jõhkrat ja jubedat. „Kaasvõitlejad“ aitasid kiruda. Leida aga viskas iroonilise pilgu. Siis jutustas Milla oma hiljutisest esinemisest naistöliste koosolekul.

Üliõpilased kutsusid teda „proua“ Ilveseks. Harva mõni nimetas teda seltsimeheks. See „proua“ ei sobinud Millale. Ta ei tahtnud olla prouaks seltsimeeste keskel. Protesteeris poolnaljatades ja surus läbi „seltsimehe“ „proua“ asemel.

Leida palus hetkeks teadusejüngrite tähelepanu.

Algas koosolek. Müür hindas olukorda paari lausega, lisades, et haritud inimestele on enamasti teada, mis maailmas sünnib, ja asus asja juurde. Kandis ette noorte illegaalse organisatsiooni otsuse, et tuleb luua „alma materisse“ proletaarlaste ühing. Mainis, et see otsus on partei poolt kinnitatud.

Milla ei võinud jääda sõnavõtmatuks. Ta tundis, et on astunud üle selle läve, kus algab poliitiline tegevus. Temasse asus mingi pakitsev, konkreetne vastutavus-tunne.

Nüüdne sõnavõtt tundus talle kergem, kindlam kui

naiste koosolekul. Ta pidas end vanemakski teiste hulgas ja tema vastu ei näinud täna keegi saavat.

Üliõpilasi oli siin mitmest liigist. Paar maaproletaarlast ja koguni üks vabrikumees olid sitkelt rassides niikaugele jõudnud. Nad polnud ammu enam Töölismaja õhku hinganud, aga nad olid töölisverd. Kuid siin oli ka neid, keda mitte klassiline kuuluvus, vaid noorusvaimustus oli ajanud „riigikukutajate“ hulka.

Müür ja Sillamäe õhutasid neid ühingu asutamisele, kollektiivselt töötamisele. Neil oli korraldus „teooriamehi“ ja „teorianaisi“, nagu Marmor üliõpilasi oli nimeatanud, rakendada ka praktilisele tööle, et nad oma klassi ei unustaks. Üliõpilased polnud vähemalt avalikult selle vastu. Lubasid juhatusi täita.

Lõpetasid koosoleku. Asusid kirjandusepakkide kallale.

Rullisid lahti koguka paki „Punast Tähte“.

„Provokaator maha lastud!“ kargas neile kohe silma. Kogunesid uudishimulikult lugema.

„Nuhkinsener töölisi ära andmas!“ „Proletariaadi kindel käsi löikas paise lahti!“ teatasid alapealkirjad.

Lugesid, et Rängel on maha lastud rea kuritööde eest, mis ta oli toime pannud proletariaadi vastu.

Ka Millale oli see uudis. Ta luges veel kord.

„Mis te arvate sellest? Missugune on teie seisukoht säärase surmaotsuse puhul?“ küsis ta äkki.

Mõned lugesid veel.

„Ma tundsin seda meest,“ ütles keegi üliõpilastest. „Temast võis seda oletada.“ Teiste tagant paistis see vanem üliõpilane, kes oli jätkamas oma õpinguid, mis olid ajakeerises pooleli jäänud.

„Ta ei olnud niivõrra kergemeelne kui lihtsalt kaabakas,“ lisas ta juurde.

„Kui asi nii, kui need süüdistused on põhjendatud, siis ma arvan, et on tehtud õigesti,“ arutas pikameelne maa-proletaarlane.

„Võitluses peab olema distsipliin, peab olema ausus ning korralikkus,“ arvas vabrikumees. „Ja kui Rängel oli liiatigi ühingu liige ja niiviisi end mässis, siis on see tema teadlik... teadlik kuritegu,“ jätkas kõhna näoga vabrikumees.

„Olud on ses maailmakorras säärased, et veavad inimese alla...“ sõnas poodnikutütar. „Aga — igal asjal on oma piir... Siiski... kas nii valjult!“ kahtles ta.

„Umbrohi kistakse põllult juurtega ja teda ei või sõnnikussegi visata, sest nii satuksid ta seemned väetisega koos jälle väljale,“ targutas talupoiss. „Mina ei ole taimetoitlane ja olen lapsest saadik seatapmisega harjunud. Kui on vaja tappa, siis peab seda tegema, ja süda ei tohi pahaks minna.“

„Seda kergem oli tema üle kohut mõista, et ta oli topelt-lurjus: provokaator ja ühtlasi kaabakas,“ sõnas teine vabrikumees.

Milla ja Müür kuulatasid. Milla ärritus veidi, kui oli kuulnud ühe kõhkleva naisüliõpilase arutlust, kuid üliõpilased võtsid veel sõna, ja ta rahunes uuesti ning vaikis.

Lõpuks kõneles ka Milla. Seletas, et tundnud Rängelit mõnda aega, saanud mulje, et ta on reetlik mees. Ütles, tal olevat nüüd selge asi ka ühe koosolekuga, mille kohta temalt päritud kaitsepolitseis.

„Kui nuhkide käsilane maha lüüakse, siis ei jää meil muud üle kui seda tervitada,“ ütles Leida kõige viimaks.

Koosolek võttis vastu resolutsiooni, mis Rängeli asjas tehtud otsuse heaks kiitis.

„Võtke kirjandust kaasa!“ sundisid Leida ja Milla.

Uliõpilased toppisid ajakirju, lehti ja brošüüre taskutesse, siis raputasid nad Milla ja Leida kätt ning kadusid igäüks ise suunas.

Õised tänavad haigutasid tühjusest. Laternavalgus vaheldus pimedusega. Mööda seinu libisesid üksikud tõttavad varjud.

54.

Kevadel valgusid töölisel laiali maale. Kadusid rabadesse, metsadesse, kraavi kaevama ja kaevusid puurima. Õppinud vabrikutöölised tahusid palke, klompisid liipreid, raiusid seinu. Lukksepad, katelsepad, kes olid õppinud töötama keerukate pinkide taga ja järjestama täpseid ning peeni seadiseid, kes olid ehitanud masinaid, prügitasid nüüd tänavaid, tuhnisid mustaveetorustiku kraavide kallal. Treialid lõhkusid kive, kandsid ehitusmaterjali, müttasid lupja. Sepad murdsid või vedasid paasi. Osalt pugesis suurtest tehastest tänavale visatud proletaarlased väiketöökodadesse, osalt kolisid maale, said kiratsevaiks popsideks, harva asunikeks. Sellest hoolimata oli tuhandeid töötuid, kellele organiseeriti näljapalgalist hädaabitööd. Naisproletaarlased olid veel halvemas seisukorras. Harva pääsesid nad kuhugi vabrikusse, nagu Leida Määr.

Suvekuudel hooajatööle läinud rahvas valgus talveks linna tagasi.

Tööjõubörs kihises ja kubises. Seal avaldasid proletaarlased pahameelt. Kirusid onupojapoliitikat, valitsust ja selle välispoliitikat. Nad sajasid saatkondi ametnikekarjadega, kes neelavad miljoneid, mida töötav rahvas peab maksma.

Mõned aeti hädaabitööle. Neid käsutati härgadena. Tuubiti taga kümme, kaksteistkümmend tundi päevas, ja selle eest said vaevalt silgu-leiva raha. Riideist, jalatõõnudest, korterist polnud juttugi.

Ka lukksepp Peeter Tagapere oli harjuskena mööda maad rändamas. Ta võttis müürihaamri, kellu ja sililaua selga, leivapalukese nartsuga käe otsa, nii otsis ta tööd. Kolistas põlevkivikaevanduses, söötis seal barakkides lutikaid ja raius kirkaga põlevkivi, millise töö eest ei teeninud niigi palju, et oleks võinud saata mõne marga naisele-lastele. Jäi veel koguni kaevanduse toiduainetepoe igaveseks võlglasteks ja lõpuks — lahkus ilma teatamata, sest maksta polnud tal millegagi.

Siis ehitas ta külas paar elamut, parandas põllutööriistu, ja oligi jälle linnas.

Kes ei jõudnud välja rännata või lihtsalt ei põgenenud üle piiri, see kolistas samuti nagu Tagapere mööda „kodumaa“ soid ja rabu.

Peeter Tagapere läks Töölismajja. Siin kohtas ta kõigepealt Hans Kuusemetsa. Hakkas talle oma häda kurtma. Küsis tööle paberivabrikusse, kas või õuele palke koorima. Aga Kuusemets kinnitas, et ka siin vallandatavat mehi, sest protestiks valge terrori vastu polevat suurelt naabrilt enam tulnud tellimusi.

Siis kutsus ta Peetri üldnõukogu tuppa.

Kuusemets kirjutas seal pabereile alla ja tegi resolutsioone. Võttis vastu jutulesoovijaid, andis neile abi ja nõu, kuidas jõud kandis. Soovitas paljastada töökaitsekomissare, keda töölised kutsusid töökurnamiskomissarideks. Õhutas kollektiivsele võitlusele ja aktiivsusele. Virgutas ühinemisele, võitlusele meistrite ja direktorite vastu.

Lõpuks jäi tal aega Tagapere jaoks. Ka Marmor oli

Tagaperesse suhtunud jaatavalt ning Ilves ja Kuusemets olid soovitanud Peetrit töötatööliste organisaatoriks. Kuusemets tegi selle nüüd Tagaperele teatavaks. See kuulatas, näppis põske, mis oli kortsunud ja päevitunud, keeras vuntse ja toppis piibu mingit kahtlast prügi täis. Hakkas siis oma „suvitamisest“ pajatama, aga Ilves sööstis sisse.

„Kollased lõhuvad ühinguid, organiseerivad paralleelsed kutseühingud. Nende sepitsuste vastu tuleb kindlalt välja astuda,“ seletas ta.

„Tahavad oma poliitilisi karjatarasid valmis klopsida,“ ütles Hans.

Jutt siirdus töötute küsimusele.

„See tuleb lähematel päevadel lahendamisele... Kroonu statistika näitab vaevalt veerandi õigest töötute arvust. Ühingud peavad neid täpselt registreerima... Sina, Peeter, võta see asi enda peale,“ soovitasid kõik.

„Jah, kutsuge juba sel nädalal töötatööliste koosolek kokku,“ soovitati edasi.

„Töötatööliste meeleavaldused ja rongkäigud on paratamatud. Neile tuleb meie poolt organiseeritud kuju anda,“ lisas Jaan juurde.

„Me hakkame kohe tööle,“ oli Tagapere enda arvamus.

Seesama Peeter, kes siis, kui vabrikus oli hea töö käes, igati tasa ja targu ning ettevaatlikult toimis, oli nüüd järsk, võrdlemisi terane ja hakkaja. Ta tegi endale mõned märkmed paberile.

„Samuti võtab üldnõukogu arvesse naisproletaaria laste rahulolematuse... Tuleb neid ühendada... Siis — arreteeritute omaksed,“ arutasid mehed edasi.

„Homme hakkame peale!“ ütles Tagapere veel kord, kui ta üldnõukogu ruumist lahkus.

Teisel päeval hakkas kaastöölise otsimine ja töötäöölise koosoleku ettevalmistamine.

Ruumide hankimine läks libedasti. Rahvast kogunes rohkesti.

Otsustati muretseda miitinguruumid ja pidada tuleval nädalal uus koosolek, et valida tegevuskomitee ja saata esindajad töö- ja hoolekandeministeeriumi. Aga ka suurmiitingu päevakord määrati kindlaks, see oli lihtne ja lühike: esimeseks punktiks oli — töötatäöölised ja kapitalistliku korra ummik, ja seejärel — koosolekul tekkinud küsimused.

Järgmisel koosolekul oli veel rohkem rahvast. Tagapere oli nüüd juba kaastäöölisi leidnud ja tegevuskomitee kandidaadidki valmis vaadanud. Komiteesse valiti Peeter ise ja veel neli sinisepluusimeest.

Tagapere oli ootamatult suure ja paisuva liikumise eesotsas.

Täöötute küsimus oli läinud põletavaks. Ei tahetud neile enam ruume lubada. Peeter kulutas mitu päeva saapataldu ja keelt, aga tuli ikka tagasi rusikat vöngutades ja kirudes. Ta käis härrade teatrimajades ja kinodes, kuid asjatult. Läks tuletäörjulate seltsimajja. Ka siin kõheldi, kuid viimaks lubati, kuigi nõuti kõrget hinda.

See oli ruumikas ja kõrge saal, kuid must: ämbliku vörgud tolknesid laes, põrand oli kulunud, naelapead hakkasid kontsa taha kinni. Valgustus oli vaevaline. Ähmased lambid heitsid laest nörka valgust alla, kust vastu paistsid nälginud rahva sarnad, aukus näod ja lahja nahk.

Käök ei mahtunud saali, inimeste summ voogas tänaval.

Ahmiti sõnu uksest ja aknaist, sest puudus teine ruum paralleelse koosoleku organiseerimiseks.

Tegevuskomitee liikmeist valiti koosoleku juhataja. Miiting algas.

Sissejuhatuse tegi Peeter. Ta kõneles töörahva koosolekute õiguse üle irvitamisest, sellest, kuidas rakkuskäsi kokku tulla ei lasta mujal kui selles koopas. Tuletas meelde losse ja härrastemaju, mille ukсед on töölis-koosolekute jaoks kinni.

Rahvas avaldas poolehoidu valju käteplaginaga.

Siis sai sõna Ilves. Ta andis ülevaate poliitilisest seisukorrast, kõneles töötatööliste hädadest ja väljavaadetest. Rõhutas jälle organiseerumise vajadust, näitas lõpuks, et proletariaadi võit on paratamatu. Hüüdis:

„Siis, kui võit on töörahva käes, laseme käima need suured vabrikud ja tehased, mis nüüd seisavad. Siis tuleb aeg, kus võime teha suurtükid sahkadeks ja tankid traktoriteks. Nüüd aga peame organiseeruma, et seda olukorda kätte võita. Organiseerume, ja kui jõuab silmapilk, siis lähme võitlusse tihedates ridades!“

Kõlasid bravohüüded. Plaksutati. Rahvas liikus kohtadel. Kuuldusid mitmesugused hüüded. Karjuti läbisegi: „Mis veel oodata! Lähme peksame laiali need söödikud! Meid on küllalt, et enam oodata ei tarvitse!“ Rahvas liikus ukse poole.

Kuid juhatuse kutsel jäid kõik kohtadele. Otsustati: valitsuselt nõuda tööd ja leiba kõige kiiremas korras; nõuda arreteeritud seltsimeeste vabastamist. Et seda kätte saada, tuleb organiseeruda, tarvis on üksmeelset võitlusrinnet.

Kätēmets kinnitas need otsused. Lauldi „Internatsionaali“.

Rahvahulk valgus tänavale. Siin ühinesid need, kes polnud saali pääsenud. Tekkis rahvapilv, kes ei mõtelnudki laiali minna.

Tormasid kohale politseinikud, nuutisid nad laiali.

Suur hulk töötuid kogunes Töölismajja, kus jutt kõmises hilisõhtuni.

Ka Milla oli miitingul ja jõudis ühes teistega siia.

Ta otsis Jaani. Hakkas vanduma ja viha tema kaela kallama. Ta halvustas Jaani, sõimas teda argpüksiks, kes ei julge hulki minna lasta...

Ilves ainult muigas: „Justkui oleks see üksiku isiku teha.“

„Natukegi marksistlikku mõtlemist!“ ütles ta. Siis hakkas kiitma hulkade agarust, millise jõuga, kui see organiseerida, võib sooritada suuri asju.

„On tarvis õiget aega, õigeid loosungeid, ettevalmistust... Nüüd oli meil see ainult miitinguks ette valmistatud...“

Kuid Milla ajas oma arvamust.

Kui nad koju jõudsid ja lahti riietusid, tuli neil söök meelde. Kapis aga ei leidunud isegi mitte leivapuru.

Milla lippas poodi. Kuid seal tuletati talle meelde, et on hilja ja pealegi olevat nende võlg suureks kasvanud. Milla tuli tühjalt tagasi.

Kui nad järgmisel päeval Töölismajas askeldasid, tuli neile üllatus: keegi maakonnamees astus sisse, küsis kassameistrit ja tahtis õiendada arved; ka olevat nende organisatsioon otsustanud annetada keskkohale summakese asjade korraldamiseks.

Nõnda oli kassas jälle raha, Ilves sai pisut oma palga arvel ja võis veidi oma elu korraldada.

Töötule tulid appi ka naistöölised, keda esindasid Müür ja Sillamäe.

Sillamäe oli kiindunud meeleavaldusse. Ta istutas ka Peetrisse niisuguse arvamuse, et meeleavaldust on vaja. Ja see oli õige, sest ka hulgad nõudsid aktiivsemat tegevust ja ülesastumist.

Milla oli justkui haige. Ta oli metsik, anarhistlikki ja hoolis Ilvese õpetusest vähe. Leida oli ka siin palju plaanikindlam ja kaaluvam. Tema õlgadel lasus asja korraldamine nii teoreetiliselt kui ka praktiliselt.

Töötute tegevuskomitee, töötatöölise hulgad nõudsid meeleavaldust, sest saatkonnal polnud mingeid tulemusi; neile lubati ainult, et vaadatakse, ja kõik.

Ilma meeleavalduseta ei lähe! See paneb ometi kodanluse veidi värisema. Rasvamaod jäävad siis seisatama, hakkavad oma kalli hinge eest muretsema ning palvetama.

Nad esitasid kavad üldnõukogule, kes kiitis meeleavalduse heaks.

Algas kihutustöö. Selles olid Töölismaja tegelased tunnustatud meistrid. Käis hoogtöö meeleavalduse kasuks. Sellele tööle rakendusid ühingud, komisjonid ja grupid. Selgitati meeleavalduse tähtsust, meeleavalduse ajalugu ja saavutusi. Sellega käsikäes valgustati ühingute, partei, töölisettevõtete, uue maailmakorra ja proletariaadi diktatuuri tarvidust. Kleebiti üles plakateid, lippe ja loosungeid. Kõikjal paistis aadete küllus. Kirjutati artikleid, toodi näiteid tööliste seisukorrast, näljast. Kõneldi: asi ei parane üksnes sõnadest!

Elevus tõusis igas maanurgas.

Kodanluse süda põksus surmahirmus.

Meeleavaldajad õmblesid lippe nagu 1. mai rongkäiguks, aga tuju oli kõigil sõjakas. Kodanlaste häälekandjad kirjutasid, et magasinid olevat tühjad punasest riidest, mis kõik viidud riigi kukutamiseks.

Meeleavaldus! Meeleavaldus! Elagu meeleavaldus!
Meeleavaldus tuli.

57.

Saabus puhkepäev. Ilm oli ilus.

Rahvas oli hommikul aegsasti liikvel.

Pentsik oleks olnud ennustada, et meeleavalduseks saadakse politseilt luba. See asutis oli võitlusvalmis. Kõik maa oli täis kõmu riigikukutajate väljaastumisest. Juhatus kas või tähtsuseta tulekahju, ikka teadsid ajalehed kirjutada, kommunistid olevat jälle tegevuses. Kuidas oli võimalik niisugusel ajal lubada meeleavaldust!

Meeleavaldus keelati ära. Politsei alarmeeris oma jõud. Meeleavalduse kogunemiskohta viivad tänavad suleti. Ratsanikud kihutasid, nagu oleks päris sõda lahti.

Aga proletaarlased otsustasid välja minna vaenlaste keelust hoolimata. Vaenlase käske ja keeldusid tuleb ignoreerida, neile sülitada, ütles Marmor. Keelust hoolimata — nii on õige vastuhakkamisvaimu kasvatamine.

Politsei vahelesegamine ei aidanud. See ei suutnud töötatöölise ja muude proletaarlaste kogunemist ära hoida.

Juba oli naistesumm koos, ka mehed kogunesid rühmadesse. Punaseid lippe tuli aina juurde, neid kerkis nagu tänavakivide vahelt. Politseinikud tormasid ummisjalu nende kallale.

Ilmus üha uusi salku. Tõusis uusi lippe ja plakateid. Kogunenud rühmad vemmeldati aga jälle laiali.

Esialgu näis, et meelevaldus kipub nurjuma. Jääb järele mingi rühmitiste virvarr ning politseinike ratsajõugud ajavad lõpuks kõik laiali.

Kuid asi võttis sootuks teise pöörde.

Puhkepäeva-hommikune päike säras ikka pidulikumalt. Rahvast valgus aina juurde, ähvardades matta politseitõkked. Hulgad narrisid ennatut vastast. Siin-seal rebiti ratsanikke hobustelt maha, õlgadelt kisti paguneid. Uks mees hõikas võidurõõmsalt. Naised kilkasid. Platsil voogas mütsidemer.

Viimaks murti politseitõke lõplikult läbi. Nüüd oli tee lahti. Rahvas tormas valitsushoonete poole nagu loodusjõud.

Siin olid esirinnas Tagapere, Kuusemets, Ilves, Sillamäe, Müür. Ruttasid, hoides kõvasti kinni plakatite vartest. Siin-seal oli näha vanaldasi naisi, kel olid lipud ja plakatid käes; need naised olid tänavale heidetud tänuks selle eest, et nad kümneid aastaid olid orjanud vabrikuid ja kaotanud noorusväleduse ning tervise, muutudes seega kapitalile üleliigseks. Ühte niisugust naist Milla pooleldi lohistas järele. Nende mõlema plakatiks oli pikk kangariba, millel karjusid hüüdsõnad nagu paljudel teistel: „Vanaduse puhuks kindlustust! Emade kindlustamist! Kindlustust tööpuuduse vastu!”

Mõlemad olid vaimustatud. Raske plakat ei lubanud neid küllalt kiiresti liikuda, teised sibasid neist mööda ja ette.

Meelevaldajad laulsid tükati, vilistasid vahel, kisenaldasid hüüdsõnu. Häälled kadusid üldises mürinas ja raginas, taldade ning kotsade robinas.

Siis kostis kabjaplagin.

„Kihutavad selga!“ karjusid mõned. Ka vanaeit, kes Millaga koos plakatit kandis, lõi kõhklema. Hobuste müdin oli selja taga. Aga Milla tormas edasi. Vanaeit lohises tema järel, halisedes üsna meeleheitlikult.

„Ära ole nii arg!“ julgustas Milla. „Näe, juba üks lendas hobuse seljast!“

Oli näha, et inimesed tormasid politseiniku kallale ja rebisid ta sadulast. Talle jõudsid aga teised ratsanikud appi. Algas nuutide tants.

Juba välgatas mõök ja vuhises ka Milla kõrva ääres. Hoop tabas nende plakatit. Loosungid lendasid käest. Vardad olid pooleks raiutud.

Siis sööstis kohale veel teine ratsanik, ja Milla tundis, kuidas tugev käsi haakus tema kraesse. Ta tõsteti õhku. Pluus kärises.

Plaksatasid mõõgatupe löögid vanaeide selga. Millal endal polnud suuremat viga. Siputas vaid jalgu — vahel õhus, vahel puudutades uulitsakive, vänderdades edasi niisama kiiresti nagu hobune. Siis laskis käsi krae lahti. Milla kukkus kummuli kividele.

Ratsanikud kihutasid eemale. Oli jäänud veel lehvima lippe. Rahvast voolas ikka mäest üles.

Ka Sillamäe ajas enda püsti ja taarus teistega kaasa.

Aga tulid uued politseinikud. Juba eemal viibutasid nad nuute ja keerutasid mõõku.

Millat haaras nüüd julguse, viha, õeluse, hoolimatuse ja kättemaksu segu. Ta võttis maast punase riidetüki ja lehvitas seda. Kähistas midagi karjuda, tõstis rusikaid, raputas neid paljaste mõõkade vastu ja surus läbi hamaste:

„Sinu lõusta ma lõön veel enne sisse!...“

Ta sirutas käe, otsides kivi, mida siin aga polnud võtta. Samal hetkel keeras kannustatud hobune pära Milla poole. Ratsanik raius loomale uuesti tuld ribidesse. Täkud pöördusid tormama, kuid triivisid inimestest mööda. Kangvaljad lõhestasid nende lõugu. Tulises valus hüppas üks hobustest Millale otsa; ühtaegu lõi kahejalgne ta seljas Millat nuudiga.

Milla langes maha. Ta suust tuli verd. Ta pühkis huuli ja katsus otsaesist. Seal nõrgus sooja märga üle põse. Milla püüdis tõusta, kuid see ei õnnestunud, tundus, et ihu on ääretut valu täis.

Kui ta niiviisi lebas, jooksis tema juurde tundmatu mees, vaatas talle näkku, käis kord ümber ja virutas talle siis saapaninaga vastu kõhtu. Seejärel ruttas lööja politseinike kilda ja jutustas seal midagi, näidates käega Milla poole.

Kogunes rahvast, aga see aeti laiali. Valudes ägava Milla juurde asus paar politseinikku. Rahvast kogunes uuesti ja nõudis Milla koristamist, kes oli nüüd üleni verine. Aga konstaablid löid käega ja kärkisid nende peale, kes tulid „korda segama“. Nad ootasid nähtavasti ülemuselt korraldust.

Siis saabus käsi laotades ja hingeldades Leida Müür. Tema oli jõudnud valitsusasutisteni, kust nad lõplikult tagasi löödi. Leida asus Millat abistama. Tegi küünarnukkidega teed. Tema hüüde peale avas Milla silmad, sirutas mõlemad käed ja hakkas end üles ajama, kuid langes tagasi.

Politseinikud rebisid Leidat eemale, kuid ta protesteeris, nimetas end haavatu õeks ja lubas ta viia haigemajja rahva jalust. Politseinikud jäid nõutult seisma, sest neil polnud ülemalt korraldust. Lõid viimaks käega.

Müür pani Sillamäe voorimehele ja sõidutas haiglasse.

Teisi haavatuid oli kümneid. Mitu tosinat viidi arestimajja, mis jäi kitsaks, ja siis paigutati meeleavaldajaid politsei peavahti ja mujale kongidesse.

Õhtu eel selgus, et ka Tagapere oli kinni nabitud, nagu teisedki tegevuskomitee liikmed, kellede hulgas oli kaks raskemini haavatut. Ka Ilves oli kaua kadunud, kuid lõpuks ilmus ta Töölismajja. Ta oli kinni võetud ministeeriumi ukse all, viidud jaoskonda, kuid kasutades juhust rabelnud end maksva korra kaitsjaist lahti ja teinud pikad jäljed. Keegi ei hakanud teda otsimagi, sest ta oli välispolitseile teiste hulgas tundmatu.

Hiljem sööstis sisse ka Leida. Harilikult külmavere-line, tasakaalukas, oli ta nüüd punetav, ärritatud.

Olid juba jutud, et Milla olevat surnuks pekstud. Teda oli nähtud veres lamamas politseinike keskel.

„Kus on Milla?“ pärisid kõik.

„Tema seisukord on tõsine,“ vastas Leida ja seletas mõne sõnaga lähemalt.

Mitmed tõttasid eesotsas Ilvesega haiglasse. Kuid siin ei lastud neid sisse.

58.

Politseipatrullid lonkisid veel kaua mööda linna. Ratsapatrulle oli kolmekordistatud. Sõjaväe juhtidele olid antud salajased korraldused.

Valitsuse koosolekute päevakorras oli seisnud kommunistide küsimus peaaegu iga nädal, viimasel ajal veel sagedamini, kuid ei suudetud mingit rohtu leida ega kaugeemale jõuda politsei aruannete ärakuulamisest, targutamisest: kommunism olevat sissetoodud kaup, mille

vastu tuleb traattõkkeid piiril kindlustada, tööliste nõudmised olevat ainult mässuõhutuse vili, kommunistlik liikumine surevat kohe, kui kihutajad ja organisaatorid pokri pista. Niisugust taktikat oli tänini mitugi korda praktiseeritud, kuid tagajärgi ei olnud näha. Revolutsiooniline liikumine kasvas ja kosus, sest tema põhjuseks oli raske majanduslik seisukord. Härradel olid aga omad tuntud abilised. Sotsiaaldemokraadid kirjutasid oma lehtedes tööliste viletsast olukorrast ja avaldasid sügavamõttelisi uurimusi kommunistliku liikumise põhjustest. Siit võtsid mõned kodanlikud ringkonnad endile juhtnööre, õppisid neist lehtedest ka nuhid. Ka sotside retseptiks võitleva proletariaadi vastu oli türm. Muidugi ei protesteerinud nad selle vastu, kui rakkuskäsi sõjakohtu otsusel maha lasti või üles poodi.

Meeleavalduse ja üldse töölisliikumise kasvamise tagajärjel oli kommunistide vastu võitlemise küsimus isearanis teravaks muutunud. Kohe pärast meeleavaldust pühendati sellele küsimusele erakorraline koosolek. See peeti ühe suurema võimumehe lähedas härraskorteris. Siia olid kutsutud asjatundjatena poliitilise politsei direktor, kindralstaabi ülem, mõned suuremad töösturid ja pangapidajad, viimaste hulka kuulus ka lahke korteriperemees.

Peaminister kandis aruandest veel kord tähtsamad kohad ette pärast seda, kui sekretär kogu aruande juba ette oli lugenud. Seal seisis pikk ülevaade töölisühingute tegevusest, salajastest koosolekutest, põrandaalusest kongressist, vennastuskäikudest maale, avalike organisatsioonide tekkimisest, poliitilistest streikidest, mille näiteks oli Krause tehase streik, veristest meeleavaldustest, poliitilise „teisitimõtteleja“, see on insener Rängeli maha-

laskmisest, mis kõik olevat hulkade avaliku väljaastumise, teiste sõnadega — revolutsiooni ettevalmistamine. Siis küsis peaminister koosolijate arvamust ja palus esitada konkreetseid ettepanekuid olukorra lahendamiseks.

Ministrid võtsid sõna. Kõige esimesena kõneles majandusminister, kelle arvamusele peaminister rõhku pani, seletades, et tulevat arvestada ka majanduslikke olusid, mis ei olevat tänavu küllalt roosilised.

Majandusminister soovitas luua töösturitele kergendusi, et neil ei tuleks oma ettevõtteid käest ära anda, soovitas väliskapitali juurde tõmmata, milleks tuleb kindlustada nii majanduslik kui ka poliitiline alus tegutsemiseks. Tulevat laenuprotsenti alandada, et ettevõtted jalad alla saaksid. Tööpäev olevat liiga lühike, kindlustusmaksud ettevõtjaile liiga koormavad...

Peaminister küsis:

„Mis siis töölistega teha? Möllavad ja mässavad...“

Ja valitsuse juht hõõrus ise peopesi teineteise vastu, mis tähendas, et tal oli kas millegi üle heameel või ta oli ärritatud. Ta hõredad kulmud olid puseriti püsti, silmad kiirgasid laias näos ja mokad olid torus.

Majandusminister arvas, et töölisi ei saa kuidagi aidata: palka tõsta ei või, pealegi on see eraisikute asi, keda valitsus ei saa sundida. Võiks katsuda tööliste ja ettevõtjate vahel kuidagi kokkulepet sobitada, kuid tagajärgede, isegi niisuguse nõupidamise aja kohta olevat praegu raske midagi öelda. Üldse puutuvat tööliste küsimus rohkem hoolekandeministrisse, arvas majandusminister.

Hoolekandeminister omalt poolt kinnitas, majandusministril olevat täiesti õigus: eraisikutele, kelledena tegutsevad töösturid, ei saavat riik midagi ette kirjutada.

Edasi seletas hoolekandeminister, tema valitsuskonnas olevat kavatsusel projektid: pensioniseadus riigiteeni-jaile, määrus haigekassade korraldamise kohta, et kõik kihid saaksid nende juhtimise asjus kaasa rääkida, mitte üksnes töölised, nagu seni; korteriüüri küsimus, sest vana seadus olevat revolutsioonilises meeleolus kokku seatud ja, nagu valitsuse liikmed mäletavat, antud tema valit-
suskonnale ülesanne õiglasem eelnõu koostada.

Nüüd tuli kord siseministri kätte. See trummeldas täht-
salt sõrmedega rohelisel laual ja seletas siis, et üldiselt
olevat kõik korras, kõigepealt julgeoleku kindlustamise
suhtes. Tulevat kindlalt välja astuda olluste vastu, kes
tekitavad töövõtjate hulgas käärimist ja segadusi. Tema
ettepanek oli: juhtivad ässitajad kinni võtta, nende ühin-
gud likvideerida, lehed sulgeda. Lõpuks soovitas ta ka
poliitilise politsei direktori arvamuse ja lähemad kavad
ära kuulata.

Direktor tõusis viisakalt püsti. Tal olevat riigikukuta-
jate vastu võitlemiseks täpne kava, mille ta esitavat sise-
ministrile lähemal päevil. Olevat vaja ainult lisakrediite
mõeldud plaanide teostamiseks.

Peaministri soovi peale kandis siseminister võitluskava
ette, nagu ta direktoril juba põhijoontes oli paberile
pandud. Lähemaid, üksikasjalisi seletusi andis politsei-
direktor.

Tuleb äkiline ülemaaline arreteerimine toime panna.
Kinni võetakse ühingute tähtsamad tegelased nii linna-
des kui ka maal. Nimestikku kuuluvad kõik kihutajad,
alates põrandaalusest Aleksander Marmorist ja lõpetades
Töölismaja tegelastega. Aleksander Marmorile oli pühen-
datud eri peatükk, mille lõpul kindlat lootust avaldati, et
see pea-riigikukutaja nüüd tingimata tabatakse. Lõpuks

oli ettepanek jõude suurendada, välispolitseinikud appi võtta, määrata summad ergutusteks, autasudeks ja muudeks tarvilisteks kuludeks.

Kava võeti kohe arutusele, kusjuures jäeti kõrvale kõik „majanduslikud“ plaanid. Kaalumine ja vaidlus jätkus nüüd rüüstamisplaani ümber.

Viimaks küsiti sõjaministri arvamust. See seletas, et kaitsevägi olevat riigikaitseks valmis. Seejärel anti sõna kindralstaabi ülemale kindral Schifferile. See kargas viisakalt püsti, säilitades sõjameheliku külmaverelisuse ja õige seisangu.

„Piiril on tehtud vastavad korraldused,“ raporteeris ta. „Laod ja arsenal on eriti kaitstud. Kindralstaabis on loodud vastavad organid, mida ma ei pea tarvilikuks siinkohal esitada.“

Ministrid vaatasid üksteisele, siis sõjaministri poole, viimane uuesti Schifferi tõsisesse näkku, mis rahulolevalt hiilgas. Oleks võinud arvata, et nad on pisut solvatud või üllatatud, aga nad ei pidanud kunagi tarvilikuks end segada selle asutise tegevusse, mida esindas kindral Schiffer. Nad täitsid alati neid soove, mis tulid sealtpoolt.

Sekretär protokollis otsuse ja nad võisid laiali minna. Igaüks läks oma asutisse ja hakkas jagama korraldusi.

Ajakirjandust informeeris iga minister. Eriti hoolas oli poliitiline politsei, kes septses ja lendu laskis teateid töolistest. Töö- ja hoolekandeministeeriumist läkitati toimetustesse pikki kirjeldusi, mida on tehtud pensionide, korteriüüri ja invaliidide toetamiseks, mida kavatsetakse teha töölishaigekassade „reformimiseks“. Rahaminister seletas, kuidas lähemal ajal raha ostujõud tõusvat.

Nii toitmis iga minister rahvast roosiliste väljavaadete-ga.

Milla haavamine ja haiglasse viimine ulatus kohe Anu kõrvu. Anu oli hiljuti leseks jäänud. Pärast vanamehe surma igatses ta ikka rohkem Millat. Nüüd muutus see otse valuks. Süüdistus surnud Aadu vastu, kes ajanud tütre tänavale, sealsamas tööliste tõrvamine, kes olevat hukutanud ainsa lapse, vaheldusid ta meeles. Vist keegi kannatada saanud meelevaldajate omastest ei olnud nii õnnetu kui vana Anu.

Ta tõmbas lahti kapi ukсед, võttis sealt uue seeliku, jaki ja mütsi ning hakkas riietuma, tahtes minna haiglasse. Kuid oli sunnitud istuma. Imelik raskus rõhus teda. Nagu uss näris rinnus. Raske oli hingata. Anu neelatas, pühkis silma. Ta tõusis uuesti ja jätkas talitamist. Viimaks sai toast välja tänavale. Siin ei pannud ta vastutulijaid täheleegi. Jõudis haigemajja. Otsis vastava ukse ja astus sisse. Teda koheldi leigelt. Kui ta nimetas end Milla emaks, suhtuti temasse veelgi külmemalt. Teenijad hindasid teda pealaest jalatallani. Anu palus tütreaga kokkusaamist, kuid seda ei lubatud. Anul hakkasid mööda kortsunud põski pisarad veerema, ta hakkas manguma härdamini, kuid ka see ei mõjunud. Ta seletas, et Milla olevat tema ainus tütar, tema tütar polevat kurjategija, ta tahtvat vähemalt teada, kas laps on elus, aga talle ei vastatud muud, kui et kokkusaamine olevat keelatud. Siit ta järeldas, et Milla on kas surnud või teda polegi enam siin. Ta ei võinud aimatagi, et Milla oli siniseid muhke ning plekke täis ja teda ei tahetud enne näidata, kui need on kadunud. Milla seisukorda ei teinud küll tõsiseks need plekid ja muhud, vaid sise-mised vigastused. Ta oli öö läbi valudes karjunud ja

oigas veel nüüdki, kuigi ta närve mürkidega tuimendati. Ta vajab operatsiooni. Sel ajal, kui ema teda näha tahtis, oli ta lõikuslaual. Polnud mõeldagi, et Anu võis sel hetkel temaga kohtamisele pääseda.

Mööda koridori tuli paar halastajaõde. Anu tõttas nende juurde. Ka need ei kõnelnud rohkem. Ütlesid, ta võivat tulla paari päeva pärast.

Anu lahkus. Kui ta tänavale tagasi astus, oli see veel süngem ja kõledam kui tulekul. Taevas oli selge, üksikud varesed lendlesid õhus. Külma tuult puhus talle näkku.

Kodus piinles ta kaua. Päevad, mis ta ootama pidi, olid rahutud ja ööd unetud, niisama nagu paljudel teistel emadel.

Kahe päeva pärast kõndis ta juba hommikul vara hospidali ukse taga. Täna lootis ta Millat näha. Kohe, kui ukсед avati, tahtis ta sisse astuda, kuid teda ei lastud. Kästi jälle oodata. Temaga kõneldi tõrjuvamalt, üleolevamalt kui toona. Ootamine ei andnud mingeid tagajärgi. Viimaks tormas ta vägisi kotta ja kisendas, et teda Milla juurde lastaks. Siis aga kutsuti kojamees ja lasti ta välja viia.

„Oelge mulle, kas ta elab!“ karjus ta minekul.

„Elab muidugi,“ kostis talle keegi.

Tuli veel inimesi. Nende hulgas kaks noort, mees ja naine, kes soovisid Milla Sillamäega kokku saada.

Anu ei tundnud neid. Aga kui ta kuulis neid tema tütart küsivat, lähenes ta neile. Need olid Ilves ja Müür. Ka nende soov jäeti täitmata. Nad läksid koos tühjalt tagasi.

Organisatsioonid jätkasid võitlust. Nad ei saanud hoolida valitsuse rüüstamiskavatsustest ega ka sellest, et mõni üksik tegelane nende ridadest välja oli löödud.

Ilves, Müür, Kuusemets ja teised aktiivsed tegelased töötasid ennastsalgavalt. Neil polnud aega arutada, mis saab siis, kui korraga tormijooks nende peale ette võetakse. Siis? Siis hakkavad kas nemad või teised, kes asemele astuvad, jälle otsast peale ja jätkavad tööd, kuni võit on saavutatud.

Askeldati Töölismajas. Koosolekute, nõupidamiste ja istungite lakkamatu rida ei näinud kunagi lõppevat. Siin valitses endine kaine ja kalk operatiivsus. Pisasjaline toimitsemine oli täna sama mis eile ja mis homme ning mis annab tunda tagantjärele korraga, kui on saavutatud võit. Mõne üksiku, nagu näiteks Milla puudumine ei jätnud sellesse liikumisse ühtki lünka. See ase täitus kohe. Polnud tühjal kohal püsi ses sipelgaid meenutavas nobeduses. Arreteeritute ja haavatute puudumist ei olnud paari päeva pärast enam märgata.

Nüüd tuli suur osa tööst teha põranda all. Sellega ühes muutusid kohtamised põrandaalustega sagedamaks, salajased nõupidamised järgnesid üksteisele.

Nad ruttasid kohtamistele, piiludes ettevaatuse pärast ümber, et otsusele jõuda, kas „õhk on puhas“, nagu nad ütlesid. Oli ju viimasel ajal töölistele rohkesti agente sappa pandud.

Uhel õhtul kohtas Ilves Marmoriga, kes näis olevat lõbusas meeleolus. Ilves kõneles viimaste päevade sündmustest, väljavaadetest, informeeris Marmorit. Eriti kõneles ta kavatsustest kirjastamise alal, mis Marmor heaks

kiitis, andes omalt poolt vastavaid näpunäiteid. Nad analüüsisid verise meelevalduse iseärasusi, selle tulemusi, masside aktiivsust. Otsustasid kasutada hulkade kasvavat aktiivsust organisatsioonide ehitamiseks ja „rahulike“ väljaastumiste suurendamiseks.

Marmor ja Ilves jalutasid kaua mööda kõrvalisi tänavaid, kuni kõik küsimused olid läbi arutatud. Oli peaaegu kesköö. Jaan jõudis koju sammudes vaevalt oma tänava otsast sisse, kui nägi autot oma värava lähedal. Tundis selle kohe: see oli sama masin, millega veeti „riigikukutajaid“ südaösel ja varahommikul. Näis, et ta kodu on ümber piiratud.

Jaan tõmbus vimma ja sammus tagasi. Aga võib-olla ei puudutanud see külaskäik tema korterit. Jaanil oli teada kõrvaline juurdepääs korterile, mille ta oli igaks juhuks valmis vaadanud. Ta püüdis läheneda seda teed mööda. Siit paistis selgesti, et tema toa aken oli valgustatud. Kohe pöördus ta kiiresti tagasi ning suundus linna. Sammus Töölismaja juurde, viitis selle lähedal aega, et kohata mõnda seltsimeest. Siin märkas ta, et Töölismaja aknad olid peale ühe kõik pimedad, mis oli võõrastav. Sest kuigi oli jõudmas südaöö, oldi sel ajal veel alati tegevuses.

Ilves otsustas vaadata lähemalt. Kui ta sammud ukse poole seadis, avati see parajasti ja välja astusid võõrad mehed, kelle välimuse järgi juba kaugelt võis otsustada, kust asutisest nad pärit on. Jaan ühines möödaminejatega ja eemaldus. Nüüd oli täiesti selge: rüüstamine on alanud. Nad kõik olid seda oodanud ja teinud teatavaid ettevalmistusi. Aga siiski tuli see liiga järsku.

Ilves ruttas raudteelase juurde, kelle korteris oli seni peetud kitsamaid salakoosolekuid. See korter oli täiesti konspiratiivne. Nad olid hoidnud tema peremehe Jüri Soovee aktiivsest tegevusest eemal, laskmata teda mil-lestki osa võtta, mis oleks tema peale nuhkide tähele-panu tõmmanud. Ta oli välispidiselt ja nuhkide silmis tavaline kodanik nagu maaler Kilgaski.

Ilm oli muutunud pilviseks. Puhus tuul ja ähvardas tulla kas lund või vihma. Kuid õhk oli soe ja tundus auru; võis arvata, et jääb tulemata lumi ja talv, olgugi et vana-aasta peatselt juba saabumas.

Jaan astus Soovee juurde sisse. Pererahvas oli veel üleval. Jüri luges lehte, naine nõelus sokke, kuna lapsed magasid rahulikult, lamades põigiti vanade sängis, mis oli varjatud riidega toa tagumises seinas. Seal oli juba keegi ees: kostis krabin ja riie tõmmati kõrvale — välja astus Tibar. Ta oli rüüstamisest haisu ninna saanud ja tulnud siia redusse. Nüüd oli ta pugunud sirmi taha, aga kui kuulis omainimese häält, ilmus ta uuesti nähta-vale. Ta oli niisama häbelik kui ärev. Võttis taskust suitsutoosi, pakkus teistele ja vaikis endise jonnakusega.

„Mida's kuulub, Tibar?“ küsis viimaks Ilves.

„Kõik on läbi,“ lõi see käega.

„Mis on läbi?“ küsisid nad teeseldes, nagu ei teaks keegi midagi.

Nüüd läksid Tibari keelepaelad lahti. Jutustas, et tema kannul olnud nuhid, ta pääsenud veel enne Töölismajast, kui nuuskurid sisse karanud. Töölismajal ja ühingutel olevat käpp peal. Palju inimesi olevat arreteeritud...

„Aga kuidas sina tulema said?“ küsis Ilves.

„Läksin juhuslikult välja, aga korraga algas maja sissepiiramine. Pääsesin vaevalt, lüües end uulitsal kõndijate hulka.“

„Kas palju arreteeriti Töölismajas?“

„Ei tea. Seal väga palju tuntud mehi seekord ei olnud. Olid ajalehe asjaajaja Rumberg ja paar ühingute asjaajajat.“

Nad arutasid üksikasju. Tibar teadis veel kinnitada, et ka „Tööliste Häälele“ olevat „kork kurku löödud“.

„Tuleb kohe vabrikutega ühendusse astuda. Massidele tuleb teatavaks teha,“ arvas Ilves. Ta vaatas nõutule Tibarile ja jätkas:

„Teeme protestresolutsioonide projektid ja vabrikute koosolekud võtavad vastu.“

Jüri noogutas nõus olles peaga. Tibar aga ütles:

„Seltsimees Ilves! Mina arvan, ega neist resolutsioonidest pole enam midagi kasu.“

Tibar seisis murtud näoga, sissevajunud rinna ja punaste silmadega. See avaldus oli alatiselt kahtleva Tibari järjekordne kõhklemine.

„Naljamees!“ ütles Ilves, kuna Jüri ja perenaine imestunult Tibari otsa vaatasid, tundes teda vähem. Ilves hakkas midagi kirjutama. Tibar käis mööda tuba ja hakkas siis oma kahtlemist põhjendama.

„Rahvas on hirmutatud ja paberlik resolutsioon ei ava ometigi suletud ühingute pitseeritud kappe,“ arutas ta.

Ilves viskas pliiatsi vihaselt lauale.

„Aga — agitatsioon!“ ütles ta. „Sa unustad selle hoopis. Kas nüüd jääb töö seisma? Liikumine ei peatu, kuigi meie, üksikud isikud, peaksime „seisma jääma“. Kui meie satume trellide taha või kui meid ka mättasse löödaks, ega's sellepärast veel võitlus kurnajate vastu

rauge. Tarvis nüüd rüüstamist kasutada, et kõige pimedamate rakkuskäemeeste ja -naiste silmad avada härrade töörahvavaenuliku poliitika, kogu selle maksvusel oleva „demokraatia“ suhtes. Iga kihutus- ja selgitussõna, mida nüüd öelda suudame, loob pinda liikumise suurenemiseks, tema jätkamise hõlbustamiseks.“

Tibar muidugi ei andnud järele. Ta hädaldas, et mis kasu on saadud kogu rassimisest, mis väljavaated on tulevikuski, kui võidakse kõik ühe ropsuga hävitada, mis nemad loovad aastate vältel. Ilves ei kuulunud teda enam ja jättis nad vaidlema Jüriga. Ta ise hakkas kirjutama resolutsioone.

Nad ööbisid ja veetsid veel järgmise päeva siin. Õhtul pani Jaan Tibarile ette minna vaatama, milline seisukord on väljas. Tibar vaidles ka sellele vastu. Mida võib öösi näha, ja pealegi oleks see meelega nuhkide suhu jooksmine. Jaan lõi käega ja läks üksi. Ta jõudis vaevalt tänavale, kui Hans Kuusemets talle vastu tuli.

„Tegid aga põhjalikult,“ ütles ta.

„Kuidas seal siis asjad on?“

„Kõik segamini tustitud, sahtlid põrandale puistatud, paberid kaasa viidud... Ruumid pitseeritud...“

„Kas ise olid seal?“

„Kus sa sellega!“ naeris vana Hans. „Olin kollektiivi koosolekul. Aga inimesed, kes seal olid, kõnelesid, et kapid ja lauad murtud lahti. Leht pandud kinni. Ka tubade ustele riputatud pitserid. Sealsamas arreteeritud paarkümmend isikut. Rüüstamised ja arreteerimised on käimas kogu linnas ja üle maa.“

Mehed sammusid kesklinna poole. Jaan arutas, et töörahvas loodab nüüd ainult kommunistidele. Nüüd olevat vaja teha, mis iganes võimalik. Kui täna algatada mõte

oma ringis, kasvab ta homme suureks, tunahomme veel suuremaks, haarab laialdased hulgad, ja kui ta on hiiglane, siis ta on eluline. Nüüd polevat aega mitte sekunditki. Tarvis olevat organiseerida proteste rüüstamise puhul, kiskuda töörahvas kurnajate-vastasessa võitluse kõigi abinõudega, kõiki teid mööda.

„Aga kas Marmor teab sellest kavatsusest — neist resolutsioonidest?“ päris Hans.

„Räägime talle veel täna,“ vastas Ilves. „Aga algatus peab olema meil endil, ei saa alati oodata direktiive ja sedaviisi kallist aega raisata.“

Mehed otsisid üles mõne vabrikuvanema, leidsid kellegi ühingute kesknõukogust, tegid korraldusi koosolekute organiseerimiseks, protestide avaldamiseks.

62.

Soovee juurde jäid nad nüüd peatuma kolmekesi: Ilves, Tibar ja Kuusemets. Raamat hoidus endiselt kõrvale, Leida Müür kartis samuti arreteerimist ja varjas end kuskil.

Ilves kahe teisega pidasid aru, kuidas Soovee juurest laiali minna, kuid tulid teated, et mitmes konspiratiivkorteris on olnud puistamisid. Muidugi oli ka veel puutumataid. Siiski pidasid nad tarvilikuks viibida veel mõni päev siin, sest see korter seisis väljaspool nuhkide kahtlust.

Soovee korteri uks oli päeval lukus. Mehed liikusid sokkides mööda tuba, kõnelesid sosinal, ja kui tuli aevastus või köha, peitsid näo patja.

Meestel oli igav nagu vangide kartsas. Nad polnud

veel harjunud päris-põrandaaluse eluga. Kritseldasid kirjutada, lugesid ja tegid plaane.

Resolutsioonide projektid olid laiali saadetud, kollektiivid informeeritud. Legaalne aparaat oli raskelt segamini löödud, kuid põrandaalune masin käis endise hooga. Ainult üksikud kollektiivide liikmed olid arreteerijate kүүsi sattunud. Paljud rakud olid sootuks puutumata. Järjekordne rүүstamine oli tegelikult hoobi andnud valitsusele endale: hulkade poolehoid oli suurenenud just kommunistidele, kuna valitsevad ringkonnad kogusid uut sappi töörahva keskel. Inimesed, kes vaevlesid vangikodades, olid töörahva südameis ööd kui päevad, olles viha ja kättemaksu õhutiseks.

Ilves, Kuusemets, Marmor ja teised kogusid teateid igast sündmusest, igast arreteerimisest ja iga tegelase saatusest. See läks neil enamasti korda, sest õhtuti tänaval käies kohtusid nad kõigi vabrikute töölistega, kes hulga peale andsid ülevaatliku pildi kõigist sündmustest, kõigest sellest, millest vaikis kodanlaste ja sotside ajakirjandus. Muide, kuuldustest tuli eraldada tõde ja seda kontrollida.

Üksnes Milla seisukord jäi neile teadmatuks. Temast polnud nad midagi täpsemalt kuulnud. Nad tulid otsusele, et Sillamäe on haigemajas vahi alla võetud. Otsustasid ühendusse astuda Anuga, kelle kaudu võis õnnestuda selguse saamine, kui teda õpetada.

Ilves läks Anu juurde ja soovitas tal teateid välja õngitseda haigemaja teenijailt. Anu sai rohkem julgust ja kui läks haiglasse, oli ta hoopis teine kui eelmistel kordadel. Ta läks juba varahommikul, et kohata kojamest, keda oli tundma õppinud kui enda väljaviskajat. Linna „parem“ osa alles magas. Töölised olid läinud

vabrikuisse, nuhid roninud magama ja kojamehed koristasid viimaseid prüghunnikuid. Ka haigemaja kojamees oli parajasti tänaval. Anu teretas, seisatas ja tegi juttu hoopis teistest asjadest, tundis kojamehele kaasa tema väikese palga ja puude tassimise vaeva pärast. Siis juhtis ta jutu Millale, küsis ääri-veeri ja tagasihoidlikult, kas kojamees pole kuulnud noorest naisest, kes hiljuti toodud vigastatult haigemajja „punaste mässu“ ajal.

„Mässu ajal?“ kahtles vanamees. Ta ei mõistnud Anut, kelle keeli kõik oli mäss, mida ette võtsid tööliselised.

„Jah, aetud hobuste jalgu...“

Kojamees seisatas luuavarre najal. Mõtles veidi ja ütles:

„A-haa, toodi jah, jaa-jah... Olnud teine sedasi... teistmoodi... Olevat vigastada saanud...“

Anu süda hakkas kiiresti lööma. „Teistmoodi!“ mõtles ta.

„Kus ta praegu peaks olema?“ küsis ta siis.

„Võeti politsei vahi alla...“ lausus vanamees ükskõikselt.

„Kinni!“ löi Anu käsi kokku. Vaatas haigla poole, siis kojamehe näkku ja pühkis silmi. Ruttas jalamaid koju, et teatada Jaanile. Kuid — Jaani polnud võtta. Ta tuli alles järgmisel õhtul. Anu jutustas, mida oli kuulnud ja oli õnnetum kui kunagi varem. Kummalise pilguga mõtles ta Jaani, kes juhatas ta prokuratuuri ja sõnadki pani talle suhu, mida seal kõnelda. Anu läks järgmisel päeval kohtumajja. Leidis viimaks prokurööri, kellele kaebas oma häda ja palus härdasti, et lastaks tütreaga kokku.

Kuid ka siin ei kuuldud teda.

Ilvesel ja Marmoril oli asi selge.

Rüüstamisest oli parteil tarvis kokkuvõtte teha ja lähemad sammud kindlaks määrata. Oli tarvis korraldada linnakomitee liikmete ja aktivistide nõupidamine. Õnneks need olid siiski enamasti vabaduses. Jaanile tehti ülesandeks müretseda nõupidamiseks korter. Kuid korterite arv oli väheseks jäänud. Tuli otsida kohane.

Kõige enam masendas see, et meelevaldustest ei tahtnud midagi välja tulla. Vabrikutes olid küll koosolekud ja võeti vastu protestresolutsioonid, aga tänavale töölisi ei saadud. Nuuskurite salgad ja ratsapolitseid hooldisid töölisi tagasi. Kodanlike erakondade häälkandjad ja tänavalehed, samuti sotside „Rahu Hääl“ kubisesid provokatsioonidest ja laimust, tööliklassil aga tuli seda rusikais kätega kannatada, sest isegi avalik häälkandja puudus vastamiseks, kuna „Punane Täht“ põrandaalustes oludes igale asjale nii kiiresti ei suutnud reageerida. Kui enne oli palju kirjutatud Rängeli mahalaskmisest, siis soojendati seda asja nüüd uuesti ja tehti kõiksuguseid oletusi. Inseneri hukkamise peasüüdlastena kujutati muidugi päris-põrandaaluseid eesotsas Marmoriga, aga kaaslasteks tunnistati kogu Töölistmaja tegelaskond. Kihutati uutele rüüstamistele, nõuti ridade vahel peaässitajate verd, valati krokodillipisaraid töölisorganisatsioonide pärast, kes olevat riigikukutajate poolt valeteele viidud, nii et need tuli sulgeda.

Kõik oli rüüstatud, milleni nuuskurite küüned ulatusid. Vangistada ei olnud ka õieti enam kedagi. Aleksander Marmor jäi tabamata, nagu ka aktiivsem osa Töölistmaja tegelastest. Kõik nad töötasid edasi, ja raskused ning hädaoht ühendasid neid tihedamalt kui kunagi varem.

Marmor vahetas kortereid, viskas tänini kantud rõivad nurka, kasvatas habet ja muutis mitmeti välimust. Liikus endiselt mööda linna ja linnaservi, kuigi oli ettevaatlikum. Kui ta õigel ajal ei leidnud käskjalga või teist seltsimeest määratud paigal, oletas ta sissekukkumist ning kohtamispaiga saladuse ilmsikstuleku võimalust ja kadus sellest kohast. Ta ei sammunud ühtedes ja samades jälgedes. Täna oli ta ühes linnajaos, homme teises. Tal olid mõned kompromiteerimatud kohtamispaigad, kus sai kokku kõige ustavamatega.

Ta kohtas nüüd Leidaga. Oli tavaliselt naljatujus, sädelevalt teravmeelne, kuigi lakooniline nagu ikka. Kutsus nõupidamisele. Siis sai kokku Ilvesega, kes teatas, et korter olevat valmis. Määrasid aja kindlaks, leppisid kokku, kes asjaosalised kohale juhib, et mitte kõigile enneaegu koosoleku kohta teatada, milline nõue oli tingimata tarvilik konspiratsiooni pärast.

Jaan hakkas määratud õhtul osalisi kokku juhtima. Koosoleku koht oli Kasehiie tänavas. Seda korterit olid nad hoidnud ja nüüd oli saabunud soodne hetk selle kasutamiseks. Kasehiie tänavas asetses aedade vahel väike hall maja. Leida naeris.

„Kuulge, siin on ju Ellen Tamberg!“ tuli talle meelde. Siin oli ta kaela saanud sõimurahet, kui nad korjasid tellimusi.

Müür, Marmor ja Raamat hiilisid kijas kikiarvabail ja astusid Elviine Saarma korterisse, kuna Jaan läks tooma Tibarit ja Kuusemetsa. Saarmas võngutas nagu hoiatavalt näppu, näidates siis Tambergi ukse poole. Kõik oli aga vait. Marmor vaatas välja, tõstes vaipa, mis kattis akent ja ulatus põrandani. Aias kõikusid raagus puud. Pihlakad ulatasid oma külmunud marjakobarad üsna vastu akent.

„Siit saab suurepäraselt minema lipata... Läbi aia, kui tarvis,“ arvas Arnold, kes Marmor kõrval oli aknast aeda vaadanud.

„Raamat arvab, et tullakse ainult uksest,“ ironiseeris Leida.

„Siis — läbi murda...“ suurustas Arnold.

Mõne viivu pärast ilmusid ka Ilves, Kuusemets ja Tibar.

„Keegi naine piilus ukse vahel, kui tulime,“ sosistas Tibar.

„Tamberg!“ hoiatas Saarmas. Kuid kõik rahustasid end sellega, et aeg polnud hiline, nii et niisugune käimine tähelepanu äratada ei võinud. Pealegi ei märganud Saarmas kijas käies mingit luuramist Tambergi uksest. Nii-sama ei näinud järgmised tulijad midagi kahtlast. Kuid üldine tunne oli, et koht pole küllalt kindel.

„Täna võib veel nalja saada,“ arvas Leida, kuna teised kippusid tõsiseks jääma, eriti Tibar. Leida nali, mis tundus tehtuna, ärritas ka Jaani. Ta põrnitses mornilt.

„Mis nalja?“ pahandas ta. Aga Leida ainult naeris. Jaani südametunnistus näris veel enam, kuid ta ei tahtnud seda näidata.

„Kas paremat kohta pole?“ küsis Marmor Jaanilt tasa.

„Pole!“ oli lühike vastus.

„Tohoo! Ime!“ oli Marmor pahane.

„Politsei eeskojas on alati kõige kindlam!“ naljatas nüüd Kuusemets, mis aitas üldist tuska leevendada.

Tibar süütas paberossi paberossi järel ja käristas sala-mahti lõhki mõned paberid, mis võttis taskust. Kuusemets ja Raamat ei näinud end kõige paremini tundvat. Leida suitsetas. Keegi, keda Marmor Veitsiks kutsus ja keda ainult mõni üksik viimasel ajal oli hakanud nägema

põrandaaluseil koosolekuil, istus ükskõikselt nurgas, nagu ei puutuks asi temasse, ja mängis kassipojaga, kes talle sülle oli roninud. Noorte organisatsiooni esindajal oli nägu, nagu ootaks ta nuuskuritega kokkupõrget hirmuga, aga ühtaegu ka suure huviga. Marmor näost polnud midagi näha, aga siiski tundus, et talle seisukord ei meeldi.

Pikema kaalumise järel otsustati kohale jääda, sest polnud praegu teist korterit, mida oleks võinud kasutada koosoleku pidamiseks. Pärast niisugust koosolekut langes korter vähemalt hulgaks ajaks konspiratiivkorterite arvust välja, sest et ta liiga suurele hulgale teatavaks sai. Otsustati kiiresti toimida ja valvur välja panna.

„Keda saata vahiks?“ küsis Jaan.

„Kuusemets,“ nimetas Tibar. Kõik hakkasid naerma. Kes pidi siis koosolekule jääma, ja mis teeb võõras mees võõras majas?

„Seltsimees Saarmas ise on kõige kohasem,“ arvas Marmor, ja kõik olid sellega nõus.

Saarmas tõmbas ümber suurrätiku ja lippas välja.

Kuid ta oli hiljaks jäänud. Tamberg oli temast ette jõudnud. Tamberg oli otsekui palavikus. Kord piiludes ukse vahelt, kord lihtsalt kuulatades oma toast ukse alt, märkas ta kohe, et Saarmale kogunesid ebatavalised isikud. Pealegi oli ta äsjasest rüüstamisest vaimustatud ja nii haaratud, et nägi sellest undki. Ta parastas, kui kuulis arreteerimistest, ühingute sulgemistest, ja naeris, kui talle jutustati, kuidas üks arreteerituist hüpanud välja kaitsepolitsei autost ja lastud sealsamas maha. Ta punaste äärtega silmad lausa lõkendasid. Mehega ta kiskles endiselt ja nüüd veel eriti, sest ka see oli natuke sümpatiseerinud töölisühingule ja punaste ajakirjandusele.

Saarma juures oli ta ennegi arvanud kuulvat kobistamist, sosistamist, oli piilunud võtmeaugust, mille kaudu aga midagi polnud siinamaani näinud, sest ikka oli mingi asi varjuks ette riputatud.

Ellen Tamberg oli nende liigist, kes kerjavad isandailt viinaraha, kellele on tähtis maksev kord, rikkad, kes ainult üksi võivat anda kehvadele tööd ning leiba, ja kes ütlevad, et kui poleks vabrikante, siis peaksid töölised nälga surema. Ellen oli kasvanud poodniku perekonnas, ema oli tal salaviinamüüja, isa oli olnud pool eluiga kelneriks. Sirgudes suuremaks oli Ellen elanud õige lõbusat elu, mida talle võimaldasid kahtlased sissetulekud ja tutvused tasku- ja murdvarastega. Väsinud ja nooremaist hüljatud Elleni võttis endale naiseks Oskar Tamberg, kannatades tema joomise pärast vaeva ja puudust. Kuid karm mees ajas ta viimaks vaole, vähemalt väliselt. Ellen hakkas tööl käima. Ta ei sattunud aga vabrikusse või mujale klassiteadlikult organiseeritud proletaarlaste sekka, vaid sadamanaiste hulka, kes vihkasid kommuniste, sest et need ei lasknud neil varastada suhkrut, lõnga ja muud kaupa, mida laaditi proletaarsesse riiki minevaile laevadele. Ellen Tamberg omandas siin sadamanaiste kombed ja vaated. Mees Oskar sõitles teda, peksiski, kuid naine andis vastu, ja kogu see „õpetamine“ muutus vastastikuseks peksmiseks, kus siniseid muhke said mõlemad. Siiski hakkas Ellen endisest salajasemalt jooma ja üldse oma tegusid rohkem varjama. Ta oli kuulnud, et kaitsepolitsei maksvat iga kommunisti eest, kes tema kätte toimetatakse. Praegu oli hetk selleks soodsaim. Pealegi oli suur kommunistide püüdmine, ja nii polnud kahtlust, et nad kogunesid Saarma juurde, arvates end siin varjul olevat.

Ellen kadus toast salaja, nii et Oskar ei märganudki. Ta ei läinud kaugele. Närune jakk õlgadel, lippas ta naabruses eluneva politseiniku juurde. Ta hingeldas, oli kahvatu ega saanud esmalt sõnagi suust.

„Tasu jagame sinuga pooleks!“ puhkis ta seal.

Kordnik ei saanud sellest aru. Ta küsis, milles asi seisab, aga Ellen jampsis ikka rahast, hõõrudes käsi ja naerdes. Tema neljakümneaastase tüseda kere liigutused olid kerged ja väledad. Tundmustest üle ajades langes ta siis korraga kordnikule kaela ja suudles teda matsatades vurrudesse, kuni mees ta eemale tõrjus.

64.

Saarma toas oli koosolek alanud, sest kõik näis vaik-sena. Elviine oli peitnud end värava varju, ja kui mõni tuli, tegi ta minekut või tulekut, kõhatas ja nuuskas. Koosolekuks ei paistnud olevat paremat silmapilku.

„Objektiivse kalkuleerimise järgi on meil aega kõige vähem pool tundi, enne kui siia jõuavad arvatavad Ellenid kogu oma saatjaskonnaga,“ naeris Marmor. See lõbus meeoleolu rahustas koosolijaid ja vaigistas ka Jaani.

„Saarmas on ju väravas!“ sõnas Tibar.

„Kas Soovee juures on täna võimatu?“ küsis Marmor, kuna see korter talle äkki pähe tuli seni puutumatu kohana.

„Sõitis maale!“ ütles Kuusemets. „Meil tuleb elamiseks uus punker otsida.“

„Säärasel silmapilgul, ja teatamata!“ pahandas Marmor ja pomises midagi parteilise karistuse vajadusest väe-jooksikuile.

Siis avas Marmor koosoleku. Ta ise oli niisugustel koosolekutel traditsiooniliseks juhatajaks, kelle kohuste täitmiseks tal kui tavalisel aruandjal ja sõnavõtjal polnud alati aega, kuid kelleks teda siiski valiti, osutades talle seega austust ja lugupidamist. Ta küsis, kui teda mitmelt poolt korruga juhatajaks ette pandi, kas keegi on tema vastu, mida muidugi ei juhtunud. Siis asuti päevakorra juurde. Esimesena tuli Marmor aruanne.

Ta kõneles, et arreteeritud on mitusada inimest, ühingu on kinni löödud, juhatused trellide taga, üldnõukogu juhatusest on veel esimees lahti, kuigi punkrielanikuna, pääsenud on ainult üksikud ühingu, mis olid vähem aktiivsed.

Siis tuletas ta meelde, et arreteeritud seltsimehed lähivad sõjakohtu alla, sest nõnda tahetakse ühelt poolt sunnitööle saata paremad proletaarlased, teiselt poolt töölisklass ära hirmutada. Ta julgustas uueks tööks, et ära kasutada neid organisatsioone, mis veel on järel, ja kutsus üles asutama uusi ühingu. Niisama andis nõu uuesti asuda avaliku häälekandja väljaandmise korraldamisele. Kõneles sellest, et revolutsiooniline töölispartei kunagi pead ei kaota, vaid uuesti ridu koondab, kui need ajutiselt segi on löödud.

„Kodanlus püüab meid hävitada, sest ta teab, et emb-kumb teise kägistab: kas nemad meid või meie nemad. Aga asjatu vaev loota, et saab ja võib proletaariaati ära kägistada. Kodanlusele on tööorje tarvis, aga kui mitte täna, siis homme teevad need orjad oma orjastajatega lõpparve. Aeg töötab meie kasuks.“

Suurem osa koosolijaid oli Marmoriga täiesti nõus. Kõnelesid veel Veits, Ilves, Kuusemets ja noorte esindaja. Kuid Tibar ja Raamat olid teisel arvamusel. Tibar

hakkas süüdistama, niiviisi töörahvast türmi saata ei tohtivat. Temaga ühines Raamat.

„Niiviisi ei lähe,“ seletas ta. „Meid rüüstatakse vähemalt kord aastas, aga sotsid juubeldavad!“

„Eks ma öelnud!“ hüüdis Leida. „Kord kallak sotside poole, kord nahapäastmise sihis. Nagu silmanahk käib üles-alla!“

„Too midagi asjalikku ette! Mis sa räuskad!“ hüüdis Tibar.

„Teile asjalikku?“ hüüdis Leida. „Teid ei paranda ükski asi. Teistele on selge, mis tuleb teha.“

Marmoril tuli neid asjalikkusele sundida. Ta oli tasa-kaalus ja kuulas rahulikult kõigi arvamusi. Oli selge, et ainult paar koosolijat on teisel arvamusel. Juhtiva kesk-koha taktika oli õige olnud. Sotside tegevus oli huikade poolt hukka mõistetud ja neist oli lihtsalt üle sammutud. Viimaks võttis Marmor veel sõna.

„Mehed, kes ihkavad ainult pidulikke koosolekuid ja pühi revolutsioonilises võitluses, pole revolutsionäärid, ammugi mitte kommunistid,“ rõhutas ta. „Need, kes heidavad meelt siis, kui on pisikesi äpardusi nagu meil praegu, on pühapäevavõitlejad. Kes ei oska tasakesi edasi rühkida põhjatul teel, see ei suuda ka kiiresti joosta siledal jalgrajal,“ manitses ta.

„Igatahes!“ kinnitas Mür.

Kuusemets oli vaikinud. Ta ainult muigas Raamatu hädaldamisele ja Tibari rahulolematusele.

„Milline on sinu arvamus, Hans?“ küsis Marmor.

„Toetan senist liini täiel määral,“ ütles Kuusemets kindlalt.

Tibar ja Raamat vaikisid.

Marmor kiirustas. Ta lootis veel täna uue tööjaotuse

läbi viia, et uued põrandaalused igäüks oma kohustuste täitmisele asuksid. Ilves pani ette senine tegevus heaks kiita. See ettepanek võeti vastu.

Marmor pöördus nüüd Raamatu poole, küsides, kas ta on valmis veel tööd jätkama. Raamat vaikis, vaatas Tibari poole ja näis mõtlevat. Marmor pöördus nüüd Tibari poole. Ka see ei andnud kohe vastust. „Mis siin veel mõelda? Kui tööd ei taha teha, lasku jalga!“ arvas Mür.

Raamatu peas sibasid mõtted. Millest nende nurin tekkis, oli teada. Hulkades polnud avaldunud muid seisukohti kui need, mida tunnistas partei ja mille eest nad Marmoriga eesotsas olid võidelnud. Nende nurinal polnud kollektiivset platvormi, nad olid üldse ilma ettepanekuteta, programmita arvustajad. Nende ainus tõeline põhjus oli väsimus ja tüdimus, soov puhata tööst, millel niipea tagajärgi ei paistnud.

„Meie ei saa nõus olla sääraсте meeleavaldustega ja asjatu sõjakusega ning tühjalt tormijooksva tooniga, nagu see väljendub meie häälekandjateski,“ sõnas Tibar vaheaja järel.

„Seda me teame,“ ütles Marmor nüüd teravalt. „Me ootame vastust, kas Tibar ja Raamat tahavad end kollektiivse otsuse alla painutada ja tööd jätkata või mitte.“

„Minu suurt kogu on põranda all raske varjata, see pärast palun mind lasta puhkusele,“ ütles Raamat äkki. Tibar liigutas end.

„Ka mina palun puhkust,“ ütles ta.

Kõik vaikisid pisut, kuigi need palved olid loogilised järeldused tekkinud lahkuminekuist. Marmor mõtles veidi.

„Ülesannete jaotamise lükkame järgmiseks koosolekuks,“ ütles ta siis.

Kõik mõistsid, mida see tähendab. Konspiratsiooni pärast ei olnud võimalik sel koosolekul enam arutada lähemat tööd ja taktikat ning panna kohustusi üksikuile seltsimeestele, sest siin viibisid need, kes olid saanud organisatsioonile kõrvalisteks isikuteks. Kuid Tibar ja Raamat ei näinud märkavatki, kui haavav see neile oli.

„Seltsimees Müüri tervislikku seisukorda silmas pidades peame temale puhkust andma,“ jätkas Marmor.

„Ma ei soovil Kas teie minu tervist teate?“ hüüdis Leida protesteerides. Marmor vaatas tema peale etteheitva irooniaga.

„Üldse ei ole parteilasel keelatud vahel puhata,“ ütles ta. „Vaadake ennast peeglist, siis näete, kas minu ettepanek on õige või mitte.“

Leida silmaalused olid sinkjamad kui kunagi varem. Hambad, mis alles mineval aastal sätendasid pärlmutritena, olid siit-sealt igeme juurest mustad, nagu seda võib leida tikuvabriku töölisel. Kopsud rögisesid tal rohkem kui enne. Samuti oli ta kaotanud oma senise jume.

Otsustati Raamat, Tibar ja Leida puhkusele lasta. Leida ei jätnud siingi oma ironiseerimist.

„Näete, kui vale see on, et naine ei ole inimene, nagu vähk ei ole kala: naised nagu Milla arenevad edasi, aga niisugused meessoost inimesed nagu Tibar ja Raamat arenevad vähkidena tagurpidi.“

Koosolek lõpetati ja hakati valmistuma laialiminekuks.

65.

Elviine Saarmas oli oma ülesannet hoolsasti täitnud. Ta märkas, kui kõrvalmajast kordnik välja hüppas ja

linna poole tõttas. Kuna ta teadis, et kordnik seal elab, ei äratanud see temas erilist tähelepanu. Siis aga tuli samast majast välja Ellen, vaatas nagu oodates linna poole ja ruttas hõiskava näoga Saarmast mööda oma korterisse. Saarma süda hakkas rahutult taguma. Kas mitte Ellen kordnikule neid ära ei andnud? Siis silmas ta uulitsa otsas midagi ootamatut, tõmbas enda ruttu värava varju ja tormas joostes tuppa.

„Tambergi vanamoor tuli kõrvalmajast, kus võmm elab... Politseinike salk ilmus aguli poole põikuulitsa nurgale...“

Suuremast hulgast koosolijaist käis nagu elektrilöök läbi. Leida haaras kohe pisikese revolvri välja ja vaatas, kas kuul on rauas. Mõned, kel olid sõjariistad, toimisid samuti. Silmapilgul näisid nad nõutuina.

Jaan seisis kuhtununa seina ääres. Tema südant näis vaevavat see, et tema oli nad siia toonud. Arvas oma süü läbi tekkinud olevat selle kriitilise seisukorra, kus nad peavad jätma kas või elu. Tema pidi siin enda arvates andma ja tegema kõige rohkem, et südant kergendada ja süü lunastada.

Marmor oli siis just parajasti laua tagant tõusnud, kui Saarmas sisse jooksis. Nüüd istus ta rahulikult tagasi toolile, võttis pikkamisi piibu taskust ja hakkas sellesse tubakat toppima, nagu oleks aega küllalt. Kuid samal ajal kõneles ta kaunis kiirelt.

„Visake oma revolvrid kus pagan. Peitke väljas ära. Lollus endast elavat märklauda teha, kui seda millekski vaja pole. Teid ei ähvarda mingi hädaoht peale sunnitöö, ja sealt tullakse tagasi. Katsume aia kaudu ära joosta. Minuga tulevad kaasa Veits ja Kuusemets. Meil on kõigil umbes ühesugused patud ja sellepärast ühesugune tak-

tika . . . Miks Kuusemets? Tal on asi nuhkide ees südamel, millest siin vaikin. Oleme rääkinud: te ei tohi mingil tingimusel vastu hakata!"

Marmor kustutas nüüd tule, võttis aknalt vaiba, kiskus siis kiiremalt, kui seda oleks võinud arvatagi, sisemise aknaraami välja ja avas välimised pooled. Vastu kostis ainult närbunud okste ja külmunud põõsaste kahisemine. Kuid vasakult naaberaiast vilgatas läbi plangupragude taskulaterna tuli. Tagumine plank oli pime, ka paremal pool polnud midagi märgata.

„Piiravad meid,“ sosistas Marmor peaaegu rõõmsasti. „Katsume paremalt poolt ja tagumisest plangust üle karata.“

Leida tegi sellele plaanile kõigest hoolimata oma paranduse, et päästa Marmorit ja Ilvest.

„Jaan, mine Juhaniga,“ hüüdis ta valju sosinaga. „Mina lähen vasakule poole ja provotseerin piirajad sinna! Jaan! Sina pääsed, teie pääsete siis! Jaan, mine Juhaniga!“

„Seltsimees Leida, ärge tekitage segadust!“ ütles Marmor karmilt. „Ma ei soovita minuga koos põgenema hakata neil, kes tabamise korral pole väljakohtu kandidaadid. Seltsimees Saarmas, ole rahulik, kõik lõpeb veel kenasti! Veits, Kuusemets, lähmel!“

Marmor hüppas aknast aeda, Kuusemets ja Veits järel, siis teised peale Raamatu, kel jalad järsku põranda külge kasvasid. Elviine seisis seljaga vastu ust, nagu oleks ta sissetungimise vastu tuba kaitsta tahtnud. Ta elas siin emaga mõnda aastat pärast seda, kui isa suri. Käis tööl. Tema isa oli töolisliikumisest osa võtnud ja tedagi lapsest saadik sellega kokku kasvatanud. Juba ammu käisid siin põrandaalused, ja mitte kordagi polnud

mingeid kriitilisi vahejuhtumeid olnud, nagu nüüd. Kuid Elviinet ei kohutanud ka see. Enda pärast ta ei muretsenud. Tal liikus peas ainult üksainus mõte: kas seltsimehed jõuavad veel ära põgeneda? Ta jäi imestunult Raamatut silmitsema, kui see abitult, hirmunult ja liikumatult paigale jäi.

„Põgenege!“ sundis Elviine Raamatut. Ja kui Raamat aknale selja keeras, tegi Elviine kiiresti ukse lukust lahti.

„Siis lipake ruttu uksest välja hoovi, ehk pääsete veel kuhugi kõrvalhoovi,“ ütles ta.

Raamat tõttas sõna lausumata uksest välja. Koridorist õue astudes sattus ta otse nuuskurite käte vahele, kes tema tabamist juubeldamisega tervitasid.

Ilves jõudis kõige enne planguni. Ta ronis üles. Oli vaikne ja pime. Kuid korraga näidati alt tuld. Keegi jooksis tema kohale ja kamandas: „Käed üles!“ Ilves ei viivitanud, vaid kargas teisele poole aeda maha ja tormas edasi. Aga kui ta paar sammu oli jooksnud, lõi keegi, kes põõsa tagant välja kargas, ta jalust maha. Paari sekundi pärast olid Ilvese käed juba raudus ja nuuskur valgustas teda taskulaternaga.

„Üks peameestest,“ ütles ta välispolitseinikule.

Kisa, mis Ilvese tagaajamisel ja tabamisel tekkis, tõmbas politseinikud tagumise plangu juurde kokku. Mõnedel kommunistidel läks seepärast korda üle plangu hüpata ja põgenema pääseda. Algas tagaajamine. Kõlasid mõned paugud. Politseinikud kartsid plangu taga pimedas lasta, et mitte tabada omi.

Kui Ilvesele „käed üles!“ kamandati, hüppasid Marmor, Kuusemets ja Veits peaaegu ühekorraga, revolvrid käes, üle teise plangu kõrvalaeda. Kedagi piirajaist polnud siin näha. Algas palavikuline põgenemine.

See oli pisikeste peremeeste ning lehmanaiste ja muude väikeste inimeste linnajagu. Kevadel uppusid majad õitesse, suvel mattis roheline ümbruse enda alla. Nüüd olid puud raagus, vili ammu alla varisenud ja korjatud. Peale aedade olid kahe tänava vahel hoovid, kuurid, küünid ja tallid.

Marmor, Veits ja Kuusemets ronisid hinge kinni pidades aedade rägastikus. Nad sattusid naabermaja hoovi, kuhu piirajad veel polnud jõudnud, siit edasi üle aedade ja plankude. Kuid äkki olid nad raskuse ees: kolmekordselt oli mööda plangu serva veetud okastraat, ka õelaid koeri kihas siin. Kostis kabjaplagin nende lähedal. Kuskil kõlas veel paar pauku. Õnneks oli hoovipoolne plank ilma traadita. Nad hüppasid sinna. Siis järgmisse aeda. Hoovi. Kapsaaeda. Kuurikatusele. Jälle üle plangu aeda. Jooksid riided lõhki, komistasid, kukkusid. Kuid tõusid ja ruttasid edasi. Väsimust ei tundnud keegi kolmest.

„Siin oleme varsti piiratud, kui ei rutta,“ hingeldas Marmor.

Nad olid jõudnud teise tänava juurde. Marmor vaatas üle plangu. Tänav oli tühi. Ainult otstel nähti rahvast liikuvat, kelle hulgas keerutasid ratsanikud. Tänavad olid suletud.

„Hüppame üle!“ kiirustas Kuusemets.

„Siin on latern!“ vastas Marmor. „Vaja pimedamasse.“

Ronid järgmisse hoovi, mis asus vasakul. Peni lõugas. Söötsid väravasse. See oli lukkus, aga värav kõrge. Vaatasid ringi ja kargasid pühkmekastile. Siit õnnestus neil võita plangu ebatavaline kõrgus.

„Korraga!“ käsutas Marmor.

Nad löid jalad plangule. Nende väsinud koivad olid kerged nagu suled. Hirvedena olid jälle üle. See ronimine ja ülekarjamine oli nagu spordiks. Silmad läikisid, näod õhetasid. Suurimgi pingutus oli nagu mäng. Rinnus tuksus kiiresti. Uuesti vaatasid nad tänavale, mis oli endiselt vaikne ja tühi. Aga siis kihutas kaks ratsanikku nende poole. Marmor tõmbus tagasi. Kuid paar kihutas mööda. Jälle oli vaikne.

„Korraga!“ kamandas Marmor.

Nad olid tänaval. Ei jooksnud, vaid läksid rahulikult, külmavereliselt. Kuid siin ei võinud nad kaua viibida. Hakkasid katsuma majauksi, hooviväravaid. Need olid lukkus. Astusid edasi. Ometi — üks oli valla. Saabusid koridori. Hiilisid läbi ja läksid hoovi. Kivisüllad, mullahunnikud ja puunotid vedelesid ümber uue ehitise. Vundamendimüürid valendasid, hõövlilaastud sahisesid. Nad jõudsid heinakoorma varju.

„Kas tõmmata hinge?“ küsis Kuusemets lõõtsutades.

„Pole aega,“ sosistas Marmor.

Äkki karjuti: „Vargapaled! Seisa!“ Nende ette kerkis vanamees, kes oli nähtavasti majaperemees ja valvas oma lehmatali. Marmor talitas kiiresti: tõukas vana-mehe vundamendimüüride vahele, kuhu ta kukkus selili.

Kõik kolm tormasid uue hooga edasi.

Nad ruttasid läbi kapsaia, siis ronid kuskilt läbi, kus väänles kassitapp ja närtsis nõges. Nad jõudsid siit

varsti edasi ja olid kolmanda tänava juures plangu ees. Marmor ja Veits volksasid veel üle, aga vana Kuusemets oli nüüd juba väsinud. Ta jalad takerdusid. Kui tahtis teistele järele hüpata, langes tagasi ega saanud enam jalga plangu veerele. Marmor ronis teda aitama. Varsti olid nad tänaval, umbes kilomeeter maad „sõjaliinist“ eemal. Näis, et nad olid pääsenud. Astusid pikkamisi edasi, sõnalausumata, tagasi vaatamata. Olid välistselt ükskõiksed, nagu polekski olnud seda koosolekut ja sissekukkumist ning põgenemist elu ja surma peale.

Pikkamisi minnes tõmmati hinge. Veel paar põiktänavat, edasi mööda pikka tänavat, ja juba olidki nad teises agulis väljas. Siin lahkus Veits, sosistades midagi Marmorile kõrva ja pigistades nii tema kui ka Kuusemetsa kätt. Marmor ja Kuusemets tegid veel jänesehaagi ja pugesisid siis jalgväravast sisse. Seisatasid pisut koja uksel ja avasid selle. Olid Marmoril konspiratiivkorterit ukse taga. Oli juba hilja õhtul, aga uks oli lukustamata nagu ikka, kui Marmorit polnud siin, et ta võiks alati takistamata sisse pääseda. Pererahvas magas. Tulijad keerasid ukse lukku. Luugid olid kinni ja tumedad kardinalad akendel ees. Naabrid ei märganud midagi, pealegi polnud nende poolt äraandmist karta, sest nad olid ausad ja ustavuse poolest tuntud proletaarlased, iseäranis vastas asuv perekond. Süütasid lambi. Tulevalgel nad võisid end vaadata lähemalt. Uleni porised, riided kärisenud, nõöbid eest rebenenud, käed marraskil, näod kriimustatud — niisugune oli üldine pilt.

Nad istusid laua äärde. Leidsid pliidilt külma teed. Kuusemetsal oli isu läinud, kuid Marmor otsis kapist tüki leiba ja võid ning hakkas sööma, rüübates külma teed juurde.

„Mis nendest sai?“ ümises Kuusemets, tõstes teeklaasi suule ja rüübates lonksu.

„Mis sai? Seda kuuleme lähemalt edaspidi,“ sosistas Marmor süües. „Muist pääses minu meelest kindlasti põgenema, mõni kukkus muidugi küüsi. Arvan, et nad kedagi seal maha ei lasknud, pimedus segas. Nagu näha, märkas tubli seltsimees Saarmas piiramist õigel ajal, nii et meid täielikult sisse haarata ei saadud. Näiteks see aed, kuhu meie hüppasime, oli alles nuuskuritest vaba. Oleks piiramine juba lõplikult tehtud, oleksid nad kohe korterisse sisse tormanud, mida aga nüüd ei sündinud. Me tõttasime laiali silmapilgul, kus osa meist võis veel pääseda. Oleks ka pagana kahju, kui need tublid seltsimehed kõik oleksid pokri sattunud.“

Marmor jätkas nähtava isuga söömist, valitsedes enda üle täielikult, nagu oleks tegemist kõige igapäevasema juhtumiga. Tema olek mõjus rahustavalt ka Kuusemetsasse, kes läks samuti kapist toitu otsima.

Pererahvast oli mõni ärganud ja kuulatas neid, ilma et aru oleks saanud, mis oli juhtunud. Kuid pärimine polnud põrandaaluste hulgas viisiks. Seepärast ei küsinud ei peremees ega perenaine midagi. Nad tõusid, vahetades ainult mõne sõna tulijatega, ja korraldasid neile ööbimiseks aseme põrandale ahju kõrvale.

67.

Kui Leida aknast välja hüppas, otsisid ta silmad Jaani ja Marmorit, kuid need olid juba pimedusse kadunud. Teda nagu pistis valu rinnust, et Jaan põgenes, teda unustades. Kuid samal ajal trööstis ta ennast, et see

just nii on õige: Ilves ei võinud ennast siduda tema aitamisega, sest siis oleks mõlemal pääsemine peaaegu võimatu olnud.

Pistnud revolvri põõsa äärde hunnikusse, jooksis Leida kellegi teise kõrval planguni. Ta püüdis üles ronida, kuid käed ei ulatunud ülemise servani. Seltsimees, noor vabrikuproletaarlane, oli juba üleval, istus kaksiti plangule, nagu oleks aega küllalt, pigistas jalad kõvasti kokku nagu sadulas ja ulatas käe Leidale.

„Põgene! Ära viida aega!“ hoiatas Leida, kuid samal ajal haaras pakutud käest ja oli juba plangul. Mõlemad kargasid alla. Aga nad ei saanud kümmet sammugi mööda kapsaaeda joosta, kui kõrvalt hoovist salk mehi sisse tormas ja karjus, et nad seisma jääksid. Nende kõrvale tekkis veel kolmas kuju, kes samuti põgenes. Kõik kiirustasid ainult samme, kuid juba haaras keegi Leidal kraest kinni ja viskas ta pikali. Mõlemale mehele saadeti paar pauku järele. Üks meestest tabati plangul, kui ta üle selle püüdis järgmisse aeda ronida, teine kadus. Vandudes otsisid teda nuuskurid. Samasugune otsimine ja üksikud paugud kostsid teistest aedadest.

Leida sai nuuskuritelt mõne hoobi, ta käed pandi raudu, ühes teise seltsimehega tõugati ta siis punase risti autosse. Mõne hetke pärast toodi sinna ka Tibar, nagu siniseks löödud. Ta oli tabatud aiast, kus ta jäi nõutult oma saatust ootama, niipea kui kuulis esimesi pauke, mis kostsid plangu tagant. Kuigi ta laskis end alandlikult kinni võtta, sai ta siiski vihaseilt politseinikelt ja nuuskureilt hoope vastu nagu ja ribide vahele.

Kaitsepolitseis kuulati Leida kohe üle. Tema „süü“ oli selge nagu teistelgi, kes siin olid. Teda usuteldi ja piniti igati. Tõugati rindu, kui ta vaikis, ja löödi rusikaga,

kui vastas: „ei tea“. Teda ähvardati üles puua ja viia „elektrivanni“, valada lehtriga vett kurku — kõike selleks, et ta selgelt vastaks, kas ka Aleksander Marmor oli Kasehiie tänavas, ja kui oli, kuhu ta põgenes. Leida ei vastanud sääarastele küsimustele. Ta seletas ainult paari sõnaga, et oli tuttava pool koos mõne sõbraga, ajades juttu harilikest tööliklassi asjust. Aga miks ta siis põgenes? Usna lihtsalt: huntide eest jookseb hirv ka siis ära, kui tal süüd pole. Hirve süü on hundi ees see, et ta hirv on, proletaarlase kuritegu nuuskurite politsei ees, et ta on proletaarlane. Põgenes ära sellepärast, et nähtavasti kõik koosolijad olid arreteerimisele määratud kui Töölistmaja tegelased.

See Leida rahulik, irooniline seletus ajas nuuskurid võimetule vihale, kuid mõjus kainestavalt. Varem oli aeg, kus nad sääarased jonnakad arreteeritud surnuks piinasid. Praegune olukord aga ei võimaldanud nii toimida, sest liiaks oli tööliklass neid paljastanud kogu oma maa ja ka välismaailma avaliku arvamuse ees. Nüüd otsustasid nad Leida sedakorda rahule jätta, et teda pärast uuesti üle kuulata ja viimaks ikkagi rääkima sundida.

Leida oli ükskõikne. Ta ei teadnud, kas teda ootab mahalaskmine või sunnitöö. Nii üks kui teine „karistus“ oli võimalik, sest kerge oli kõike seda asja sõjariistusvastuhakkamiseks kuulutada ja arreteeritud väljakohtu kätte anda, olgugi et põgenejaist ei olnud keegi ainustki pauku lasknud. Leida püüdis selgusele jõuda, kes veel arreteeriti. Igatahes oli selge, et Marmor oli pääsenud, sest nuuskurite pärimine ja hõiskava meeoleolu puudumine nende hulgas näitas, et juhi tabamine oli nurjunud.

Alles mõne päeva pärast, kui ta juba vangimajja saadeti, selgus, et ka Ilves oli kinni ja et üheteistkümnest kooslijast ainult viis olid pääsenud. Viimaste hulgas oli ka see noorproletaarlaste linnakomitee organisaator, kes Leidat üle plangu aitas.

Kõik käitusid ülekuulamisel kindlalt selles mõttes, et nad midagi ei kõnelnud ei Marmorist ega Veitsist. Nii-sama kõnelesid ka Tibar ja Raamat, mõistes, et vastasel korral oleksid nad endile ise tugevama lõapaela keerutanud — Marmoriga kokkusaamise pärast.

Ülekuulamine läks kergemini, kui keegi neist lootis. Nad olid arvanud, et neil seal vaevalt hing sisse jääb, aga nüüd nad istusid kongides ainult valutavate abaluude, õlgade, puusade, käsivarte ja ribikontidega.

Raamat kutsuti varsti teist korda ette. Esialgu oli ta tublisti lõdisenud. Nüüd oli ta juba ennast kogunud.

Raamatut süüdistati peale muu Rängeli tapmises. Ta eitas seda kategooriliselt ja rõhutas, et ta ei teadvat midagi selle isiku surmamisest. Ka Tibarit ja kõiki teisi mehi püüti selles süüdistada, kuid vähema püsivusega. Katsuti ka sõjariistus vastuhakkamist nende kaela veeretada, kuid seegi tundus liiaks tehtuna, sest kellelki ei leitud sõjariistu ja kellelegi polnud nuhid jõudnud õigel ajal seda tasku pista. Peaasi aga: ükski arreterituist ei olnud „elukutseline“ põrandaalune, vaid avalik tegelane, keda tavaliselt „harilikus“ sõjakohtus sunnitööle mõisteti, mitte aga ei tapetud väljakohtu otsusel.

Nii sattusid kõik kaheksa, kaasa arvatud ka Elviine Saarmas oma vana emaga, sõjakohtu alla, kus neid ootas sunnitöö.

Marmor ja Kuusemets olid punkris paigal olnud terve päeva. Pärast põgenemist olid nad maganud rahutult ja hommikul ärganud uimaste peadega, roidunult, valutavate kontidega. Sama päeva ajakirjandus vaikis Kasehiie tänava klaperjahist. Linnas liikusid aga kõige pöörasemad kuuldused. Kõneldi suurest lahingust kümnete haavatute ja surnutega, Marmorilangemisest, kogu põrandaaluste staabi hävitamisest ja muud sellesarnast.

Sel päeval läks põrandaalustel korda lähemaid teateid saada noorproletaarlase pääsemise kohta. Lähemad andmed kogu asja kohta puudusid.

Järgmisel hommikul ärkas Marmor heas tujus nagu ikka. Sadadest võitlustest läbi käinud, ei lasknud ta oma meeoleolu naljalt langeda. Tema vaim otsis tööd, ta tahtis võitlust täie hooga jätkata. Nüüd oli ülesandeks ruttu lendleht, siis põrandaaluse ajalehe number välja lasta, et kogu sündmust õigesti valgustada. Lendleht oli laotud, kuid vaja oli täpsemaid teateid, et ta vastaks tõsi- asjadele ja lööks täpselt naelapea pihta.

Toodi ajalehed. Kõigi nende lööknumbriks oli Kasehiie lahing. Seda kirjeldati määratu suure mõnutundega, asja üles puhudes, põrandaaluste ülbet julgust sõimates ja poliitilise politsei tarkust, teravmeelsust ja vaprust taevani upitades. Sotside leht mõistis hukka „rahulike kodanike hirmutamise paugutamisega“, kuid andis mõista, et see olevat kommunistide süü, kes ei jäta kergemeelset ja mõttetut riigi kukutamist ja sellega sunnivad endi vastu valjusid abinõusid tarvitama.

Eriti kisati naiskommunist Leida Müüri tabamise puhul. Edasi oletati, et koosolekust võttis kindlasti osa Mar-

mor, kes aga, nagu ikka, õigel ajal oskas ära lipata, „vähemaid vendi“ tulle jättes. „Marmor argus on juba ammu tuntud,“ kirjutab üks leht. „Seepärast on tema autoriteet kommunistide ringkonnas langemas. Ta näitab ennast harva mõnel koosolekul, pannes plagama esimese hädaohu-märgi korral, nagu nüüdki.“

Marmor muigas neid kirjutisi lugedes. Ta oli asja seisukorraga rahul. Paremini ei võinud asi minnagi. Tema arvamus näis teostuvat: mitte ükski ajaleht ei kõnelnud sõjariistus vastuhakkamisest, vaid ainult Töölismajas tegutsenud põrandaaluste käsilaste tabamisest, kes püüdnud töölisklassi „õigelt teelt ära vedada“ — kuriteolisele poliitikale ja riigi kukutamisele. Kõigest olevat näha, et arreteeritud ei mõelda väljakohtu alla anda.

Marmor muutis jälle välimust, kuigi teda keegi nuuskuritest Kasehiie tänaval ei olnud näinud, kasvatas habet, oli liikumisega linnas ettevaatlik. Ta jätkas ühes teistega organiseerimist, koondades uusi jõude.

Prokuratuur, poliitiline politsei ja ametiasutised olid paberitega koormatud. Vangide omaksed nõudsid kokku-
saamist, teateid, kus on nende mehed, naised, lapsed ja sugulased. Nõuti nende vabastamist.

Ajalehes ilmus teade, et Milla Sillamäe ja teiste meelevaldajate ning streikijate protsess on neil päevil. Siit sai Anu Sillamäe kindlasti kuulda, et tema tütar on vangimajas. Ta oli kuulnud Kasehiie tänaval toimunud vangistamisest, ostis ise lehti, mida enne ei teinud, ja luges selle sissekukkumise kirjeldusi. Kui ta luges, et ka Ilves ja Müür on kinni võetud, oli ta meeoleu veel raskem, iseäranis Ilvese pärast, keda ta nüüd tundis ja kes sellepärast oli talle lähedasem kui teised arreteeritud.

Milla oli vangimajas võrdlemisi heas tujus. Ta ei tundnud endal mingit süüd. Seaduse järgi oleks tal tulnud ainult vastust anda keelatud meelevaldusest osavõtmise pärast, aga selle eest oli ettenähtud karistuseks ainult mõni nädal aresti. Süüdistust põrandaalustega läbikäimises pidas ta täiesti tõendamatuks ja lootis sellest kergesti lahti saada.

Kohtus kaitses Milla end, pea püsti. Ta ei suutnud teisiti, kui pidi kõigile pealtkuulajaile, nii proletaarlastele kui ka kodanlastele, oma tragidust näitama. Ta nimetas protsessi järjekordseks kometimänguks ja kohut klassikohtuks. Osa publikust kippus talle käsi plaksutama. Anugi, kes kohut pealt kuulas, sai oma tütre üle pisut uhkeks.

Rahvas ootas põnevusega otsust. See tuli õhtul.

Milla Sillamäe mõisteti kümneks aastaks sunnitööle, tema protsessikaaslased Reburai ja Tagapere kumbki kaheksaks aastaks.

Vangid saadeti türmi. Neid ümbritses kõvendatud valve. Rahvas, kes saatis neid vangimaja väravani, lehvitas rätte. Päike aga puistas viimaseid õhtukiiri üle linna, värvides tornid kullaga ja põletades aknad tulekahjuna lõõmama.

69.

Marmor ja Kuusemets ühes Veitsiga märkisid üles arreteeritute nimesid, mis nendeni ulatusid. Samal ajal võtsid nad arvele neid, kes olid lahti jäänud. Organiseerimine käis juba jälle uute, kuigi vilumatute põranda-pealsete jõududega.

Marmor oli vaimustatud Milla käitumisest kohtus.

Talle näis, et see väikekodanlik plika saab nüüd järjekindlaks võitlejaks, leides türmis hea kooli. Kuid ka tema eksis seekord. Ta ei aimanudki, et juba siis, kui ta ajalehest kohtupidamise käiku luges, oli Milla vangimajas kõhklemas, istudes norgus päi. Marmor poleks siis uskunud, kui keegi oleks hakanud kinnitama, et Sillamäe mõne aja pärast valitsusele palvekirja esitab ja oma „eksimused“ andeks palub, seletades oma süüd nooruserumalusega. Proletaarne kool oli olnud liiga nõrk, et Millast väikekodanlikku vaimu ja naudinguiha välja juurida.

Marmor töötas nüüd põrandaaluse „Punase Tähe“ väljaandmise kallal, kuna põranda peal igasugused ajalehe ilmumise võimalused sedakorda puudusid. Kuuldes vangistatud seltsimeeste süüdistamisest Rängeli asjus, kirjutas ta tulise artikli selle võltsimise ja köieseebitamiskatse vastu, kinnitades, et ei Tibaril ega Ilvesel olnud mingit tegemist inseneri surmanuhtluse täidesaatmisega.

„Punases Tähes“ pidi ilmuma ka paljastus Kasehiie tänava koosoleku äraandja Ellen Tambergi kohta, pilge selle kohta, kuidas Tamberg äraandmise eest ilma tasuta jäeti, sest et koosolekult ühtki põrandaalust ei tabatud.

70.

Marmor asus Kuusemetsa konspiratiivkorterisse. Kuusemets oli jäänud põrandaalusena tööle, kuigi ta aastate poolest niisuguseks pingutust nõudvaks võitluseks enam päris kohane ei olnud. Ainult kange tahtmine võidelda oli võimeline katma ta vanadust. Parteiorgani-

satsioon toetas tema perekonda, keda nuuskurid käisid mehe pärast alaliselt pinnimas.

Marmor leidis Kuusemetsa toast ahju vahelt sirmi tagant, kuhu ta ikka pugese, kui kuulis kellegi tulekut.

„Ma pean mõneks ajaks eemale minema,“ ütles ta Hansule, võngutades paberirulli, mille ta oli kirjutanud. Need olid käsikirjad „Punase Tähe“, järjekordse lendlehe ja mingite juhtnööride jaoks. Muist oli tarvis laduda, muist panna arhiivi. Oli veel käsikiri avalikuks kirjastamiseks.

Marmoril oli tarvis minna partei trükikotta.

„Sa jääd linna. Linnakomitee organisaatori Veitsi abilisena kutsu oma rajooni kollektiivide esindajad kokku, esita neile aruanne sündmustest. Kus mõni kollektiiv on segi löödud, korralda ära. Lähemalt pea aru Veitsiga. Peaasi, töö peab edasi kestma täie hooga. Kodanlus pole veel kukutatud... Peadirektiiv on, nagu me juba keskkohas otsustasime: alata õppust relvadega... Kõnele sellest partei liikmetele targu, ettevaatlikult, aga siiski kindlalt. Ei tohi kuidagi lasta tekkida organiseerimatuid väljaastumisi või lihtsalt mässukatsete meeolu... Sündmused arenevad nähtavasti sügava kriisi poole, mis seab päevakorda võitluse võimu eest... Siis peab võit meie olema. „Võit peab kuuluma töörahvale!“ — see on meie hüüdsõna. Selle hüüdsõna teostamiseks on nüüd tarvis lähemaid ettevalmistusi tegema hakata, kuigi ettevaatlikult,“ rõhutas Marmor.

Ta pigistas hüvastijätuks vana seltsimehe kätt ja kadus majast, läkiläki sügavalt silmil, hall pihtkasukas seljas nagu jänesekülil, tugevad säärikud jalas.

Oli pidev ehavalgus. Agulid olid tühjad. Ta sammus kesklinna poole, kuni jõudis platsil seisvate taksoauto-

deni. Heitis terava pilgu nende ridadele ja sammus siis ühe lahtise auto juurde, mille juht ajas oma sõiduriista najale toetunult juttu naabriga.

Marmor tegi auto ukse lahti ja istus sirgelt sisse.

„Auto vaba? „Pillerkaari“ trahterisse.“

Juht viskas kerge pilgu sõitja peale, nagu tal nagu liikus pisut. Mõne sekundi pärast lendas auto kästud sihis mööda laia tänavat. Kuid siis kummardus Marmor juhile lähemale ja ütles midagi.

Mõne pilgu pärast pöördus auto äkki põiktänavasse, tegi seal tiiru mööda kõrvalisi uulitsaid ja kihutas siis endisele hoopis vastupidises suunas linnast välja.

JÄRELSÕNA

J. Madariku kirjandusliku varjunime all esineb eesti töörahva ja Eestimaa Kommunistliku Partei tuntumaid ja populaarsemaid võitlejaid Johannes Lauristin. Oma ilukirjanduslikku tööd alustas J. Lauristin 1920.—1922. aastal, kui ta oli Eestimaa Kommunistliku Partei poolt väljaantavate ajalehtede ja ajakirjade „Noorproletaarlane“, „Tallinna Tööline“, „Noortööline“ jt. toimetajaks. Kuid oma paremad ja suuremad tööd kirjutas J. Lauristin kodanliku Eesti vanglasis, kus ta viibis 1923. aasta 29. märtsist kuni 1938. aasta 8. maini, olles vahepeal, 1931. aastal, ainult 19 päeva „vabaduses“.

Johannes Lauristin sündis 1899. aastal Tallinnas töölisperekonnas, kuid suure osa oma noorest east veetis ta maal kus ta sai tunda karjalapse ja sulasepoisi rasket põlve. Hiljem õppis ta Tallinna vabrikutes ja tehastes rauatreialiks. Seal hakkas ta ka energiliselt osa võtma revolutsioonilisest tööliikumisest. 1917. aastal, Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise ajal, astub J. Lauristin bolševike partei, Lenini-Stalini partei liikmeks ja tõuseb Eestimaa Kommunistlikus Parteis ning eesti tööliikumises juhtivale kohale. Seetõttu tunneb J. Lauristin ühteviisi hästi tööliste ja kehvtalurahva elu, eesti töölisorganisatsioonide ja kommunistliku partei tööd ja võitlust.

Käesolev romaan „Riigikukatjad“ on J. Lauristini esimene pikem teos, mis valmis 1925.—1927. aastal Tallinna Keskvangimajas. Romaan oli kirjutatud kladesse. Et kergem oleks selle sisu varjata vangla-administratsiooni eest, puudus romaanil pealkiri ja

klade esimesed leheküljed olid täidetud mitmesuguste keeleliste harjutustega. Romaan käis salaja kambrist kambrisse ja oli tuntud sel ajal nime all „Punased pilved“. Ühel lahtisaavatest vangidest läks korda romaani vanglast välja viia ja Leningradi toimetada, kus ta ilmus 1929. aastal nime all „Riigikukatjad“ „Külvaja“ kirjas-tusel. Romaan avaldati tugevasti kärbitud kujul, sest ta sisaldas rohkesti Eestimaa Kommunistliku Partei pörandaalust konspiratiivset tööd ja organiseerimisvorme iseloomustavaid näiteid, mida ei võidud sel ajal Eestis võimul olevale kodanlusele ja ta nuhkidele teatavaks teha. Kuna algkäsikirja pole seni korda läinud üles leida, peab „Riigikukatjad“ ilmuma kärbitud kujul nüüdki.

„Riigikukatjad“ kujutab eesti töölisliikumist, Eestimaa Kommu-nistliku Partei tegevust, eesti rahva võitlust nõukogude võimu eest aastail 1922—1924, enne 1924. aasta 1. detsembri relvastatud üles-tõusu. Romaanis kirjeldatakse ühtlasi ka EKP kolmanda kongressi ettevalmistamist ja läbiviimist 1922. aasta novembris. Romaani tege-vus lõpeb 1924. aasta jaanuaris-veebruaris. Temas kirjeldatakse suurt ülemaalist töölisorganisatsioonide rüüstamist, mille võimul olev kodanlus 21. jaanuaril 1924 toime pani, arreteerides üle Eesti mitusada legaalselt töölisliikumise tegelast. Viimaste protsess toimus sama aasta sügisel „149 kommunisti protsessi“ nime all, kus Eesti-maa Kommunistliku Partei Keskkomitee liige Jaan Tomp mõisteti surma, 39 kaebealust eluks ajaks sunnitööle ja kus üldse määrati vangistusi 1795 aastat. Romaani lõpul kirjeldatud Eestimaa Kommunistliku Partei juhtivate töötajate pörandaalusel koosolekul annab parteijuht Marmor näpunäiteid, et on vaja hakata ette valmistama relvastatud ülestõusuks. „Peadirektiiv on, nagu me juba keskkohas otsustasime: alata õppust relvadega...“ ütleb sm. Marmor.

Romaani keskseks kujukts on Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee juhtiv töötaja Aleksander Marmor, kes pühen-dab kogu jõu ja energia selleks, et organiseerida eesti töölisi ja talurahvast võimuloleva kodanliku klikivalitsuse — kriisi ja nälja valitsuse — kukutamisele ja töörahva võimu, nõukogude võimu kehtestamisele.

Aleksander Marmor energilisel juhtimisel organiseerivad kom-munistid pörandaaluse partei organisatsioonide kõrval massilisi ava-likke töölisühinguid, loovad kodanluse poolt rüüstatud töörahva orga-nisatsioonide asemele uusi, seovad oskuslikult illegaalselt tegevust

legaalsete võitlusvormidega, juhivad tööliste streigivõitlust, ühendavad tööliste igapäevaste nõudmiste eest peetavat võitlust revolutsioonilise võitlusega kaugemate eesmärkide — nõukogude võimu ja sotsialismi eest, tugevdavad liitu tööliste ja töötava talurahva vahel. Kodanluse kogu suur politsei- ja nuuskurite-aparaat on tegevuses töölisorganisatsioonide lõhkumisega ja kommunistide püüdmisega, kuid töölisel ja maakehvikud varjavad ustavalt oma juhte, kommuniste, ja on valmis ühes nendega kandma vangiraudu ja minema surma töörahva vabastamise nimel.

Eesti legaalse töölisliikumise keskuseks eespoolnimetatud ajajärgul oli Tööliste kelder, millest on juttu ka „Riigikukatajates“. Töölisorganisatsioonid, mis kihutati kodanluse poolt välja Töölis-majast, olid ajutiselt varjupaika leidnud Tallinna Linna Keskraamatukogu keldris. See kelder kujunes aastail 1921—1924 Eesti Töölis-majaks, kus tuikas erakordselt elav poliitiline ja organisatsiooniline tegevus. Siin pidasid eesti töölisel ja talupojad oma ülemaalisi konverentse ja nõupidamisi, siin asus legaalsete töölis-lehtede toimetus ja talitus.

Eespoolmainitud kärpimise tagajärjel 1929. aastal, mis sel ajal oli vajalik, kaotas romaan paljugi selles osas, mis kirjeldab töölisliikumise legaalse tegevuse ühendamist partei pörandaaluse tööga. Kuid sellest hoolimata on „Riigikukatajad“ tähelepanuväärseks teoseks eesti kirjanduse varasalves. Ta annab tõesel pildi töölisliikumisest Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel kodanliku klikivõimu jõhkra ja metsiku terrori tingimustes, annab Aleksander Marmoris isikus eesti töörahva juhi ja vankumatu bolševiku kuju, bolševiku, kes on valmis töörahva võidu eest oma elu ohverdama, kui seda olukord nõuab. Seni pole eesti kirjanduses J. Madariku „Riigikukatajaile“, selle üksikutele puudustele vaatamata, ühtegi teist sarnast eesti revolutsioonilist töölisliikumist käsitlevat teost kõrvale seada.

J. Madariku teistest teostest peale „Riigikukatajate“ on Nõukogude Eestis seni ilmunud „Vabariik“ I, mis kujutab endast esimest teost 5-köitelisest sarjast. Järgmised köited, mis olid autoril juba põhiliselt valmis, on aga sõjamõllus kaduma läinud. Trükiks ettevalmistamisel on romaan „Saksa okupatsioon“, mis kirjeldab olukorda Eestis 1918. aasta suvel.

J. Madarik-Lauristin langes 28. augustil 1941 võitluses saksa

fašistlike anastajate vastu, kes olid tunginud kallale meie kodumaale, langes 40-aastase mehena, selles eas, kus ta loomisvõimed olid juba välja kujunenud, õitsele lõõnud, kus võis tema sulest oodata uusi kõrgeväärtuslikke teoseid. Kuid needki J. Madariku teosed, mis on hävingust säilinud, teevad ta silmapaistvaks eesti nõukogude kirjanikuks. Ta tööd on suure ideoloogilise, kasvatusliku tähtsusega. Nad näitavad meie praegusele põlvele, eriti eesti töörahva noorsoole, tõetruult kodanliku Eesti aega, töörahva ja tema juhi, kommunistliku partei, kangelaslikku võitlust imperialistlike riikide agentuuri — kodanlike natsionalistide vastu, kes hoidsid eesti töölisi ja talupoegi kapitalistide, imperialistide orjuses, kes muutsid Eesti imperialistlike riikide kolooniaks, sõjaliseks tugialaks Nõukogude Liidu vastu.

J. Madariku teosed näitavad meie praegusele põlvele, kes elab vabal Nõukogude pinnal, missuguseid suuri ohvreid eesti töörahvalt on nõudnud võiflus nõukogude võimu eest, õpetavad eesti töörahvast ja tema noorsugu nõukogude võimu ja nõukogude rahvaste sõprust kalliks pidama ja kindlustama, vaimustavad teda uutele võitudele püüdluses kommunismi poole.

J. Saat

SÕNADE SELETUSI

1. **„Verine revolutsioonäär“.** Nii nimetati 1920.—1924. aastal Eesti töölisliikumises pahempoolsete fraasidega kelkijaid, kes keeldusid töötamast tööliste ametiühinguis ja teistes legaalsetes organisatsioonides põhjendusega, et nad tunnistavad ainult „revolutsioonilist“, põrandaalust võitlust kodanluse vastu. Seega olid nad tegelikult oportunistid, kes varjasid oma oportunisti revolutsioonilise fraasiga, kes keeldusid laialdaste parteitute rahvahulkade proletaarset juhtimisest, sarnanedes otzovistidega Stolõpini reaktsiooni päevil. — Lk. 18.

2. **Teil tuleb üles seada kollektiivi liikmed.** Romaanis käsitleval ajajärgul olid Eestimaa Kommunistliku Partei organisatsioonid üles ehitatud järgmiselt: vabrikute ja tehaste tsehhide kommunistid olid ühinenud rakukestesse. Rakukesed moodustasid EKP vabriku- või tehase-kollektiivi. „Üles seada kollektiivi liikmed“ tähendab seda, et vabrikuvanemate valimistel esitatakse kandidaatideks kommunistid — põrandaaluse EKP vabrikukollektiivi liikmed. — Lk. 29, 41 jm.

3. **Liikudes töölistekeldris...** 1920. aastal ajas kodanliku Eesti valitsus töölisorganisatsioonid Tallinnas Karja tänaval asuvast Töölismajast välja. Ametiühingud ja teised legaalsed töölisorganisatsioonid ühes oma varandusega leidsid ajutiselt varjupaika praeguse Tallinna Linna Keskraamatukogu keldris. — Lk. 32.

4. **„Aga — kuld“.** Eesti kapitalistid ja nende nuhid levitasid laimu eesti töölisorganisatsioonide kohta, nagu püsiksid, tegutseksid

need Nõukogude valitsuselt saadud kulla abil. Seda laimu levitati kodanluse poolt mitte ainult selleks, et näidata, nagu oleks eesti revolutsiooniline töölisliikumine väljastpoolt sissetoodud nähtus, vaid ka selleks, et õigustada alalisi töölisühingute kassade rüüstamisi politsei poolt. Oma sissetulekud said eesti töölisorganisatsioonid liikmemaksudest, korjandustest, näitemängudelt jne. — Lk. 68.

5. ...rääkisid „ilmalikust leerist“. 1922.—1923. aastal korraldas Tallinna Ametiühingute Kesknõukogu töörahva perre kuuluvatele noormeestele ja neidudele lühiajalisi kursusi ateistliku maailmavaate ja revolutsioonilise töölisliikumise põhimõtete selgitamiseks. Neid kursusi nimetati rahva hulgas „ilmalikuks leeriks“. Kursuste ülesandeks oli töörahva noorsugu lahti kiskuda pappide pimestuse mõju alt. — Lk. 106.

6. Seebisööjateks kutsusid töölisel streigimurdjaid. — Lk. 127.

7. Rakkudeks või rakukesteks nimetati sel ajal EKP algorganisatsioonid. Töökodade ja tsehhide kommunistliku partei rakud ühinesid teatud vabriku või muu ettevõtte parteikollektiiviks. Vaata märkus 2. — Lk. 213.

Teoses esineb veel rida poliitvangide-žargoonilisi väljendusi, nagu näiteks „vangimaja korstnad suitsesid“ (lk. 6), mis tähendas vangimaja valmisolekut „külaliste“, s. t. uute vangide vastuvõtuks; „valgekondi esindaja“ (lk. 86) — väikekodanlikud intelligendid, kes suhtusid füüsilisse töösse halvaks panevalt jne.

A-18593
"

